

**प्रथम वर्ष कला
अभ्यासपत्रिका क्र. १
सूक्ष्म व समग्र अर्थशास्त्र**

(शैक्षणिक वर्ष २०१९ - २० पासून IDOL विद्यार्थ्यांसाठी लागू)

डॉ. सुहास पेडणेकर

कुलगुरु,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. कविता लघाटे

प्राध्यापक नि संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रा. अनिल आर. बनकर,

सहयोगी प्राध्यापक इतिहास आणि सहाय्यक संचालक व
प्रभारी अध्ययन साहित्य विभाग,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

प्रकल्प समन्वयक

: प्रा. राजश्री पंडीत

दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

लेखक

: डॉ. मनिषा सामंत

ओम विद्यालंकार संस्थेचे अस्मिता महाविद्यालय,
विक्रोळी, मुंबई - ४०००८३

: डॉ. मुक्ता पोटे

एस. के. सोमैया कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय,
विद्याविहार, मुंबई - ४०००७७

: प्रा. सोनाली राजपूत

एस. के. सोमैया कला, वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय,
विद्याविहार, मुंबई - ४०००७७

ऑगस्ट २०१९, प्रथम वर्ष कला, अभ्यासपत्रिका क्र. १, सूक्ष्म व समग्र अर्थशास्त्र

प्रकाशक :

प्रभारी संचालक, दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ,
विद्यानगरी, मुंबई-४०००९८.

अक्षर जुळणी :

अधिनी आर्ट्स,
गुरुकृपा चाळ, एम. सी. छगला मार्ग, बामणवाडा,
विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई - ४०००९९.

मुद्रण :

अनुक्रमणिका

क्रमांक	अध्याय	पृष्ठ क्रमांक
विभाग - १		
प्रकरण - १ अर्थशास्त्राची दहा तत्त्वे		
१)	अर्थशास्त्राची तत्त्वे भाग - १	०९
२)	अर्थशास्त्राची तत्त्वे भाग - २	११
प्रकरण - २ अर्थशास्त्र व त्याच्या पद्धती		
३)	अर्थशास्त्र आणि त्याच्या पद्धती	२६
४)	अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाची साधने	४५
प्रकरण - ३ बाजारपेठ, मागणी व पुरवठा		
५)	बाजारपेठा, मागणी, पुरवठा व बाजार समतोल	५७
६)	मागणीची किमतसापेक्ष लवचिकता	७४
प्रकरण - ४ परस्परावलंबित्व आणि व्यापार		
७)	परस्परावलंबित्व आणि व्यापार	८६
८)	व्यापारापासून लाभ व व्यापार धोरण	९६
विभाग - २		
प्रकरण - ५ संकल्पना आणि व्याख्या		
९)	राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह	११०
१०)	संकल्पना व परिभाषा	११८
प्रकरण - ६ उपभोग, बचत आणि गुंतवणूक		
११)	उपभोगफलन	१३४
१२)	बचत आणि गुंतवणूक	१८८
प्रकरण - ७ शासन / सरकार		
१३)	सार्वजनिक उत्पन्न व सार्वजनिक खर्च	१६१
१४)	वस्तू व सेवा कर	१७७
प्रकरण - ८ बाह्यक्षेत्र		
१५)	व्यवहारतोल	१८१
१६)	विनिमय दर निर्धारण	१९४

I

प्रथम वर्ष कला, अभ्यासपत्रिका क्र. १ अर्थशास्त्र अभ्यासक्रम (शैक्षणिक वर्ष २०१९ - २० पासून आयडॉलच्या विद्यार्थ्यांसाठी लागू)

विभाग १ सूक्ष्म अर्थशास्त्र

प्रकरण १ अर्थशास्त्राची दहा तत्त्वे

व्यक्तींना भेडसावणारे परिणाम वाटप - निर्णय प्रक्रियेमधील संधी खर्चाचे महत्त्व - सीमांत तत्त्व - प्रलोभनास प्रतिसाद - विनिमयापासून लाभ - बाजारामार्फत आर्थिक व्यवहाराचे संघटन व लाभ - बाजार यंत्रणेत सरकारची भूमिका - रहाणीमानाचा दर्जा व उत्पादन - चलन संस्थेतील वाढ व स्फिती - स्फिती व बेरोजगारी यातील परिणाम वाटप.

प्रकरण २ अर्थशास्त्र व त्याच्या पद्धती

वैज्ञानिक पद्धत - गृहितकांची भूमिका - आर्थिक प्रतिमाने : उत्पन्नाची चक्राकार प्रवाह व उत्पादन शक्यता वक्र - सूक्ष्म अर्थशास्त्र व समग्र अर्थशास्त्र - वास्तववादी अर्थशास्त्र व आदर्शवादी अर्थशास्त्र - अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद होण्याची कारणे - आलेखाची मूलतत्वे (एकचलीय आलेख, द्वीचलीय आलेख, वक्र, उत्तार - कारणे व परिणाम) फलन

प्रकरण ३ बाजारपेठ, मागणी व पुरवठा

बाजारपेठ म्हणजे काय ? - स्पर्धा म्हणजे काय - मागणी वक्र : बाजार मागणी विरुद्ध वैयक्तिक मागणी - मागणी वक्रावरील हालचाली - मागणी वक्रातील अंतरण, पुरवठा वक्र : बाजार पुरवठा आणि वैयक्तिक पुरवठा - पुरवठा वक्रातील अंतरण - बाजार समतोल - बाजार समतोलातील बदलाचे विश्लेषण करण्याचे तीन टप्पे - वस्तुची कमाल व किमत - कर व त्याचे परिणाम - मागणीची किंमत सापेक्ष लवचिकता - एकूण प्राप्ती आणि मागणीतील लवचिकता - किंमतीच्या लवचिकतेचा प्राप्तीवर होणारा परिणाम

प्रकरण ४ परस्परावलंबित्व आणि व्यापार

विशेषीकरण आणि व्यापार - निरपेक्ष लाभाचा अर्थ - संधी त्याग खर्च आणि तुलनात्मक खर्च लाभ - तुलनात्मक लाभ व व्यापार - व्यापारापासूनचे लाभ - आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक खर्च लाभाचे उपयोजन - व्यापार धोरण : मुक्त व्यापार व संरक्षण व्यापार.

विभाग २ समग्र अर्थशास्त्र

प्रकरण ५ संकल्पना व व्याख्या

खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह - स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (GDP) - स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न (GNP) - निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (NNP) - GDP - डिफ्लेटर - वास्तविक आणि नाममात्र परिमाण - चलनाच्या खरेदीशक्ती समता विनिमय दराला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न - किंमत निर्देशांक म्हणून विनिमय दर - स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची वाढ

II

: भारतीय अर्थशास्त्राचा अनुभव - आर्थिक विकासाचा दर - स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची क्षेत्रीय रचना - दराचे स्त्रोत

प्रकरण ६ उपभोग, बचत आणि गुंतवणूक

खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाची ओळख - केन्सचे उपभोग फलन - गुंतवणूक गुणक - भांडवलाच्या सिमांत कार्यक्षमता व व्याजदर संबंध - प्रवेग - भारतातील बचतीचे स्त्रोत : रचना आणि प्रवाह

प्रकरण ७ शासन / सरकार

सामाजिक वस्तू व त्यांची वैशिष्ट्ये - गुणवत्ता वस्तू सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्त्रोत : प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर - कराघात, करभार आणि कर संक्रमण - करेतर उत्पन्नाचे स्त्रोत - सार्वजनिक खर्च : महसूली आणि भांडवली खर्च - अनुदान - तुटीच्या संकल्पनांचे प्रकार : महसूली, अंदाजपत्रकीय, राजकोषीय आणि प्राथमिक - वस्तू व सेवा कर संकल्पना - अलिकडील कल

प्रकरण ८ बाह्यक्षेत्र

व्यवहारतोल रचना - व्यवहारतोल असमतोलाचे प्रकार - विनिमय दर निर्धारण - विदेशी मुद्रा व त्याचे घटक

अर्थशास्त्राची तत्वे (PRINCIPLES OF ECONOMICS)

घटक रचना :

- १.० उद्दिष्ट्ये
- १.१ प्रस्तावना
- १.२ व्यक्तिना भेडसावणारे परिणाम वाटप
- १.३ निर्णय प्रक्रियेतील संधी खर्चाचे महत्त्व
- १.४ विवेकी व्यक्ति आणि सिमान्त लाभ
- १.५ प्रलोभनास प्रतिसाद
- १.६ समारोप
- १.७ सरावासाठी प्रश्न

१.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- अर्थशास्त्रातील मूलभूत तत्वाचा अभ्यास करणे.
- व्यक्ती परस्परविरोधी तत्वांचा सामना कसा करतात हे समजावून घेणे.
- संधी खर्च निर्णयावर कसा परिणाम करतो ते अभ्यासणे.
- सिमांत लाभ तत्वाचा अभ्यास करणे.
- व्यक्ति प्रलोभनास कसा प्रतिसाद देतात हे समजावून घेणे.

१.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

इतर सामाजिक शास्त्रप्रमाणेच अर्थशास्त्र हे सुद्धा एक मान्यता पावलेले सामाजिक शास्त्र आहे. समाजाच्या आर्थिक व्यवहारांचा विश्लेषणासाठी अर्थशास्त्राचा वापर महत्त्वाचा आहे. मानवाच्या गरजा अर्मार्द आहेत. परंतु त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी असलेली भूमी, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, कच्चामाल, भांडवलीसाधने वगैरे उत्पादन साधनसामुग्री दुर्मिळ व मर्यादित आहे. मर्यादित साधनसामुग्रीचा प्रश्न व्यक्तिपुरताच मर्यादित नाही तर एकूण समाजाच्या दृष्टीने तो महत्त्वाचा प्रश्न आहे. दुर्मिळ साधनसामुग्रीचा महत्तम समाधान मिळविण्याच्या दृष्टीने कसा वापर करायचा असा प्रश्न निर्माण होतो. यालाच आर्थिक प्रश्न म्हणतात. साधनसामुग्रीच्या दुर्मिळतेतून

विविध मूलभूत आर्थिक प्रश्न निर्माण होतात. या प्रश्नांची अर्थव्यवस्थेला सोडवणूक करायची असते. उदा. कोणत्या वस्तूचे उत्पादन करावे? उत्पादन कसे करावे? उत्पादन कोणासाठी करावे? दुर्मिळ साधनसंपत्ती वापर पुर्णपणे केला जातो ना? साधनसंपत्तीचा अपव्यय होत नाही ना? असे प्रश्न अर्थव्यवस्थेपुढे असतात. अर्थव्यवस्थेला हे मूलभूत आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात.

साधनसंपत्ती मर्यादित असल्याने लोकांना हव्या असणाऱ्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन करणे अशक्य असते. आणि म्हणूनच दुर्मिळ साधनसामुग्रीचे व्यवस्थापन कसे होते याचा अभ्यास अर्थशास्त्र करते. समाज व्यवस्थेमध्ये साधनसामुग्रीचे वाटप कुटूंब आणि संस्थाच्या सामुहिक कृतीतून होत असते. म्हणून लोक निर्णय कसा घेतात? परस्परांशी संवाद कसा साधतात? प्रलोभनास प्रतिसाद कसा देतात? बाजार यंत्रणेत सरकारची भूमिका काय असते? बाजारयंत्रणे मार्फत आर्थिक व्यवहाराचे संघटन कसे होते. समग्र अर्थव्यवस्था कशी कार्य करते? बाजारव्यवस्थेत किंमती कशा निश्चित होतात? याचा अभ्यास अर्थतज्ज्ञ करीत असतात.

अर्थशास्त्र ही मानव्य विद्येतील एक महत्वाची ज्ञानशाखा आहे. अर्थशास्त्रातील मूलभूत तत्वे समजून घेतल्याशिवाय संबंधित अर्थशास्त्रीय योजना तयार करणे शक्य होणार नाही. जर अर्थशास्त्रीय योजना चुकीच्या असतील तर लोकांना मोठ्या संकटाना तोंड द्यावे लागेल म्हणून या प्रकरणात आपण अर्थशास्त्राच्या मूलभूत दहा तत्वांपैकी चार तत्वाचा अभ्यास करणार आहोत. ही तत्वे लोक निर्णय कसे घेतात? म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील व्यक्तीगत निर्णय प्रक्रियेशी ही तत्वे संबंधीत आहेत. ही तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

तत्व १ व्यक्तीना भेडसावणारे परिणाम वाटप / सममूल्यन, व्यापरबंदी.

तत्व २ निर्णय प्रक्रियेतील संधी खर्चाचे महत्त्व.

तत्व ३ विवेकी व्यक्ती सिमांत तत्वाचा विचार करतात.

तत्व ४ लोक प्रलोभनास प्रतिसाद देतात.

१.२ व्यक्तिना भेडसावणारे परिणाम वाटप (TRADE OFFS FACED BY INDIVIDUALS)

तत्व १ व्यक्तीना भेडसावणारे परिणाम वाटप / सममूल्यन, व्यापरबंदी / परस्पर विरोधी तत्व

Principle 1 - Trade offs Faced by Individuals.

दैनंदिन जीवनात व्यक्तिला अनेक प्रकारच्या परिणाम वाटपाच्या समस्येला सामोरे जावे लागते. म्हणजेच सामान्यपणे आपणाला आवडणारी वस्तू मिळविण्यासाठी आपल्याकडील दुसरी वस्तू द्यावी लागते. यालाच अर्थशास्त्रात सममूल्यन म्हणतात. एखादी गोष्ट मिळविण्यासाठी आपल्याला दुसऱ्या एखाद्या वस्तूचा त्याग करावा लागतो. या वस्तूस्थितीला अर्थशास्त्रात व्यापारबंदी परस्पर विरोधी तत्व असे म्हणतात.

दैनंदिन जीवनात आपण अनेक प्रकारच्या परिणाम वाटपाला सामोरे जातो. उदा. तुम्ही अर्थशास्त्राच्या अभ्यासासाठी तुमचा वेळ खर्च केला तर तुम्हाला क्रिकेट मॅच खेळता येणार

नाही. म्हणजेच एक गोष्ट शक्य झाली तर दुसरी साध्य होत नाही. क्रिकेट मेंच खेळल्याने तुम्हाला मानसिक समाधान मिळेल. पण अभ्यास न केल्याने नुकसान होईल कारण अध्ययन करण्यात अडथळे येतील. थोडक्यात एकात वाढ झाली असता दुसऱ्यात घट हाते.

समजा कुटूंबाचे उत्पन्न कसे खर्च करायचे असा निर्णय कुटूंबप्रमुखाला घ्यायचा आहे. समजा त्याने दैनंदिन गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा या खर्चाबरोबर कार खरेदी करायची ठरवली तर भविष्यासाठी बचत करता येणार नाही आणि मुलांच्या उच्च शिक्षणावर पैसा खर्च करता येणार नाही. म्हणजेच एका वस्तूवर जास्त पैसा खर्च केले तर दुसऱ्या वस्तूवर कमी खर्च करावे लागतील. साधने मर्यादित आणि पर्यायी उपयोगाची असतात. त्यामुळे त्या साधनांचा वापर एका पर्यायासाठी केल्यास दुसऱ्या पर्यायासाठी त्याचा त्याग करावा लागतो. तुम्ही जर पिक्चर बघायचा ठरवला तर तुम्हाला अभ्यास करता येणार नाही, संध्याकाळी तुम्ही रोज एक तास फेरफटका मारण्यास जाता पण एक दिवशी त्याचवेळी टी.व्ही. पहाण्याचे ठरवले तर फेरफटका मारता येणार नाही. म्हणजेच परिणाम वाटपाची समस्या निर्माण होते.

अर्थव्यवस्थेचा विचार करता वेगवेगळ्या परिणाम वाटपाला तोंड द्यावे लागते. उदा. सरकारने पैसा नॅशनल पार्कसाठी खर्च करावा कि समाजाच्या जीवनावश्यक गरजा भागविष्यासाठी खर्च करावा हा निर्णय सरकारला घ्यावा लागतो. कारण नॅशनल पार्कवर जास्त पैसा खर्च केला तर समाजाच्या जीवनावश्यक गरजांवर कमी पैसा खर्च होईल.

सरकारने युद्धसाहित्यावर जास्त खर्च केला तर अन्न धान्यावर कमी खर्च करावा लागेल. युद्धसाहित्यावर कमी खर्च केला तर देशाच्या संरक्षणाचा प्रश्न निर्माण होईल आणि जीवनावश्यक वस्तूवर कमी खर्च केला तर लोकांचा रहाणीमानाचा दर्जा खालावेल. म्हणजेच देशाच्या संरक्षणासाठी युद्धसाहित्यावरील खर्च आवश्यक आहे. तर रहाणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी अन्नधान्यावरील खर्च आवश्यक आहे. म्हणजेच परिणाम वाटपाची समस्या निर्माण होते.

समाजव्यवस्थेला आणखी एका परिणाम वाटप समस्येला तोंड द्यावे लागते आणि ती म्हणजे कार्यक्षमता आणि समता होय.

कार्यक्षमता - कार्यक्षमता म्हणजे दुर्मिळ साधनसंपत्तीच्या सहाय्याने महत्तम समाधान प्राप्त करणे.

समता - समता म्हणजे उपलब्ध साधनसंपत्तीचे समाजामध्ये समान वाटप करणे होय.

देशाच्या सरकारला दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी कल्याणकारी योजना सुरु करायच्या आहेत. यासाठी सरकार श्रीमंतावर प्रत्यक्ष कर आकारते आणि मिळणाऱ्या महसूलाचा वापर गरीबांच्या कल्याणासाठी करते. यावेळी परिणाम वाटपाची समस्या निर्माण होते. कारण श्रीमंतावर कर आकारल्यामुळे श्रीमंताचे उत्पन्न घटते. त्यामुळे त्याच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. परंतु यासाठी सरकार गरिबाचे कल्याण साधण्याकडे दुर्लक्ष करू शकणार नाही. कारण समाजामध्ये त्याचवेळी चांगले निर्णय घेता येतात कि जेव्हा त्याच्याकडे इतर अनेक पर्याय उपलब्ध आहेत.

आधुनिक समाजव्यवस्थेत स्वच्छ पर्यावरण आणि औद्योगिकरण यात परिणाम वाटप दिसून येते. प्रदूषण होऊ नये, पर्यावरण स्वच्छ रहावे यासाठी उद्योग शहरात स्थापन करण्यावर बंधने येतात परंतू त्यामुळे उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार यात घट घडून येते.

अशाप्रकारे व्यक्तिसमाज, आणि अर्थव्यवस्था या सर्वांनांच परिणाम वाटपाच्या समस्येला तोंड द्यावे लागते.

कृती - तुमच्या रोजच्या जीवनातील व्यापारबंदी / परस्परविरोधी तत्वे सांगा.

उदाहरण :

- १) अमीतने मोबाईल खरेदी करायचा ठरवला तर त्याला बूट खरेदी करता येणार नाहीत.
- २) तुम्ही संध्याकाळी बागेत फिरायला गेलात तर तुम्हाला त्याचवेळी अभ्यास करता येणार नाही.
- ३) धर्मशाळामध्ये रहाणाऱ्या साधूचा भौतिक जगाशी काहीही संबंध नसतो. ते आपला सर्व वेळ अध्यात्मिक कामासाठी खर्च करतात. ते सकाळी लवकर उठतात, स्नान करून प्रार्थना करतात आणि जास्त वेळ अध्यात्मिक ग्रंथाचे वाचन करण्यात घालवतात. जास्त वेळ अध्यात्मिक ग्रंथांचे वाचन करायचे असेल तर प्रार्थनेसाठी किंवा झोपण्यासाठी त्यांना कमी वेळ द्यावा लागेल.
- ४) तुम्ही शेतात तांदळाचे पिक घेता तर त्याच शेतात गव्हाचे पीक घेण्याची संधी गमवता.
- ५) जर तुम्ही मित्रांसोबत एक सिनेमा पहायला जायचा बेत करता तेव्हा तुम्ही वेळ खर्च करता जो तुम्ही इतर कुठल्याही गोष्टीसाठी खर्च केला असता. म्हणजेच तुम्हाला एक संधी मिळते तेव्हा तुम्ही दुसरी संधी गमवत असता.

१.३ निर्णय प्रक्रियेतील संधी खर्चाचे महत्त्व (SIGNIFICANCE OF OPPORTUNITY COST IN DECISION MAKING)

तत्व २ निर्णय प्रक्रियेतील संधी खर्चाचे / वैकल्पिक खर्चाचे महत्त्व.

Principle 2 - Significance of opportunity cost in Decision Making.

दैनंदिन जीवनात आपण जेव्हा एखादी क्रिया करतो तेव्हा दुसरी गोष्ट करण्याची संधी आपल्याला सोडून द्यावी लागते. जेव्हा आपण एखादी गोष्ट खरेदी करतो तेव्हा आपल्याला किंमत मोजावी लागते आणि ही किंमत म्हणजे जी दुसरी गोष्ट आपण सोडून दिलेली असते. त्याची किंमत असते त्यालाच संधीखर्च म्हणतात. श्रीमती रॅबीनसन यांच्यामते एखादा उत्पादन घटक एखाद्या विशिष्ट उपयोगात किंवा उद्योगात रहावा म्हणून जी किंमत द्यावी लागते त्या किंमतीला संधी खर्च किंवा वैकल्पिक खर्च म्हणतात.

उदा.

- १) एक एकर शेतात कापूस पेरला असता ६०,००० रुपये उत्पन्न मिळते. तर कापसाऱ्याजी गहू पेरल्या तर ५०,००० रुपये उत्पन्न मिळते. म्हणजे च ६०,००० कापूस मिळविण्याकरता ५०,००० रुपये गळ्याचा त्याग करावा लागतो. म्हणून कापूस उत्पादनाचा संधीखर्च ५०,००० रुपये आहे. थोडक्यात जगात कोणतीही गोट फुकट मिळत नाही. तुम्हाला काही फायदा हवा अल तर दुसऱ्या कोणत्यातरी संधीस मुकावे लागते. आणि म्हणूनच निर्णय घेत असताना व्यक्ति मिळणारा फायदा आणि गमवावा लागणाऱ्या संधीपासून मिळणारा फायदा यांची तुलना करत असतो आणि त्या आधारे कोणत्या संधीची निवड करायची याचा निर्णय घेतो.
- २) एखाद्या व्यावसायिक खेळाडू देशासाठी खेळण्याचा निर्णय घेतो तेव्हा तो कॉलेज शिक्षणाची संधी गमावतो. परंतु व्यावसायिक खेळातून त्याला जास्त लाभ मिळतात. आणि कॉलेजला जाण्याचा त्याचा संधी खर्च जास्त असतो. कारण त्याला शिक्षणासाठी फी, पुस्तके, प्रवासखर्च इत्यादी वर खर्च करावा लागतो. म्हणून लाभ ही खर्चाची किंमत असते. त्यानुसार निर्णय घेतला जातो.

संधी खर्च म्हणजे सध्या विशिष्ट वापरात असल्यामुळे दुसऱ्या सर्वोत्तम संधीबद्दल सहन करावे लागणारे नुकसान होय.

- ३) जर तुम्ही पैसा आणि वेळ सिनेमा पहाण्यासाठी घालवता तर तूम्ही तो वेळ घरी पुस्तक वाचण्यासाठी घालवू शकत नही. तसेच सिनेमा पहाण्यासाठी जो पैसा वापरता त्याचा वापर दुसऱ्या कारणासाठी करता येत नाही.
- ४) तुम्ही ठरवता आहात सुट्टीतील सहलीसाठी महाबळेश्वरला फिरायला जायचे. तुम्हाला प्रवासखर्च, हॉटेल खर्च यासाठी भरपूर पैसे खर्च करावे लागतील. पण सुट्टीतील सहलीतून मिळणारा आनंद हा मानसिक असेल. अशा परिस्थितीत लाभ आणि खर्च यांची तुलना तुम्ही कशी कराल ?

जेव्हा लाभ मानसिक असतो तेव्हा तुम्ही विचार करता सुट्टीतील सहलीवर पैसा खर्च करावा का या पैशातून एखादा मोबाईल खरेदी करावा. ज्यामुळे मला लाभ जास्त मिळेल. थोडक्यात व्यक्ती संधीची निवड करत असताना मिळणाऱ्या लाभाचा आणि कराव्या लागणाऱ्या खर्चाचा विचार करते.

- ५) आपण जेव्हा आईस्क्रिम खातो तेव्हा आपण ते पैसे दुसऱ्या कुठल्यातरी गोष्टीवर खर्च करण्याची संधी गमावतो. आपण तो आनंद गमावतो कारण आपण त्यावर पैसा खर्च करू शकत नाही. कारण आपला दुसरा उत्तम पर्याय म्हणजे आईस्क्रिम खाण्यासाठीचा संधी खर्च होय. साहजिकच आपण आईस्क्रिम खाण्यासाठी तेव्हाच पैसा खर्च करतो जेव्हा आईस्क्रिम खाण्यासाठीचा संधी खर्च हा त्यापासून मिळणाऱ्या आनंदापेक्षा जास्त नसतो.
- ६) तुम्ही बाजारात खरेदी करण्यासाठी जाता तुम्हाला चिकन आणि चीज खरेदी करावयाचे आहे. पण तुमच्याकडे एकच वस्तु खरेदी करण्यासाठी पूरेसे पैसे आहेत. दोन पर्यायातून

एकाची निवड करायची असते तेव्हा तुमच्या खर्च होणाऱ्या पैशाचे मूल्य काय आहे हे विचारात घेऊनच पैसे खर्च करावे लागतात.

मर्यादित आणि पर्यायी उपयोगाची साधने असतात. त्यामुळे तुम्हाला कोणत्या पर्यायासाठी कमी खर्च येईल आणि समाधान जास्त मिळेल याचा विचार करून निर्णय घ्यावा लागतो.

- ७) तुम्हाला उच्च शिक्षणासाठी कॉलेजला प्रवेश घ्यावयाचा आहे. त्यामुळे तुम्हाला बौद्धिक लाण होईल. चांगली नोकरी मिळेल. उच्च पगारामुळे प्रतिष्ठा वाढेल. पण त्याचवेळी कॉलेजची फी, पुस्तके, हॉस्टेल खर्च, जेवण खर्च, इ. चा विचार करावा लागेल. परंतु कॉलेजला प्रवेश घेतला नाही तरी जेवण खर्च, रहाणीमान खर्च करावाच लागेल. त्याचप्रमाणे कॉलेजला जर गेले नाहीतर अभ्यासासाठी खर्च होणाऱ्या वेळात एखादी नोकरी पकडली तर पैसे मिळतील. थोडक्यात कॉलेजला जावे किंवा नाही हा निर्णय घेत असताना संधी खर्चाचा विचार करावा लागतो.

थोडक्यात एक गोष्ट प्राप्त करण्यासाठी दुसऱ्या संभाव्य वस्तूच्या उत्पादनास मुकावे लागते. त्याचा त्याग करावा लागतो. तात्पर्य एक वस्तू प्राप्त करण्यासाठी दुसऱ्या संभाव्य वस्तूच्या त्याग करावा लागतो. अशा खर्चाच संधी त्याग खर्च म्हणतात.

संधी खर्च ही महत्वाची अर्थशास्त्रीय संकल्पना आहे. मिसेन जोन रॅबीनसन यांनी आधुनिक खंड सिद्धांत मांडताना या संकल्पनेचा वापर केला आहे. निर्णय प्रक्रियेत संधी खर्च, संकल्पनेस फार महत्व आहे. वस्तूच्या किंमत निर्धारण प्रक्रियेत देखील संधी खर्च विचारात घेतला जातो. कमी लाभ मिळवून देणाऱ्या उत्पादनाकडून जास्त लाभ मिळवून देणाऱ्या उत्पादनाकडे उत्पादन घटक वळवण्याच्या दृष्टीने संधी खर्च संकल्पनेस महत्व आहे.

कृती - खालील उदाहरणातील संधी खर्च ओळखा.

- १) एका जागेवर शाळा आहे ती आता रेल्वे प्रकल्पामध्ये रुपांतरीत होणार आहे.
- २) एका शेतक्याला दोन एकर गहू उत्पादनातून ३०,००० रुपये उत्पन्न मिळते तरी तो त्या जमिनीवर कापूस उत्पादन घेतो.
- ३) मी माझ्या वार्षिक परीक्षेआधी संध्याकाळी अभ्यास करणे निवडतो. तेव्हा टी.व्ही. वर क्रिकेट सामने दाखविले जाणार आहेत. मी क्रिकेटचा चाहता आहे.

१.४ विवेकी व्यक्ति आणि सिमांत लाभ (RATIONAL PEOPLE AND MARGINAL PROFIT)

तत्त्व ३ विवेकी व्यक्ती सिमांत तत्त्वाचा विचार करतात.

Principle 3 - Rational people think at the Margin.

विवेकानुसार निर्णय घेणारे लोक नेहमच सिमांत लाभ हा सिमांत खर्चापेक्षा जास्त आहे ना ? याचा विचार करूनच निर्णय घेतात.

उदा.

- १) कंपास बॉक्स उत्पादन करण्यासाठी येणारा खर्च १०० रुपये आहे आणि ती एक कंपास बॉक्स बाजारात १४० रुपयांना विकली जाते. अशा स्थितीत विवेकी उत्पादक नव्हकीच कंपास बॉक्सचे उत्पादन करणार. कारण त्यामुळे त्याला ४० रुपये नफा मिळतो. याउलट जर कंपास बॉक्सची किंमत ८० रुपये झाली तर विवेकी उत्पादक कंपास बॉक्सचे उत्पादन करणार नाही. कारण एक कंपास बॉक्स उत्पादन करण्यासाठी येणारा खर्च म्हणजे सिमांत खर्च १०० रुपये आहे. आणि कंपास बॉक्स ८० रुपयांना विकला जातो म्हणजेच त्याला २० रु. तोटा होतो. म्हणजेच सिमांत खर्च हा सिमांत लाभापेक्षा जास्त असल्याने उत्पादक कंपास बॉक्सचे उत्पादन करणार नाही.
- २) समजा एक तास जादा अभ्यास केल्याने तुम्हाला २ मार्क्स जादा मिळतील. परीक्षा जवळ आली असताना एक तास जादा अभ्यास करून २ मार्क्स जादा मिळविणे महत्त्वाचे आहे. आणि जादा मार्क्स मिळाल्याने तुम्ही आनंदी होता. पण समजा त्यासाठी जास्तीच्या जागरणामुळे तुमची झोप कमी होऊन तुम्ही उदास होऊ शकता. तुम्ही जास्त तास अभ्यास करावा का नाही हे एका गोष्टीवर अवलंबून असते ती म्हणजे ते जास्तीचे दोन मार्क्स तुमच्या कमी झोपेमुळे होणाऱ्या त्रासापेक्षा वरचढ असतील तर कधी कधी लोकांचा गोंधळ उडतो निर्णय घेणे अशक्य होते.
- ३) दादरच्या होलसेल मार्केटमध्ये कांदे १० रु. किलो आहेत आणि विक्रोळीच्या मार्केटमध्ये १५ रु. किलो कांदे आहेत तर विक्रोळीच्या माणूस कांदे खरेदीसाठी दादरच्या मार्केटमध्ये जाणार नाही कारण दादर विक्रोळी रेल्वे तिकिटचा विचार करता विक्रोळीतच कांदे खरेदी करणे फायद्याचे ठरेल.
- ४) एका व्यक्तीकडून तुम्हाला १५०० रु. येणे आहे. आणि ते मिळविण्यासाठी दुसऱ्या शहरात जावे लागते. दुसऱ्या शहरात जाण्यासाठी येणारा खर्च १७०० रुपये असेल तर आपले पैसे आण्यासाठी तुम्ही दुसऱ्या शहरात जाणार नाही कारण प्रवासखर्च मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे.

सर्व साधारणपणे वरील सर्व उदाहरणात व्यक्ति सिमांत लाभ तत्वाचा विचार करून निर्णय घेते. जर सिमांत लाभ सिमांत खर्चपेक्षा जास्त असेल तर तो निर्णय विवेकी आणि योग्य आहे असे म्हणता येईल.

उदाहरण :

- १) तुम्ही एक कंपास बॉक्स आणि एक मोबाईल विकत घेण्याचे ठरवता. तुमच्या घराजवळच्या दुकानात मोबाईल फोन १०,००० रुपयांना तर कंपास बॉक्स २५० रुपयांना मिळतो. तुमच्या घरापासून २ कि.मी. दुरच्या दुकानात मोबाईल फोन १७०० रुपयांना तर कंपास बॉक्स २५० रुपयांना उपलब्ध आहे. त्या दुकानात जाण्यासाठी तुम्हाला २०० रुपये प्रवास खर्च येतो. तर तुम्ही कमी किंमतीसाठी त्या दुकानात जाल का? निर्णय घ्या.
- २) तुम्ही एक कंपास बॉक्स आणि एक मोबाईल विकत घेण्याचे ठरवता. तुमच्या घराजवळील दुकानात मोबाईल फोन १०,००० रुपयांना तर कंपास बॉक्स ३५० रुपयांना आहे. दोन किलो

मीटर दुरच्या दुकानात मोबाईल फोन १०,००० रुपयांना पण कंपास बॉक्स ५० रुपयांना आहे. त्या दुकानात जाण्यासाठी तुम्हास ५०० रुपये प्रवास खर्च येईल. कमी किंमतीसाठी त्या दुकानात जावे का ? निर्णय घ्या.

३) ललिताबेन ड्रेस विक्रेत्या आहेत. त्या शहरात घरोघरी फिरुन ड्रेस विक्रीचे काम करतात त्यांचे ग्राहक शहरात सर्वत्र पसरलेले आहेत. एक ग्राहक फोन करून दोन ड्रेसची मागणी करतो. दोन ड्रेस विकले तर ललिताबेनला ४०० रु. नफा मिळतो पण ग्राहक दूर रहात असल्याने ग्राहकापर्यंत पोहचण्यासाठी २०० रुपये प्रवास खर्च येतो. अशा स्थितीत ललिताबेन काय निर्णय घेतील ?

४) मनुभाई हा टॅक्सी ड्रायव्हर आहे. दिवसभर टॅक्सी चालवून तो थकून गेला आहे. तो घरी जाण्याचा निर्णय घेतो. तरीसुद्धा एक प्रवासी त्याला विनंती करतो की, दुसऱ्या ठिकाणी जायचे आहे. टॅक्सीभाडे १००० रु. होणार असते. आणि टॅक्सी ड्रायव्हरला एक तास आणखी टॅक्सी चालवावी लागणार असते. प्रवासी १००० रुपयाच्या बदली प्रवासी ११०० रुपये देण्यास तयार आहे. मनुभाईला १०० रुपयाची कदर आहे त्याचप्रमाणे एक तास जादा आरामाची पण गरज आहे. मनुभाई काय निर्णय घेईल ?

१.५ प्रलोभनास प्रतिसाद (RESPONSE TO INCENTIVES)

तत्व ४ लोक प्रलोभनास प्रतिसाद देतात.

Principle 4 - People respond to Incentives.

माणसे चालताना प्रतिसाद देतात. व्यक्ती खर्च आणि लाभाची तुलना करून निर्णय घेत असतात. याचाच अर्थ लोक उत्तेजनास किंवा प्रलोभनास प्रोत्साहन देतात. मुलांना सांगितले जाते चांगला अभ्यास केल्यास चांगले मार्क्स मिळतील आणि तुला बक्षीस मिळेल. अशा स्थितीत बक्षीसाच्या अपेक्षेने मुल अधिक अभ्यास करण्यास प्रवृत्त होतात. जिथे मिळणारे बक्षीस वाढत जाते ते यशाची शक्यता जास्त असते. असे घडते कारण लोक चालताना प्रतिसाद देतात. बढती मिळण्यासाठी चालना ही व्यक्तीला त्यांच्या क्षमतेपेक्षा अधिक काम करण्यास प्रवृत्त करते. व्यक्ती खर्च आणि लाभाचा विचार करून निर्णय घेतात.

उदा.

१) बाजारात हापूस आंब्याची किंमत वाढते तेव्हा ग्राहक देवगड हापूस आंबा खरेदी करण्याएवजी स्थानिक आंबा खरेदी करणे पसंत करतात. कारण यात ग्राहकांना पर्यायी आंबा कमी किंमतीत उपलब्ध होतो. थोडक्यात अर्थव्यवस्था कशी काय करते हे समजण्यासाठी आंब्याची बाजारपेठ हा महत्त्वाचा घटक ठरतो.

२) शेतकरी शेतात काबाडकष्ट करतो कारण त्याला अपेक्षा असते कि त्याच्या पिकाला भरपूर नफा मिळेल. जर किंमत वाढून नफा मिळण्याची शेतकऱ्याला आशाच दिसत नसेल तर तो जास्त कष्ट करणार नाही. सर्वचजण चालताना प्रतिसाद देतात.

३) समाजात सभेला वेळेवर येण्याचे फायदे जास्त असतील तर माणसे सभेला वेळेवर येतील. जर वेळेवर न येण्याचे फायदे जास्त असतील तर लोक वेळ पाळणार नाहीत. आधुनिक बाजार अर्थव्यवस्थेची रचना ही फार गुंतागुंतीची आहे. पण लोकांना हव्या असलेल्या सर्व गोष्टींचा ती पुरवठा करते.

४) मला भूक लागली आहे आणि समोरच इडली, डोसा स्टॉल आहे. मी दुकानात जाऊन इडली, डोसा खातो याचा अर्थ माझ्यावरच्या प्रेमाने दुकानदाराने दुकान काढले असा होत नाही तर दुकानदाराला नफा मिळतो म्हणून त्याने दुकान सुरु केले आहे.

५) सर्वसाधारणपणे व्यक्ती होणाऱ्या तोटच्यापेक्षा जास्त फायद्याचा विचार करते. करदात्याना कर भरण्यास आवडत नाही. कारण कर चुकल्यामुळे होणारा फायदा जास्त असेल तर व्यक्ती कर चूकवण्याचा प्रयत्न करतात. या उलट जर कर चुकविण्यावर सरकारने जबरदस्त दंड आकारला तर कर चुकविण्याचे प्रमाण नक्कीच कमी होईल. आधुनिक अर्थव्यवस्थेत व्यक्ती चालताना प्रतिसाद देतात हा अर्थव्यवस्थेच्या चालनेतील महत्त्वाचा घटक आहे. आधुनिक बाजार अर्थव्यवस्थेची रचना ही फार गुंतागुंतीची आहे. पण लोकांना हव्या असलेल्या सर्व गोष्टींचा ती पुरवठा करते.

६) उदा. ३०० पेजीस नोटबुक पाहिजे आहे. मला ती स्टेशनरीच्या दुकानात सहज मिळू शकेल. दुकानदाराने ती नोटबुक का ठेवली. कारण त्याला त्याच्या विक्रीतून नफा मिळेल. नोटबुक विक्रीस ठेवण्यामागचा दुकानदाराचा उद्देश माझी गरज भागविणे या पेक्षा त्याला उत्पन्न मिळविणे हा आहे. थोडक्यात उत्पन्न मिळविणे ही प्रेरणा त्याला नोटबुक दुकानात विक्रीस ठेवण्यास प्रवृत्त करते.

७) प्रेरणा जशा चांगल्या असतात तशा गैरदेखील असतात. उदा. अन्न सुरक्षा धोरणामुळे दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना स्वर्स्त दराने अन्नधान्य उपलब्ध करून दिले जाते. परिणामी कुपोषणाचे प्रमाण कमी होते. परंतु या धोरणाचे ऋणात्मक प्रलोभन म्हणजे लोकांची जादा कष्ट करण्याची प्रवृत्ती कमी होते. केवळ आठ ते दहा दिवस काम केले तरी संपूर्ण महिनाभर पुरेल इतके अन्नधान्य त्यांना मिळेल. म्हणून आपल्या उत्पन्नात वाढ करून ते दारिद्र्य रेषेच्या वर येण्याचा प्रयत्न करणार नाहीत.

क्रिया -

- १) कमी पगार मिळणारे कामगार हे जास्त पगार मिळणाऱ्या कामगारांपेक्षा कमी कार्यक्षम असतात.
- २) मुंबईमध्ये गोविंदा पथकाना मिळणाऱ्या बक्षिसांच्या रक्कमेत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. त्यामुळे गोविंदा पथकांच्या संख्येत तसेच दहीहंडीच्या थरांमध्येही दिवसेंदिवस वाढ होत आहे.

१.६ समारोप (CONCLUSION)

या प्रकरणामध्ये आपण अर्थव्यवस्थेतील व्यक्तिगत निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेच्या चार तत्वाचा अभ्यास केला. पहिल्या तत्वामध्ये व्यक्तिला सममूल्यन किंवा परिणाम वाटपाला कसे तोंड द्यावे लागते याचा विचार केला तर दुसऱ्या तत्वामध्ये संधी खर्चाचे महत्त्व अभ्यासले आणि तिसऱ्या तत्वामध्ये विवेकी व्यक्ती सिमांत तत्वाचा विचार कसा करतात याचा अभ्यास उदाहरणाच्या सहाय्याने केला. चौथ्या तत्वामध्ये व्यक्ती व्यक्ती प्रलोभनास प्रतिसाद कसा देतात हे अभ्यासले.

१.७ सरावासाठी प्रश्न (PRACTICE QUESTIONS)

- १) व्यक्तिगत निर्णय प्रक्रियेतील अर्थशास्त्राची चार तत्वे सांगून त्यापैकी कोणत्याही एका तत्वाचे सविस्तर स्पष्टीकरण करा.
- २) परिणाम वाटप म्हणजे काय ? परिणाम वाटप तत्व स्पष्ट करा.
- ३) संधी खर्च म्हणजे काय ? निर्णय प्रक्रियेतील संधी खर्चाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
- ४) लोक प्रलोभनास प्रतिसाद देतात याचे समर्थ करा.
- ५) निर्णय प्रक्रियेमध्ये संधी (वैकल्पिक) खर्च कसा परिणाम करतो ते दोन उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.
- ६) प्रोत्साहनाला / प्रलोभनाला लोक प्रतिसाद देतात. हे तीन उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.

२

अर्थशास्त्राची तत्वे (PRINCIPLES OF ECONOMICS)

घटक रचना :

- २.० उद्दिष्ट्ये
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ विनिमयापासून लाभ
- २.३ बाजारामार्फत आर्थिक व्यवहाराचे संघटन व लाभ
- २.४ बाजार यंत्रणेत सरकारची भूमिका
- २.५ रहाणीमानाचा दर्जा आणि उत्पादन
- २.६ चलन संख्येतील वाढ आणि स्फिती
- २.७ स्फिती आणि बेरोजगारी
- २.८ समारोप
- २.९ सरावासाठी प्रश्न

२.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- लोक परस्परांशी सुसंवाद कसा करतात याचा अभ्यास करणे.
- समग्र अर्थव्यवस्था कशी कार्य करते हे समजावून घेणे.
- चलन संख्येतील वाढ आणि किंमतवाढ संबंध अभ्यासणे.
- स्फिती आणि बेरोजगारी यातील संबंध अभ्यासणे.

२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

पहिल्या प्रकरणात आपण लोक निर्णय कसे घेतात याचा अभ्यास केला. अर्थव्यवस्था हा लोकांचा असा गट असतो की जो आपल्या जीवनमानाच्या संदर्भात एक दुसऱ्याशी संवाद साधतो. अर्थशास्त्राची तत्वे भाग - २ या प्रकरणामध्ये आपण लोक परस्परांशी संवाद कसा साधतात याचा अभ्यास करणार आहोत.

- १) विनिमयापासून लाभ किंवा व्यापार प्रत्येकासाठी चांगला असतो.
- २) आर्थिक उपक्रम बाजाराच्या माध्यमातून आयोजित करणे अधिक कार्यक्षम असते.

३) खाजगी बाजाराचे उत्पादन सुधारण्यात सरकारची भूमिका महत्वाची असते.

या तीन तत्वामध्ये लोक परस्परांशी संवाद कसा साधतात हे आपण पहाणार आहोत. म्हणजेच तत्व पाच, सहा आणि सात ही तत्वे लोक एकदुसऱ्याशी संवाद कशी साधतात याच्याशी संबंधीत आहेत.

समग्र अर्थव्यवस्था कशी कार्य करते याचा अभ्यास आपण तत्व आठ, नऊ आणि दहा या तीन तत्वामध्ये करणार आहोत. तत्व आठ मध्ये राहणीमानाचा दर्जा उत्पादनावर अवलंबून असतो याचा अभ्यास करणार आहोत. तत्व नऊ मध्ये चलन संख्येतील वाढ आणि स्फिती तर तत्व दहा मध्ये स्फिती आणि बेरोजगारी यांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२ विनिमयापासून लाभ (PROFIT FROM EXCHANGE)

तत्व ५ व्यापार प्रत्येकासाठी चांगला असतो.

Principle 4 - Trade can make everyone better off.

जागतिक स्पर्धेत प्रत्येक देश दुसऱ्या देशाचा स्पर्धक असतो हे खरे असेल तरी व्यापारात दोन्ही देशांना लाभ मिळतो. कारण प्रत्येक देशाच्या नैसर्गिक परिस्थितीत फरक असतो. म्हणून विशिष्ट देशात विशिष्ट वस्तू कमी किंमतीत तयार होते. उदा. नागपूर मध्ये संत्री, बांगलादेशात ताग, आसाम मध्ये चहा इ.

व्यापाराचा परिणाम कुटूंबावर देखील होतो. कारण कुटूंबे कमीत कमी किंमतीत जास्तीत जास्त समाधान मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. व्यापारामुळे मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. व्यापारामुळे विशेषीकरण शक्य होते आणि प्रत्येक देशाला हव्या त्या वस्तू उपलब्ध होतात.

उदा.

१) राजू आणि अमित हे दोघ मित्र आहेत. ते वस्तीगृहात शिक्षणासाठी रहातात. राजू उत्तम जेवण बनवतो तर अमीत खोली साफ करण्याचे काम कमी वेळात करतो. जर अमीतने जेवण बनवण्याचे ठरविले तर राजू पेक्षा त्याला जास्त वेळ लागतो आणि राजूने रुम साफ करायची ठरवली तर त्याला अमीतपेक्षा जास्त वेळ लागतो.

समजा दोघांनी विशेषीकरण करायचे ठरवले म्हणजे राजू स्वतःसाठी आणि अमितसाठी जेवण बनवणार आणि अमीत आपली व राजूची खोली साफ करणार तर राजू व अमीत दोघेही आपल काम कमी वेळात करतील दोघांनाही फायदा होईल आणि अधिक वेळ अभ्यासासाठी मिळेल.

जसे व्यक्तीचे तसेच देशाचे देखील असते, प्रत्येक देशाची काही वस्तू उत्पादनाच्या बाबतीत अनुकूलता असते. ज्या देशात विशिष्ट उत्पादनाला अनुकूल परिस्थिती असते तो देश त्या उत्पादन विशेषकरण करतो. आणि आपल्या देशात जी वस्तू जास्त खर्चात उत्पादन होते ती वस्तू बाह्य देशातून आयात करणे पसंत करतात.

२) विशेषीकरणामुळे कमी वेळात जास्त उत्पादन होते आणि दोन्ही देशाचा फायदा होतो.

भारतातील अनुकूल नैसर्गिक परिस्थिती तांदूळ उत्पादनास फायदेशीर असल्याने भारत तांदळाचे उत्पादन कमी वेळात कमी खर्चात मोठ्या प्रमाणात घेतो आणि आसाम मध्ये चहाच्या उत्पादनास अनुकूल परिस्थिती असल्याने आसाम चहाचे उत्पादन कमी खर्चात घेतो. आसाम आणि भारत या दोन देशांनी चहा आणि तांदूळ या उत्पादनास विशेषीकरण केल्यास त्याचा फायदा दोन्ही देशांना होतो. थोडक्यात व्यापारामुळे दोन्ही देशाचा फायदा होतो.

३) फ्रान्सच्या कामगारापेक्षा स्पेनच्ये कामगार कापड कमी वेळात बनवतात. तर फ्रान्सचे कामगार स्पेनच्या कामगारापेक्षा वाईन कमी वेळात बनवितात. अशा स्थितीत फ्रान्सचे वाईन उत्पादनात आणि स्पेनचे कापड उत्पादनात विशेषीकरण करावे. दोन्ही देशांना कमी खर्चात उत्पादन मिळेल. त्याशिवाय दोन्ही देशातील ग्राहकांना कमी किंमतीत वस्तू मिळाल्याने दोन्ही देशाचा फायदा होईल.

४) उदा. एक शिंपी ८ तासात देन ड्रेस शिवतो. एका ड्रेसची शिलाई ५०० रु असेल तर दोन ड्रेस पासून त्याला १००० रु. मिळतील. आणि शिंप्याला एका वेळच्या जेवणासाठी आवश्यक तांदूळ पिकविण्यासाठी १० तास लागतात. तांदूळ एकवेळच्या जेवणासाठी एक किलो लागतात. असे गृहित धरले आहे. तांदळाची किंमत ५० रु. किलो आहे. अशा स्थितीत ८ तास शिंपी काम करून १००० रुपये मिळविणे जास्त चांगले. कारण १० तास काम करून शिंपी फक्त एकच किलो तांदूळ मिळविणार. म्हणून शिंप्याने तो ज्या व्यवसायात जास्त पारंगत आहे त्या व्यवसायातच जास्त वेळ खर्च करणे. आणि शेतकऱ्याकडून तांदूळ खरेदी करणे योग्य ठरेल. या दोन्ही व्यक्तिना त्यांच्या वस्तू आणि सेवाच्या विनिमयातून जो लाभ होतो त्याला व्यापारातून होणारा फायदा असे म्हणतात. व्यक्तीप्रमाणे उदाहरण दोन आणि तीन मध्ये स्पष्ट केल्याप्रमाणे राष्ट्रानंही व्यापारातून फायदा होतो. ते ज्या वस्तूच्या उत्पादनात पारंगत आहेत ती एखाद्या महागड्या वस्तूच्या बदल्यात विकत घेणे जास्त योग्य ठरते. व्यापारामध्ये होणाऱ्या नफ्यामुळेच बाजार अस्तित्वात येतात. आणि विनिमयातून लोकांचे जीवन सुखकर बनते.

कृती :

- १) सर्वच बाबतीत स्वयंपूर्णता ही व्यक्तीच्या बाबतीत चांगली कल्पना आहे असे तुम्हास वाटते का ? देशाच्या संदर्भात तुमचे मत काय आहे ?
- २) पोस्टाची तिकिटे गोळा करण्याचा छंद असलेली माणसे सतत दुसऱ्या बरोबर तिकिटांची अदलाबदल करतात. हा विनिमय कोणाला लाभदायक असेल.

२.३ बाजारामार्फत आर्थिक व्यवहाराचे संघटन व लाभ (ORGANIZATION AND PROFIT OF ECONOMIC TRANSACTION BY MARKET)

तत्त्व - ६ आर्थिक उपक्रम बाजाराच्या माध्यमातून आयोजित करणे आर्थिक कार्यक्षम असते.

Principle 6 - Markets are usually a good way to organize economic activity.

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात बाजार या संकल्पनेस विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. बाजार म्हणजे असे ठिकाण कि जेथे ग्राहक व विक्रेते एकमेकांच्या संपर्कात येऊन वस्तुंची खरेदी विक्री करतात. प्रा. बेनहॅम यांच्यामते जेव्हा एखाद्या वस्तूचे ग्राहक आणि विक्रेते यांना एकत्रित आणण्याचा एकूण व्यवस्थेला बाजार म्हणतात. बाजारपेठेचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या प्रकारे केले आहे.

- १) वस्तुनूसार वर्गीकरण - बाजारात विकल्प्या जाणाऱ्या वस्तुनूसार बाजाराचे वर्गीकरण केले जाते. उदा. कापड बाजार, धान्य बाजार इत्यादी.
- २) कालखंडानूसार वर्गीकरण - यामध्ये कालखंडानूसार अति अल्प कालखंड, अल्प कालखंड, दिर्घ कालखंड आणि अति दीर्घ कालखंड असे विभाजन केले जाते.
- ३) स्थलानुसार वर्गीकरण - बाजाराच्या ठिकाणानुसार बाजारपेठेचे वर्गीकरण केले जाते. उदा. स्थानिक बाजारपेठ, राष्ट्रीय बाजारपेठ, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ इत्यादी.
- ४) स्पर्धेनुसार वर्गीकरण - बाजारातील स्पर्धेच्या प्रमाणावरून बाजारपेठेचे वर्गीकरण केले जाते. उदा. पूर्ण स्पर्धा, मक्तेदारी, मक्तेदारी युक्त स्पर्धा, अल्पाधिकार इत्यादी.

अलिकडे बाजार हे भौतिक किंवा आभासी देखील असतात. यामध्ये आभासी बाजारपेठेचे उदाहरण म्हणजे इंटरनेट वरील खरेदी होय.

बाजारपेठेमध्ये ग्राहक आणि विक्रेते दोघेही महत्त्वाचे असतात. बाजारात विक्रेते आणि ग्राहक यांच्या संयोगातून किंमती ठरतात. ग्राहक व विक्रेते यांचा ऐच्छिक विनिमय दोघाना तसेच अर्थव्यवस्थेला देखील फायदेशीर होतो.

आज सर्वच देशांनी बाजार व्यवस्थेचा स्विकार केला आहे. बाजार अर्थव्यवस्थेत सर्व निर्णय उत्पादनसंस्था आणि कुटुंबसंस्था घेतात. उत्पादनसंस्था कोणते उत्पादन घटक वापरून कोणत्या वस्तूचे उत्पादन घ्यायचे हे ठरवतात तर कुटुंबसंस्था कोणत्या वस्तू आपल्या उत्पन्नातून खरेदी करावयाच्या हे ठरवितात. उत्पादनसंस्था आणि कुटुंबसंस्था या दोघांच्या निर्णयातून वस्तू व सेवांची किंमत ठरते. बाजारातील वस्तूच्या किंमती निश्चित किंवा बदलत्या असतात. बाजारपेठा ग्राहक व उद्योजक यांच्या पर्यंत भौतिक माहिती पुरवण्याचे काम करतात.

उदा. ग्राहकाच्या उत्पन्नात वाढ झाली तर ग्राहक उच्च प्रतीचे धान्य खरेदी करतील. बाजारात कोलम हा बारीक उच्च प्रतीचा तांदुळ उपलब्ध आहे. त्याची किंमत जास्त आहे आणि दूसरा जाडा कनिष्ठ प्रतीचा तांदुळ उपलब्ध आहे. त्याची किंमत कमी आहे. ग्राहकांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यामुळे ग्राहक उच्च प्रतीचा कोलम तांदुळ खरेदी करतील. स्वाभाविक जाड्या तांदळाची मागणी कमी होईल. किरकोळ विक्रेत्याकडे जाड्या तांदळाची मागणी कमी झाल्याने तांदळाचा साठा पडून राहील. किरकोळ विक्रेते घाऊक विक्रेत्याकडून आणि घाऊक विक्रेते शेतकऱ्याकडून कोलम तांदळाची मागणी वाढवतील. त्यामुळे कोलम तांदळाची मागणी वाढेल. याउलट परिमल तांदळाची मागणी कमी झाल्याने स्वाभाविक जाड्या तांदळाची किंमत घटेल. जाड्या तांदळाचे उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना योग्य किंमत न मिळाल्याने शेतकरी कोलम तांदळाचे उत्पादन करतील.

थोडक्यात बाजारपेठेमुळे ग्राहक कोलम तांदळाला जास्त मागणी करीत आहेत. ही माहिती शेतकऱ्यापर्यंत पोहचविणे शक्य होते. जर बाजारपेठा नसतील तर शेतकऱ्यांना जाड्या तांदळाची मागणी घटली हे समजणार नाही. स्वाभाविक शेतकरी त्याच तांदळाचे उत्पादन करतील आणि शेतकऱ्यांना नुकसान सहन करावे लागेल. त्यासाठीच बाजार व्यवस्था खूप महत्त्वाची ठरते. त्यामुळे ग्राहक व विक्रेते एकत्र येऊन विनिमय करतात. बाजारपेठे शिवाय मागणी व पुरवठा यात समतोल साधणे कठीन असते. अर्थव्यवस्था ही एक जटील संस्था आहे. कारण यामध्ये हजारो वस्तुंच्या देवाण-घेवाणीचा अभ्यास केला जातो. बाजारपेठेमध्ये वेगवेगळ्या वस्तूची खरेदीविक्री केले जाते. परंतु ग्राहकांची बदलती मागणी व आवश्यकता यांची कोणत्याही प्रकारची पूर्ण माहिती सरकारला नसते.

आदेश अर्थव्यवस्था म्हणजे ज्या अर्थव्यवस्थेत मागणी व पुरवठा यांचे आयोजन केंद्रिय सरकारच्या आदेशाने केले जाते. तेथे बाजाराच्या संदर्भ घेतला जात नाही. पण बाजाराच्या अभावामुळे व आदेश अर्थव्यवस्थेमुळे काही वस्तूची विक्री न झाल्याने त्यांचा साठा वाढतो. याठिकाणी कोणत्या वस्तूचे किती उत्पादन घ्यायचे याचा निर्णय सरकारी खाती घेतात. या ठिकाणी बाजारयंत्रणा कार्यक्षम नसते. त्यामुळे अतिरिक्त पुरवठा होतो. आणि ग्राहकाचे पुरेसे समाधान होत नाही. म्हणून अर्थतंज्ञानूसार आर्थिक उपक्रम हे केंद्रीय सरकारपेक्षा बाजाराच्या कार्यप्रणालीने आयोजित करणे हे अधिक कार्यक्षम राहील.

उदा.

- १) बाजारात महाग किंमतीला तांदूळ व गहू उपलब्ध असतील. पण गरिबांना महाग तांदूळ, गहू खरेदी करणे परवडणार नाही. स्वाभाविक ते गरजेपेक्षा कमी तांदूळ व गहू खरेदी करतील. यामुळे त्याना पुरेसा आहार मिळणार नाही व कुपोषण होईल. त्यांची शारीरिक क्षमता कमी होऊन अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन प्रक्रियेवर नकारात्मक परिणाम होईल. हे योग्य नाही. त्यामुळे बाजारभाव कमी दराला तांदूळ, गहाचा पुरवठा रेशनिंग दुकानातून गरिब नागरिकांसाठी करणे गरजेचे आहे. सरकारी सेवा व वस्तूचा पुरवठा हा अंशतः सरकारकडून होणे गरजेचे आहे. सार्वजनिक वस्तूंच्या पूर्ततेची जबाबदारी सरकारला उचलावी लागते. या वस्तूच्या पुरविण्याकरता सरकारला अर्थसंकल्पात तरतूद करावी लागते. कारण गरिब लोकांना या वस्तू आवश्यक असतात. पण त्यांच्या तुटपुंज्या उत्पन्नात त्या खरेदी करणे शक्य नसते.
- २) राष्ट्रीय संरक्षणाचा देशाच्या सर्व नागरिकांच्या रक्षणासाठी वापर केला जातो. त्यापासून कुणाला वंचित ठेवता येत नाही. कोणा एका नागरिकाला जास्त संरक्षण आणि दुसऱ्याला कमी संरक्षण असे होत नाही. या बाबतीत खाजगी बाजार अयशस्वी ठरतात. सरकारी सेवेसाठी कोणालाही किंमत मोजावी लागत नाही किंवा कोणाला वंचित ठेवता येत नाही. आणि म्हणूनच अशा सेवा पुरवठ्यास बाजारयंत्रणा अपयशी ठरते. सर्वसामान्यपणे विचार केला तर आर्थिक उपक्रम व कार्यपद्धती बाजाराच्या माध्यमातून अधिक कार्यक्षम पद्धतीने आयोजित होतात तर इतर कोणत्याही पर्यायी आयोजाने आर्थिक उपक्रमाची कार्यक्षमता कमी होते.

उपक्रम :

- १) तुमच्या परिसरातील दोन सार्वजनिक वस्तूची उदाहरणे द्या.
- २) भारतातील प्राथमिक शिक्षण पूर्णपणे खागजी बाजारपेठेवर सोपवावे असे तुम्हास वाटते का ?

- ३) समजा खाजगी बाजारपेठेवजी सरकारने नागरिकांना मोबाईल वाटप करण्याचा निर्णय घेतला तर काय होईल असे तुम्हाला वाटते ?

२.४ बाजार यंत्रणेत सरकारची भूमिका (ROLE OF GOVERNMENT IN MARKET)

तत्त्व - ७ खाजगी बाजाराचे उत्पादन सुधारण्यात सरकारची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

Principle 7 - Government can sometimes improve market extremes

प्रगत देशमध्ये बाजारयंत्रणाही विकासाचे इंजिन म्हणून ओळखली जाते. म्हणूनच खाजगी बाजाराचे आयोजन केले जाते. परंतु खाजगी बाजार व्यवस्थेत समस्या निर्माण होतात. उदा. प्रदूषण, बेरोजगारी, गरीबी इत्यादी. अशा समस्याचे निराकरण करण्यासाठी सरकार बाजार यंत्रणेच्या कार्यात हस्तक्षेप करते. सरकारने अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करण्याची दोन कारणे आहेत. ती म्हणजे समता निर्माण करणे आणि कार्यक्षमता वाढवणे होय.

पूर्ण स्पर्धेच्या अभावामुळे आर्थिक प्रगती साध्य होण्यासाठी बाजार व्यवस्था अयशस्वी ठरते. जेव्हा बाजारपेठेत पूर्ण स्पर्धा अस्तित्वात नसते तेव्हा बाजारयंत्रणेतील सुधारणेत अडथळे येतात. अशावेळी सरकारला बाजार यंत्रणेत हस्तक्षेप करावा लागतो.

अयशस्वी बाजार यंत्रणेची साधने :

१) **अयशस्वी स्पर्धा** - पूर्ण स्पर्धे अभावी बाजारयंत्रणा अयशस्वी ठरते. कारण मक्तेदारी अल्पाधिकार किंवा मक्तेदारीयुक्त स्पर्धेत वस्तूच्या किंमती जास्त असतात. बाजारात कमी उत्पादन आणि किंमत जास्त असते. याउलट पूर्ण स्पर्धेतील उत्पादक एकजिनसी उत्पादन करतो आणि किंमत व सिमांत खर्च यांचा समतोल साधेपर्यंत उत्पादन वाढवू शकतो. पूर्ण स्पर्धेत $P = AR = AC = MR = MC$ ही समतोलाची अट असते तर अपूर्ण स्पर्धेत $MR = MC$ समतोलाची अट असते. म्हणजेच अपूर्ण स्पर्धेत उत्पादन साधनाचा योग्य वापर होत नाही. त्यामुळे साधनसंपत्ती अपव्यय होतो. ग्राहकांचे शोषण होते आणि अकार्यक्षम उत्पादन होते. स्वाभाविक बाजारयंत्रणा अकार्यक्षम ठरते म्हणून सरकारचा हस्तक्षेप आवश्यक असतो.

२) **अपूर्ण माहिती** - पूर्ण स्पर्धेतील ग्राहकांना सरकार व कामगार आणि उत्पादन संस्था यांना बाजारपेठेचे पूर्ण ज्ञान असते. पण अपूर्ण स्पर्धेत अपुन्या बाजार यंत्रणेमुळे कार्यप्रणाली निरुपयोगी ठरते. अशा स्थितीत सरकारला बाजारपेठेत हस्तक्षेप करावा लागतो.

३) **बाह्यता** - बाजार व्यवस्थेत पूर्ण स्पर्धा आणि पूर्ण माहिती असून सुद्धा बाजार घटकामुळे बाजारयंत्रणा अपव्यशी ठरते. बाह्यता ही सकारात्मक व नकारात्मक असते. सकारात्मक म्हणजे मिळणारे बाह्य लाभ होय. उदा. वृक्षारोपण, वैद्यकीय सुविधा, प्रदुषणविरोधी उपाययोजना इत्यादी होय. नकारात्मक म्हणजे बाह्य खर्च होय. उदा. प्रदुषणामुळे नागरिकांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम इत्यादी. अशा स्थितीत सरकारला हस्तक्षेप करावा लागतो.

४) सार्वजनिक वस्तू - सार्वजनिक वस्तूंच्या निर्मितीमुळे सुद्धा बाजारव्यवस्था अयशस्वी ठरते. सार्वजनिक वस्तू म्हणजे अशा वस्तू की ज्यांचा उपभोग एकाच वेळी सर्व समाजाकडून सारख्याच प्रमाणात घेतला जातो. सार्वजनिक वस्तू निर्मितीचा सिमान्त खर्च हा अधिकच्या व्यक्तीसाठी शून्य असतो. कारण आपण त्या व्यक्तिना सामाजिक उपभोगापासून वंचित ठेऊ शकत नाही.

सार्वजनिक वस्तूंचा फायदा सर्वानाच होत असल्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती त्या वस्तूची किंमत देण्यास तयार नसतो. आणि किंमत न देणाऱ्याला वस्तूच्या उपभोगापासून दूर ठेवता येत नाही. म्हणूनच सार्वजनिक वस्तू उत्पादनात बाजारयंत्रणा अपयशी ठरते आणि सरकारला हस्तक्षेप करावा लागतो.

प्रा. सॅम्युअलसन यांच्यामते जर अर्थव्यवस्था कार्यक्षमपणे चालवायची असेल तर कोणत्याही देशातील सरकारला महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या स्विकाराव्या लागतात.

- १) साधनसामुग्रीच्या वापरात कार्यक्षमता निर्माण करणे.
- २) उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपातील विषमता कमी करणे.
- ३) स्थैर्यासह आर्थिक विकास निर्माण करणे.

पूर्ण स्पर्धा काल्पनिक असल्यामुळे बाजार यंत्रणेला अपयश येते. म्हणून अर्थव्यवस्थेत सरकारच्या हस्तक्षेपाची गरज असते.

अयशस्वी बाजारव्यवस्था दूर करण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेची प्रगती वाढवण्यासाठी सरकारची भूमिका महत्त्वाची असते.

१) बाजारप्रणालीमुळे साधनांचे वितरण योग्य होते. ग्राहकांना हव्या त्या वस्तू पुरविल्या जातात. बाजारात ग्राहक व विक्रेते दोघांनाही बाजाराचे पूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक असते. अपुन्या माहितीमुळे बाजारयंत्रणा अपयशी ठरते. म्हणून सरकारला हस्तक्षेप करावा लागतो.

२) सार्वजनिक वस्तूचा वापर सर्व समाज करतो. परंतु किंमत देण्यास सर्वजण तयार नसतात. त्यामुळे बाजारयंत्रणा अयशस्वी ठरते. अशा परिस्थितीत गुणवत्तेच्या वस्तूची किंवा सवलतीच्या दरातील वस्तूचा पुरवठा करण्यासाठी सरकारची गरज असते.

३) उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपातील विषमता दूर करण्यासाठी सरकारच्या हस्तक्षेपाची गरज असते. सरकार व खाजगी मालमत्तेवर नियंत्रण ठेवते. किमान वेतन कायदा मक्तेदारी नियंत्रण कायदा यांचा अवलंब करतात.

४) आर्थिक विकासाला गती प्राप्त करून देण्यास बाजारयंत्रणा अपयशी ठरते. तेव्हा सरकारच्या हस्तक्षेपाची गरज असते.

५) रोजगार वाढ, आर्थिक वृद्धी, गरीबी निर्मूलन अशी उद्दिष्टचे गाठण्यासाठी सरकारी धोरणे आखण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेपाची गरज असते.

काही अर्थतंज्ञाच्या मते बाजार यंत्रणा अपयशी ठरते तसे सरकार सुद्धा अपयशी ठरते. जरी सरकार सार्वजनिक वस्तुंचा सर्व नागरिकांसाठी पुरवठा करत असेल तर तरीदेखील योग्य प्रमाणात आवश्यक त्या सार्वजनिक वस्तुंचा पुरवठा करण्यास अपयशी ठरते. कारण त्यास निरनिराळे घटक कारणीभूत ठरतात जसे वाया गेलेली गुंतवणूक अपव्यय, भ्रष्टाचार इत्यादी.

उदाहरण - सरकार गोरगरिबांना स्वस्त दरात धान्य उपलब्ध करून देते. सरकार गरिब लोकांना अन्नधान्याकरता अनुदान देते. परंतु गरिब कोण हे पहिले शोधून काढणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकारी कर्मचारी वर्गावर अवलंबून रहाणे गरजेचे आहे. जर सरकारी कर्मचाऱ्यांनी गरिब कोण हे योग्य प्रकारे शोधले नाही आणि कर्मचाऱ्यांनी गरिबांचे अनुदान त्यांच्या स्वतःच्या फायद्यासाठी दुसरीकडे वळवले तर अनुदानाचा उपयोग होणार नाही. यावर उपाय म्हणून भारतात गरिबाची अनुदानाची रक्कम थेट त्यांच्या बँकेच्या खात्यावर जमा केली जाते.

उदा.

१) भारतातील सार्वजनिक रुग्णालय गरिबांना पुरेशा प्रमाणात वैद्यकिय सेवा पुरवितात का ? त्याच्याएवजी खाजगी रुग्णालये असावीत काय ?

उत्तर : खाजगी रुग्णालये वैद्यकिय सेवांचा पुरवठा करतात. परंतु हा पुरवठा श्रीमंताना उपयोगी असतो. कारण या वैद्यकिय सेवांची किंमत जास्त असते. गरिबांना या सेवा परवडणाऱ्या नसतात. हे जेव्हा सरकारच्या लक्षात येते तेव्हा केंद्र सरकार प्राथमिक आरोग्य सेवांचा स्वस्त दरात सर्वांसाठी पुरवठा करते. साधारणपणे सार्वजनिक वस्तुचा पुरवठा सरकार करते. कारण खाजगी बाजारपेठेत सामाजिक हेतूने पुरविलेल्या वस्तू खूपच कमी असतात. तसेच सरकारने पुरविलेल्या सार्वजनिक वस्तू देखील सार्वजनिक मागणी पूर्ण करू शकत नाहीत. भारताची लोकसंख्या जास्त असल्याने भारतातील सार्वजनिक रुग्णालय गरिबांना पुरेशा वैद्यकिय सेवा पुरविण्यास असमर्थ ठरतात. त्याचप्रमाणे खरे गरीब कोण आहेत कि ज्या वैद्यकिय सेवांचे स्वस्त दरात गरज आहे. त्यांना शोधून काढण्यासाठी अधिकारी वर्ग आणि कर्मचारी वर्ग यांच्यावर अवलंबून रहावे लागते. ते अधिकारी प्रामाणिक असतीलच असे नाही. त्यामुळे भारतातील सार्वजनिक रुग्णालय गरिबांना पुरेशा प्रमाणात वैद्यकिय सेवा पुरविण्यात असमर्थ ठरतील आणि खाजगी रुग्णालय असली तरी त्यातील जास्त किंमतीच्या वैद्यकिय सेवा गरिबाना परवडणार नाहीत. आणि जर का या वैद्यकिय सेवा गरिबाना परवडल्या नाहीत तर ते सेवाचा लाभ घेणार नाहीत. त्यामुळे त्या व्यक्तिची शारीरिक क्षमता कमी होईल. याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन प्रक्रियेवर होईल. हा उत्पादन प्रक्रियेवरील नकारात्मक परिणाम होऊ नये म्हणून सरकारला प्राथमिक आरोग्य सेवा बाजार भावापेक्षा कमी दरात सार्वजनिक रुग्णालयात उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

उपक्रम स्पष्ट करा :

- १) एअर इंडियाचे खाजगीकरण क्वावे का ?
- २) जर राष्ट्रीय संरक्षण दलाचे खाजगीकरण झाले तर काय होईल ?
- ३) महाराष्ट्र राज्य परिवहन महामंडळाच्या ऐवजी खाजगी बसेस चालवण्यात याव्यात का ?
- ४) भारतातील सार्वजनिक आरोग्य केंद्रे गरिबांना कार्यक्षमपणे वैद्यकिय सेवा पुरवितात का ? त्याच्याएवजी खाजगी आरोग्य केंद्रे असावीत का ?

२.५ रहाणीमानाचा दर्जा आणि उत्पादन (STANDARD OF LIVING AND PRODUCTION)

तत्त्व - ८ देशातील लोकांचे रहाणीमान वस्तू आणि सेवांच्या निर्मिती क्षमतेवर अवलंबून असते.

Principle 8 - A Country's standard of living depends on its ability to produced goods and services.

जगातील वेगवेगळ्या देशातील लोकांच्या रहाणीमानात फरक असतो. एखाद्या दिलेल्या वेळेस देशातील रहाणीमान हे त्यावेळेस देशातील प्रत्येक नागरिकांमागे किती वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा उपलब्ध आहे यावर ठरते. रहाणीमान हे सर्वसाधारणपणे देशातील लोकसंख्येसाठी उपलब्ध असलेले अन्न, वस्तू, निवारा, करमणूकीची साधने, औषध, पायाभूत सुविधा या घटकांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते. सर्वसाधारणपणे देशाच्या रहाणीमानाचा दर्जा हा दोन गोष्टींवर अवलंबून असतो.

- १) देशात उत्पादन झालेल्या वस्तू व सेवा.
- २) देशात उपलब्ध असलेली लोकसंख्या.

बदलत्या कालमानानुसार एखाद्या देशातील लोकांच्या रहाणीमानात मोठ्या प्रमाणात फरक आढळतो. याचे प्रमुख कारण म्हणजे उत्पादकता होय. उत्पादकता म्हणजे प्रती क्षमतास निर्माण होणाऱ्या वस्तू व सेवांचा दर होय. ज्या देशातील श्रमिकांची उत्पादकता जास्त असते त्या देशातील रहाणीमान उच्च दर्जाचे असते तर ज्या देशातील श्रमिकांची उत्पादकता कमी असते त्या देशातील रहाणीमान हलक्या दर्जाचे असते. त्याचप्रमाणे उत्पादनवाढीचा दर उच्च असताना सुद्धा रहाणीमानाचा दर्जा खालावलेला आढळतो याचे कारण म्हणजे -

- १) त्या देशातील लोकसंख्या वाढीचा वेग उत्पादन वाढीचा वेगापेक्षा जास्त असते. या देशांना लोकसंख्या वाढीच्या वेगापेक्षा उत्पादन वाढीचा दर उच्च ठेवण्यात अपयश आलेले असते.
- २) रहाणीमानाचा दर्जा खालावण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे युद्ध, नैसर्गिक आपत्ती, राजकीय अस्थिरता इत्यादी.
- ३) परदेशातील वेगाने बदलणारे रहाणीमान होय.

रहाणीमानाचा दर्जा उच्च ठेवण्यासाठी काही देश उत्पादनवाढीचा वेगावर लक्ष केंद्रित करतात. परंतु ठराविक लोकांच्या रहाणीमानाचा दर्जा उच्च असतो. बाकी लोक सर्वसामान्य जीवन जगत असतात. परंतु सरासरी रहाणीमानाचा दर्जा उच्च आढळतो.

रहाणीमानाचा दर्जा उच्चावण्यासाठी देशातील नियोजनकारकाना उत्पादकता वाढवावी लागते. यासाठी कामगारांना चांगले प्रशिक्षण द्यावे लागते. नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर शक्य होण्यासाठी अधिक भांडवल निर्मिती करावी लागते. कामगारांना उच्च शिक्षणासाठी परदेशात पाठवावे लागते. म्हणजे नियोजनकारकाना भौतिक आणि मानवी भांडवलात गुंतवणूक करावी लागते.

ज्या देशातील कामगार प्रतिश्रमतास जास्त प्रमाणात वस्तु व सेवा निर्माण करतात त्या देशातील लोकांचे रहाणीमान उच्च असते. थोडक्यात देशातील रहाणीमानाचा दर्जा हा त्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पादनावर अवलंबून असतो.

उदाहरण १

- अमेरिकेमध्ये उत्पादन वाढीचा दर उच्च आहे.
- अमेरिकन नागरिकांना वेतन उच्च मिळते.
- वेतनदर उच्च असल्यामुळे अमेरिकन नागरिकांचा रहाणीमानाचा दर्जा उच्च आहे.
- अमेरिकन लोक गाडी, T.V. खरेदी करू शकतात आणि उच्च वेतनामुळे पोष्टिक अन्न, फळे, दुध, अंडी, मांस अधिक खरेदी करतात. स्वाभाविक अमेरीकन नागरिकांचा रहाणीमानाचा दर्जा उच्च असतो.

प्रश्न : तुम्ही आणि तुमच्या आईवडिलांच्या किंवा आजी आजोबाच्या रहाणीमानाचा दर्जामध्ये फरक आहे का? फरक असल्यास हा फरक का निर्माण झाला?

- रहाणीमानाचा दर्जात होणारा बदल बन्याच वर्षानंतर झाला आहे.
- देशाच्या उत्पादन क्षमतेत वाढ झाली आहे.
- पहिल्या पिढीपेक्षा या पिढीत शिक्षणाचा दर्जा उच्च असल्याने वेतन दर उच्च आहे.
- वेतनदर उच्च असल्याने उत्पन्न पातळीत वाढ झाली आणि या पिढीतील व्यक्ती अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, मनोरंजन, आरोग्य हे घटक उच्च दर्जाचे उपभोगू लागले. त्यामुळे त्यांचा रहाणीमानाचा दर्जा उच्च आहे. थोडक्यात या पिढीजवळ उच्च दर्जाचे शिक्षण असल्याने उत्पादकतेत वाढ झाली. त्यामुळे पहिल्या पिढीपेक्षा रहाणीमानाचा दर्जा उच्च आढळतो.

उपक्रम :

- १) तुमच्या पालकांशी व घरातील वृद्ध लोकांशी चर्चा करा आणि त्यांच्या पिढीपासून ते तुमच्या पिढीपर्यंत रहाणीमानात काय बदल झाले यावर दस्तावेज तयार करा.
- २) तुम्हाला काय वाटते, जर तुमच्या जीवनातील रहाणीमानात झालेल्या सुधारणेचा समाजातील सर्व घटकांना फायदा होईल? तुमच्या उत्तराला पुरावा द्या.

२.६ चलन संस्थेतील वाढ आणि स्फिती (INCREASE IN CURRENCY SYSTEM AND INFLATION)

तत्त्व - ९ ज्यावेळी सरकार मोठ्या प्रमाणात चलननिर्मिती करते त्यावेळी किमतवाढ घडून येते.

Principle 9 - Prices Rise when Government Prints too much money.

देशात गरिबी मोठ्या प्रमाणात असेल तर सर्वसाधारणपणे असा विचार केला जातो कि लोकांकडे पैसे नाहीत. खरेदी शक्ती नाही म्हणून लोक गरीब आहेत. अशा परिस्थितीत बँकांनी मोठ्या प्रमाणात नोटा छापून गरीबांना वाटल्या तर गरिबी दूर होईल का? गरिबी दूर होणार नाही. कारण जर अधिक नोटा छापून गरिबांच्या हातात पैसा आला. त्यामुळे गरिब व्यक्ति जीवनावश्यक वस्तूना मोठ्या प्रमाणात मागणी करतील. परंतु पैशाचा पुरवठा ज्या प्रमाणात वाढला त्या प्रमाणात जीवनावश्यक वस्तूचा पुरवठा वाढणार नाही. त्यामुळे जास्त पैसा कमी जीवनावश्यक वस्तूचा पाठलाग करेल. त्यामुळे जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमतीत मोठ्या प्रमाणात वाढ होईल. वाढत्या किंमतीला जीवनावश्यक वस्तू खरेदी करणे सर्वसामान्य नागरिकांना परवडणार नाही. आणि स्वाभाविकपणे जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवांपासून गरिब व्यक्ति वंचित राहतील.

प्रत्यक्षात जेव्हा अर्थव्यवस्थेत पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ होते तेव्हा वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढतात. पण जर उत्पादन साधने पूर्ण रोजगार अवस्थेत नसतील तर वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी उत्पादन साधने उपयोगात येतात त्यामुळे वस्तू व सेवाच्या उत्पादनात वाढ होते. त्याचप्रमाणे उत्पादन साधनाच्या वापरामुळे रोजगारात देखील मोठ्या प्रमाणात वाढ होते. आणि गरिबी दूर होण्यास मदत होते.

अमेरीकन अर्थशास्त्रज्ञ आर्यर्विंग फिशर यांनी आपल्या १९११ साली प्रसिद्ध झालेल्या The Purchasing Power Of Money या ग्रंथात चलन संख्यामान सिद्धांत मांडला.

पैशाच्या संख्येत झालेल्या बदलानुसार त्याच प्रमाणात किंमत पातळीत बदल घडून येतो. फिशरच्या मते, “इतर परिस्थिती कायम असताना परिचलनातील पैशाच्या संख्येत वाढ झाली असता किंमत पातळीत त्याच प्रमाणात वाढ होते आणि पैशाच्या मूल्यात त्याच प्रमाणात घट होते. पैशाच्या संख्येत घट झाली असता त्याच प्रमाणात किंमत पातळीत घट होते व पैशाच्या मूल्यात वाढ होते.” याचाच अर्थ असा कि, पैशाची संख्या दुप्पट झाली असता किंमत पातळी दुप्पट होते व पैशाचे मूल्य निमपट होते. याउलट पैशाच्या संख्येत निम्याने घट झाली असता किंमत पातळीही निम्याने कमी होते व पैशाचे मूल्य दुप्पट होते.

उदा.

१) अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक व्यवहारात मोठ्या प्रमाणात पैसा असेल तर उपभोक्त्याच्या उत्पन्नात वाढ होईल. उपभोक्ते विविध वस्तुसाठी मागणी वाढवतील. कारण उपभोक्त्याची खरेदी शक्ती वाढेल. अशा स्थितीत पुरवठा जर स्थिर असल्याने उत्पादक मागणी पुरवण्यास असमर्थ ठरतील. म्हणून उत्पादक किंमत वाढवतील व त्याचा परिणाम म्हणजे भाववाढ होईल.

क्रिया : भाववाढ म्हणजे काय?

काही विशिष्ट कालखंडाकरता वस्तू व सेवांच्या किंमतीत वाढ होते त्याला भाववाढ म्हणतात.

- भाववाढ होते तेव्हा वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढतात पण पैशाचे मूल्य घटते.
- उपभोक्ते वस्तू व सेवांची खरेदी कमी करतात.

- चलनातील पैशाच्या संख्येत ज्या प्रमाणात वाढ होते त्या प्रमाणात किंमतपातळी वाढते व अर्थव्यवस्थेत भाववाढीची परिस्थिती निर्माण होते.

उदाहरण - २

अर्थव्यवस्थेत जर खूप शिंपी बेरोजगार असतील. शिंप्याकडे कच्च्या मालाचा भरपूर पुरवठा असेल. अशा स्थितीत सरकारने बँकेला सांगून पैशाची छपाई केली आणि हे जादा पैसे गरिबाच्या हातात दिले तर काय होईल ?

उत्तर -

- गरिबांच्या हातात पैसा आल्याने गरीब व्यक्ती ती रक्कम कपडे खरेदीसाठी वापरतील.
- शिंप्याला वाढीव मागणी मिळेल.
- शिंप्याला काम मिळाल्याने रोजगार वाढेल.
- रोजगारात वाढ झाल्याने गरिबाना उत्पन्न मिळेल आणि गरीब व्यक्ती आपला पैसा कपड्यावर खर्च करतील. तेव्हा शिंप्याकडे न वापरलेले जे कपडे असतील ते संपतील. पण त्यानंतर मात्र मागणी वाढली तर किंमती वाढतील.
- थोडक्यात अशा प्रकारे पैशाचा वाढता पुरवठा बाजारातील वस्तूची किंमत वाढवतो आणि सर्वांत महत्त्वाचे हातात पैसा आला तरी गरीब व्यक्ति सर्वच पैसा कपड्यावर खर्च करणार नाही.

२.७ स्फिती आणि बेरोजगारी (INFLATION AND UNEMPLOYMENT)

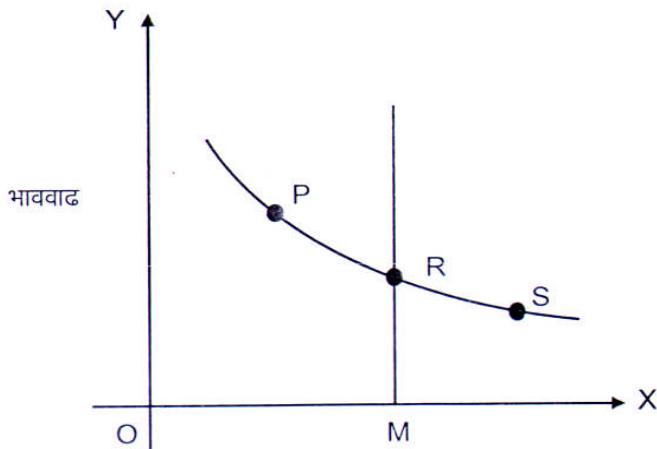
तत्त्व - १० स्फिती आणि बेरोजगारी यातील अल्पकालीन परिणाम वाटपाला समाजाला तोंड घ्यावे लागते.

Principle 10 - Society faces a short-run trade off between inflation and unemployment.

महागाई आणि बेकारी यातील अन्योन्य संबंध आपणास वाढत्या बेरोजगारीचा दर हा महागाई वाढवतो असे स्पष्ट करते. लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स येथे प्रा. ए. डब्ल्यू, फिलिप्स यांनी १९५८ मध्ये (इ.स. १८६१-१९५७ या काळातील) इंग्लंडमधील वेतन दरातील बदलाचा सखोल अभ्यास केला. या अभ्यासात त्यांना इंग्लंडमध्ये वार्षिक भाववाढ व वार्षिक बेरोजगारी यात निकटचा संबंध असल्याचे आढळते. प्रा. ए. डब्ल्यू फिलिप्स यांनी भाववाढ व बेरोजगार यातील व्यस्त संबंध स्पष्ट केला आहे. म्हणजेच जेव्हा भाववाढ उच्च पातळीवर असते तेव्हा बेरोजगारीचे प्रमाण अत्यल्प असते. याउलट जेव्हा भाववाढ उच्च पातळीत असते तेव्हा बेरोगगारीचे प्रमाण अत्यल्प असते. तेव्हा बेरोजगारी प्रचंड असते. या दोन्ही समस्यांवर उपाय शोधताना सरकारला पुढील निर्णय घ्यावे लागतात.

- सरकारला बेरोजगारीवर नियंत्रण आणायचे आहे तर त्यांना भाववाढ सोसावी लागते.
- भाववाढ नियंत्रणात आणायची तर बेरोजगारी सहन करावी लागते.

- भाववाढ व बेरोजगारी यात परस्परविरोधी संबंध असल्याने भाववाढीवर संपूर्ण नियंत्रण ठेवता येत नाही किंवा बेरोजगारीचे समूळ उच्चाटण करता येत नाही.
- सरकारला भाववाढ सहन करून काही प्रमाणात बेरोजगारीवर नियंत्रण मिळविणे शक्य आहे. भाववाढ आणि बेरोजगारी यातील परस्पर व्यस्त संबंध व्यक्त करण्यासाठी फिलिप्स यांनी एका वक्राचा वापर केला त्या वक्राला फिलिप्स वक्र म्हणतात.

आकृती २.१ बेरोजगारीचा दर - फिलिप्स वक्रातील समायोजन

आकृतीत OX अक्षावर बेरोजगारीचा दर OY अक्षावर भाववाढ दर्शविली आहे. भाववाढ शून्य पातळीवर आहे. R हा मूळचा समतोल बिंदू आहे. समजा सरकारने विस्तारीत मौद्रिक धोरण आकारले तर समग्र मागणीत वाढ होईल. त्यामुळे उत्पादनात वाढ होईल. म्हणून अर्थव्यवस्था P बिंदूत जाईल. P बिंदूतील भाववाढ ही R बिंदूतील भाववाढी पेक्षा जास्त आहे. स्वाभाविक वस्तूच्या किमतीत वाढ होईल. परंतु समग्र मागणीत वाढ झाल्याने उत्पादनात वाढ होऊन रोजगारात वाढ होईल. बेरोजगारीचा दर नैसर्गिक बेरोजगारीचा दर (M) पेक्षा कमी होईल. अशा प्रकारे P बिंदूत बेरोजगारी R बिंदूपेक्षा कमी मात्र भाववाढ अधिक राहील. मात्र येथे स्थिरता होतेच असे नाही.

सारांश :

- कमी बेरोजगारी जास्त भाववाढ.
- बेरोजगारी व भाववाढ व्यस्त संबंध
- भाववाढ नियंत्रणासाठी मौद्रिक धोरणाचा अवलंब, बेरोजगारी, वेतनवाढ आणि भाववाढ यांच्यातील सममूल्यन किंवा परिणाम वाटप.

ज्यावेळी बेकारीचा दर कमी असतो. त्यावेळी वेतनवाढीचा दर जास्त असतो. याउलट बेरोजगारीचा दर जास्त असताना वेतनवाढीचा दर कमी असतो. श्रमासाठी असणारी मागणी परोक्ष स्वरूपाची असते. अर्थव्यवस्थेतील बेरोजगारीचा दर मागणीचे प्रतिबिंब मानता येते. फिलिप्स वक्र हा बेरोजगारीचा दर व भाववाढ यातील संबंध स्पष्ट करतो.

उदाहरण - १

- २००८-२००९ मध्ये अर्थव्यवस्थेमध्ये अमेरीकेच्या वित्तीय अरिष्ट आले.
- वित्तीय व्यवस्था कोसळली आणि शेअर्स मार्केट तोटच्यात गेले.
- बेरोजगारीत वाढ झाली USA सरकारने करात घट केली आणि सार्वजनिक खर्चात वाढ केली.
- Apex बँकेने USA मधील पैशाच्या पुरवठ्यात वाढ केली.
- उद्दिष्टचे बेरोजगारी कमी करणे हे होते.

क्रिया :

अमेरिकन सरकारने अधिक आलेला पैसा व्यवसायात गुंतवला. पैशाचा वापर नवीन फॅक्टरी सुरु करण्यासाठी केला. त्यामुळे उत्पादनक्षमते मध्ये वाढ झाली. याचा फायदा कोणाला झाला ? समाजाला उत्पादनात वाढ झाली म्हणून फुकट जेवण मिळाल का ?

- अमेरिकने अधिक पैसा बचत करून फॅक्टरीमध्ये गुंतवला त्यामुळे उत्पादनक्षमता वाढली.
- स्वाभाविक अधिक उत्पादन करण्यासाठी श्रमिकांच्या रोजगारात वाढ झाली.
- श्रमिकांच्या वेतन दरात वाढ झाली.
- श्रमिकांना अधिक वेतन मिळाल्याने श्रमिकांनी आपला उपभोग खर्च वाढविला आणि पाहिजे त्या वस्तू खरेदी केल्या.

अशा प्रकारे अल्पकाळात बेरोजगारी, वेतनवाढ, भाववाढ यातील दुहेरी संबंध दिसून येतो. सरकार खर्च रक्कमेत बदल करून कराच्या दरात बदल करून आणि नवीन नोटांची निर्मिती करून चलनस्फिती आणि बेरोजगारी यांचा एकत्रित परिणाम साधण्याचा प्रयत्न करते. मौद्रिक व राजकोषीय धोरणाच्या यशस्वी परिणामकारकतेवर अर्थव्यवस्थेचे यश अवलंबून असते.

२.८ समारोप (CONCLUSION)

अत्याधुनिक गुंतागुंतीचा आणि प्रभावी आर्थिक विश्लेषणासाठी अर्थशास्त्राच्या तत्वाचा वापर केला जातो.

सदर प्रकरणामध्ये लोक परस्परांशी सुसंवाद कसा साधतात याविषयी आपण पुढील तीन तत्वाचा अभ्यास उदाहरणाच्या सहाय्याने केला आहे ती तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

तत्व - ५ व्यापार प्रत्येकासाठी चांगला असतो.

तत्व - ६ आर्थिक उपक्रम बाजाराच्या माध्यमातून आयोजित करणे अधिक कार्यक्षम असते.

तत्व - ७ खाजगी बाजाराचे उत्पादन सुधारण्यात सरकारची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते.

समग्र अर्थव्यवस्था कशी कार्य करते या संदर्भात महत्वाच्या असणाऱ्या तीन तत्वाचा अभ्यास देखील आपण या प्रकरणात केला आहे ती तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

तत्व - ८ देशातील लोकांचे रहाणीमान वस्तू आणि सेवांच्या निर्मिती क्षमतेवर अवलंबून असते.

तत्व - ९ ज्यावेळी सरकार मोठ्या प्रमाणात चलननिर्मिती करते त्यावेळी किंमतवाढ घडून येते.

तत्व - १० स्फिती आणि बेरोजगारी यातील अल्पकालीन परिणाम वाटपाला समाजाला तोंड द्यावे लागते.

२.९ सरावासाठी प्रश्न (PRACTICE QUESTIONS)

- १) व्यापार सर्वांसाठी चांगला असतो उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.
- २) लोक परस्परांशी सुसंवाद कसा साधतात हे सांगणारी अर्थशास्त्राची दोन तत्वे स्पष्ट करा.
- ३) समग्र अर्थव्यवस्था कशी कार्य करते हे सांगणारी अर्थशास्त्राची दोन तत्वे स्पष्ट करा.
- ४) आर्थिक व्यवहाराचे संघटन करण्यात बाजार यंत्रणेची भूमिका स्पष्ट करा.
- ५) लोकांचे राहणीमान वस्तू व सेवांच्या उत्पादनांशी कसे संबंधित असते ते स्पष्ट करा.
- ६) चलन संख्येतील वाढ आणि स्फिती यातील संबंध स्पष्ट करा.
- ७) चलन स्फिती आणि बेरोजगार यातील अल्पकालीन परिणाम वाटप स्पष्ट करा.
- ८) टिप लिहा.
  - १) खाजगी बाजार आणि सरकारची भूमिका
  - २) चलनवाढ आणि किंमतवाढ संबंध
  - ३) स्फिती आणि बेरोजगार
  - ४) बाजारयंत्रणेचे अपयश

अर्थशास्त्र आणि त्याच्या पद्धती (ECONOMICS AND ITS METHODS)

घटक रचना :

- ३.० उद्दिष्ट्ये
- ३.१ वैज्ञानिक पद्धत
- ३.२ गृहितकाची भूमिका आणि महत्त्व
- ३.३ आर्थिक प्रतिमाने
- ३.४ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह
- ३.५ उत्पादन शक्यता वक्र
- ३.६ सूक्ष्म अर्थशास्त्र
- ३.७ समग्र अर्थशास्त्र
- ३.८ वस्तुनिष्ठ अर्थशास्त्र आणि आदर्शवादी अर्थशास्त्र
- ३.९ सारांश
- ३.१० सरावासाठी प्रश्न

३.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- अर्थशास्त्रातील पद्धतीचा अभ्यास करणे.
- गृहीतकाचे महत्त्व समजावून घेणे.
- उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह व उत्पादन शक्यता वक्र अभ्यासणे.
- सूक्ष्म अर्थशास्त्र व समग्र अर्थशास्त्र फरक अभ्यासणे.
- वस्तुनिष्ठ अर्थशास्त्र आणि आदर्शवादी अर्थशास्त्र यातील फरक समजावून घेणे.

३.१ वैज्ञानिक पद्धती (The Scientific Method)

प्राचीन काळापासून संशोधन आणि मानवी चेनता यात संबंध असल्याचे दिसून येते. संशोधन अथवा शास्त्रीय अभ्यास ही एक दिर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे कोणतेही संशोधन हे वैज्ञानिक पद्धतीनेच केले जाते. संशोधनाच्या दिर्घकालीन प्रक्रियेचा विचार करताना

शास्त्रीय पद्धतीच्या क्रमबद्ध पायन्यांचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. वैज्ञानिक पद्धतीच्या पायन्यांमध्ये शास्त्रज्ञांमध्ये मतभिन्नता असली तरी वैज्ञानिक पद्धतीच्या काही सर्वसामान्य पायन्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

- १) समस्यासूत्रण -** संशोधकाला कोणत्या विषयाचे संशोधन करावयाचे आहे हे निश्चित करावे लागते. आपल्या अभ्यासाचे क्षेत्र आणि संशोधनासाठी निवडण्यात आलेल्या सामान्य विषयाचे क्षेत्राचे विशिष्ट संशोधन समस्येत रुपांतर करावे लागते. समस्यासूत्रण करताना संशोधनकर्त्याला आपल्या विषयाची व्याप्ती व कालावधी किती राहील हे निश्चित करावे लागते. त्यासाठी आवश्यक ती आकडेवारी जमा करावी लागते.
- २) माहिती जमा करणे -** समस्येशी संबंधित घटकांची माहिती प्राथमिक आणि दुस्यम तथ्य संकलन पद्धतीच्या आधारे मिळवली जाते.
- ३) गृहितकृत्याची मांडणी करणे -** गृहितकृत्याची निर्मिती करणे हा शास्त्रीय संशोधनातील दुसरा महत्वाचा टप्पा आहे. गृहितकृत्यामुळे संशोधकाचे श्रम, वेळ, पैसा या सर्वांची बचत होते. गृहितकृत्य हे सैद्धांतिकदृष्ट्या स्पष्ट सोपे, विशिष्ट संशोधन समस्येच्या संदर्भात अनुकूल व निरीक्षणक्षम असले पाहिजे.
- ४) संशोधन आराखडा -** संशोधन आराखडा हे संशोधन कार्याचे नियोजन आहे. शास्त्रीय संशोधनाची रूपरेषा निश्चित करणे म्हणजे संशोधन आराखडा होय. संशोधन आराखड्यामध्ये तथ्य संकलन केले जाते आणि तर्कशुद्ध विश्लेषण केले जाते.
- ५) नमुना निवड -** नमुना निवड ही संशोधन प्रक्रियेतील एक महत्त्वपूर्ण पायरी आहे. नमुना योग्य व प्रतिनिधीक स्वरूपाचा असेल तर निष्कर्ष योग्य येतील.
- ६) तथ्यांचे संकलन -** संशोधक जेव्हा आपल्या संशोधनासाठी आवश्यक ती माहिती ज्या पद्धतीने गोळा करतो त्याला तथ्य संकलन पद्धती म्हणतात.
- ७) तथ्यांचे वर्गीकरण -** तथ्यांचे संकलन केल्यानंतर त्याचे वर्गीकरण करणे आवश्यक असते. तथ्य संकलन योग्य प्रकारे झाले तर संशोधकाला निश्चित उद्दिष्टापर्यंत पोहचता येते.
- ८) निष्कर्ष मांडणे -** मांडलेले गृहितकृत्य बरोबर आहे कि नाही हे संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे तपासून पहावे लागते. गृहितकृत्य संशोधन कर्त्याच्या निष्कर्षाच्या कसोटीस उत्तरले तर ते गृहितकृत्य स्वीकृत असते. असा गृहीतकृत्यास सिद्धांताचे स्वरूप प्राप्त होते.
- ९) सिद्धांताची मांडणी -** निष्कर्षाचे निर्वचन संशोधन प्रक्रियेतील ही शेवटची पायरी होय. बौद्धिक प्रक्रियेद्वारे तथ्यांचे किंवा घटनांचे स्वरूप प्रगट करून त्यातील संबंधाना यथायोग्य प्रकारे स्पष्ट करणे म्हणजे निष्कर्षाचे निर्वचन होय.

वरील विश्लेषणावरुन शास्त्रीय संशोधन पद्धती ही विज्ञाननिष्ठ म्हणजेच वैज्ञानिक आहे. तसेच संशोधन ही एक प्रक्रिया असून त्यात अनेक पायऱ्याचा समावेश आहे. वैज्ञानिक संशोधन पद्धतीही एक निष्पक्ष व विश्वसनीय संशोधन पद्धती आहे.

३.२ गृहितकाची भूमिका आणि महत्त्व (THE ROLE OF THE ASSUMPTIONS)

अर्थशास्त्रात समाजाच्या आर्थिक वर्तनासंबंधीचे अनेक विचार व सिद्धांत प्रत्ययास येतात. अर्थशास्त्रातील सिद्धांत हे गृहितकांवर आधारित असतात. अर्थशास्त्रातील सिद्धांत अवास्तव गृहितकावर आधारित असतील तर ते सिद्धांत प्रत्यक्ष वापरात येणे अवघड असते. अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात वास्तव व अवास्तव अशी गृहितके आढळतात. अवास्तव गृहितकामुळे अर्थशास्त्रातील सिद्धांतावर टिका होते. सिद्धांताचे महत्त्व कमी होते.

गृहितके वापरुन अर्थशास्त्रज्ञ सिद्धांताची रचना करतात ते समाजातील गुंतागुंतीच्या वास्तवाचे वैचारिक विश्लेषण करतात. अर्थशास्त्रात अनेकदा दोन किंवा अधिक चलातील संबंध व्यक्त केला जातो. अशावेळी इतर परिस्थिती स्थिर मानल्यास इतर अनेक घटकांचा मूळ चलावरील प्रभाव दूर करणे शक्य होते. निरनिराळ्या चलांमधून आवश्यक त्या चलांना घेऊन अनावश्यक ते चल स्थिर मानून सिद्धांत स्पष्ट केले जातात.

Ceteris Peribus या संज्ञेचा अर्थ इतर परिस्थिती स्थिर असणे असा आहे. Ceteris Peribus हा लॅटिन भाषेतील शब्द आहे. आर्थिक विश्लेषणाची प्रक्रिया सोपी होण्यासाठी व एका स्वतंत्र किंवा काही घटकांचा अभ्यास करताना इतर परिस्थिती बदल होता कामा नये म्हणून Ceteri's ही संकल्पना कार्यान्वित झाली.

प्रा. केन्स “इतर परिस्थिती कायम हे एक असे विवेचन आहे की ज्या विवेचनात काही विशिष्ट प्रकारच्या बदलास मान्यता दिली जाते. परंतु सर्वसामान्य आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थिती स्थिर आहे. असे मानून विवेचन केले जाते.”

अर्थशास्त्र हे सामाजिक शास्त्र असल्याने त्यातील सर्वच सिद्धांत सर्वच काळात खरे ठरणारे नसतात तर ते गृहितकांवर अवलंबून असतात. म्हणून अर्थशास्त्रातील विविध संकल्पना व सिद्धांत स्पष्ट करताना इतर परिस्थिती स्थिर आहे असे गृहित धरले जाते.

मागणीचा सिद्धांत मांडताना म्हणजे किंमत व मागणी यातील व्यक्त संबंध स्पष्ट करताना लोकांच्या आवडी-निवडी उपभोक्त्याचे उत्पन्न, लोकसंख्या इ. मागणीवर परिणाम करण्याचा गोष्टी स्थिर आहेत असे मानले जाते. यालाच अर्थशास्त्रीय भाषेत इतर परिस्थिती कायम असताना असे म्हणतात.

गृहितकांचे गुण -

- १) अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात सोपेपणा येतो.
- २) भविष्यकाळात अंदाज व्यक्त करण्यासाठी उपयुक्त.

- ३) प्रत्यक्ष व्यवहारातील समस्या सोडविण्यासाठी उपयुक्त.
- ४) उद्योगसंस्था उपभोक्ता इ. वैयक्तिक घटकांच्या वर्तणूकीचा अभ्यास करता येतो.

गृहितकांच्या मर्यादा -

- १) गृहितकामुळे आर्थिक विवेचन स्थितीशील बनते. गतिमान जगात अर्थव्यवस्थेत अनेक बदल होतात त्यामुळे या विश्लेषणाला मर्यादा पडतात.
- २) आर्थिक विश्लेषण अवास्तव होते.
- ३) अनेक वेळा अस्थिर असलेल्या घटकांस या तत्वात स्थिर मानले जाते.
- ४) इतर परिस्थिती कायम असते या गृहितकांवर आधारलेल्या सिद्धांतामुळे एखाद्या आर्थिक घटनेचे संपूर्ण स्पष्टीकरण मिळत नाही. संपूर्ण स्पष्टीकरण मिळण्यासाठी सर्व घटकांचा एकाचवेळी अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

इतर परिस्थिती कायम असणे या गृहितकावर मर्यादा पडत असल्यातरी गुंतागुंतीच्या घटनांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी या संकल्पनेचा उपयोग होतो म्हणून अर्थशास्त्रातील या गृहितकाचे महत्त्व नाकारून चालणार नाही.

३.३ आर्थिक प्रतिमाने / प्रारूपे (ECONOMIC MODELS)

अर्थशास्त्राच्या विकासात आर्थिक प्रतिमानांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अर्थशास्त्रातील प्रतिमाने ही इतर कोणत्याही शास्त्रापेक्षा सोपी आहेत. आर्थिक प्रश्न व त्यांचे इतर घटकांशी असलेले संबंध गुंतागुंतीचे असतात म्हणून त्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी प्रतिमानाची गरज असते.

आर्थिक प्रतिमाने ही व्यक्तिच्या वर्तणुकीवर आधारीत असल्यामुळे व व्यक्तिचा स्वभाव परिस्थितीनुसार बदलणारा असल्यामुळे आर्थिक प्रतिमाने गणिती प्रतिमाना एवढी खरी ठरत नाहीत. तरीसुद्धा आर्थिक प्रतिमाने ही इतर सामाजिक शास्त्रापेक्षा अधिक काटेकोर व वास्तव असतात.

आर्थिक प्रतिमानाचा वापर आर्थिक विश्लेषणासाठी केला जातो. अर्थशास्त्रामध्ये आर्थिक प्रश्न कसा सोडविला जाईल या संदर्भात विश्लेषण केले जाते. याचाच अर्थ आर्थिक प्रतिमाने आर्थिक प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी तयार केलेली असतात.

व्याख्या :

- १) आर्थिक प्रतिमान म्हणजे निरनिराळ्या आर्थिक चलघटकातील परस्पर संबंधाचा संच होय.
- २) प्रा. किंडर बर्जर - प्रतिमानात दोन आर्थिक चल घटकातील संबंध विचारात घेऊन तो संबंध आकृती, समीकरणे यांच्या सहाय्याने दाखविला जातो.

अर्थशास्त्रातील प्रतिमाने आकृत्या, समीकरणे व गणिती साधने यांच्या सहाय्याने तयार केली जातात. या प्रतिमानामध्ये सर्वच तपशील बारकाईने दाखविले जातात असे नाही. उदा.

अर्थव्यवस्थेचे प्रतिमान मांडले जात असताना त्यामध्ये अर्थव्यवस्थेची सर्वच लक्षणे समाविष्ट केली जातात असे नाही. ही सर्व प्रतिमाने गृहितांच्या आधारे तयार केली जातात.

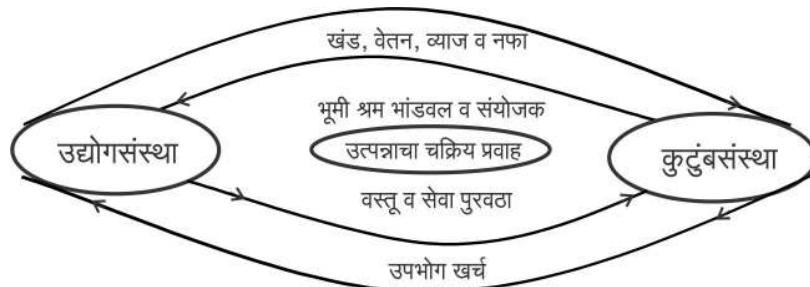
पॉल सॅम्युअलसन यांच्यामते वास्तव गृहिते आणि प्राकथन क्षमता यांवर समाधानकारक प्रतिमानाची योग्यता अवलंबून असते. अर्थतज्ञांमध्ये सर्वसामान्य दृष्टीकोन असा आहे की आर्थिक प्रतिमानाची योग्यता त्या प्रतिमानाच्या उद्देशावर अवलंबून असते. म्हणजेच आर्थिक प्रतिमान स्पष्टीकरण करणारे आहे की निदानात्मक आहे यावरून आर्थिक प्रतिमानाची योग्यता ठरते.

मर्यादा :

- १) एखाद्या चलघटकावर एकाचवेळी अनेक घटक परिणाम करत असताना सर्वच घटकाचा विचार केला जात नाही. तर ठराविक घटकाचा विचार करून इतर घटक स्थिर आहेत असे गृहित मानले जाते त्यामुळे आर्थिक प्रतिमानाचे महत्त्व कमी होते.
- २) आर्थिक चलघटकामध्ये स्थलकाल परत्वे बदल घडून येतात. दोन वेगवेगळ्या कालखंडात एखाद्या आर्थिक चलघटक स्थिर असू शकत नाही. त्याचप्रमाणे दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी आर्थिक चलघटकात फरक दिसून येतो.

३.४ उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह (CIRCULAR FLOW OF INCOME)

उत्पन्नाच्या चक्रिय प्रवाह हा एक सिद्धांत आहे. याठिकाणी अर्थव्यवस्थेच्या दोनच घटकांचे प्रतिमान विचारात घेतले जाते. वास्तविक अर्थव्यवस्था ही मोठी गुंतागुंतीची व जटील आहे. जर आपण अर्थव्यवस्थेतील सर्वांचे संबंध एकत्र घेतले तर तो सिद्धांत होणार नाही म्हणून उद्योगसंस्था व कुटुंबे या दोन घटकामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न चक्राकार पद्धतीने कसे फिरते ते स्पष्ट करून प्रत्यक्षात अर्थव्यवस्था कशी काम करते ते समजावून घेता येते.

आकृती ३.१ उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह

वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी उद्योगसंस्था कुटुंबाकडून भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक हे उत्पादनाचे चार घटक विकत घेतात या घटकांना उत्पादन खर्च म्हणून खंड, वेतन, व्याज, नफा या स्वरूपात उत्पन्न देतात. त्यामुळे उत्पन्नाचा प्रवास सुरु होतो. उद्योगसंस्था उत्पादन घटकाच्या सहाय्याने वस्तूचे उत्पादन करतात. ह्या वस्तू व सेवा उद्योगसंस्था बाजारात नेऊन विक्री करतात. म्हणजेच उपभोग खर्च हा उद्योगसंस्थांना प्राप्ती मिळवून देतो.

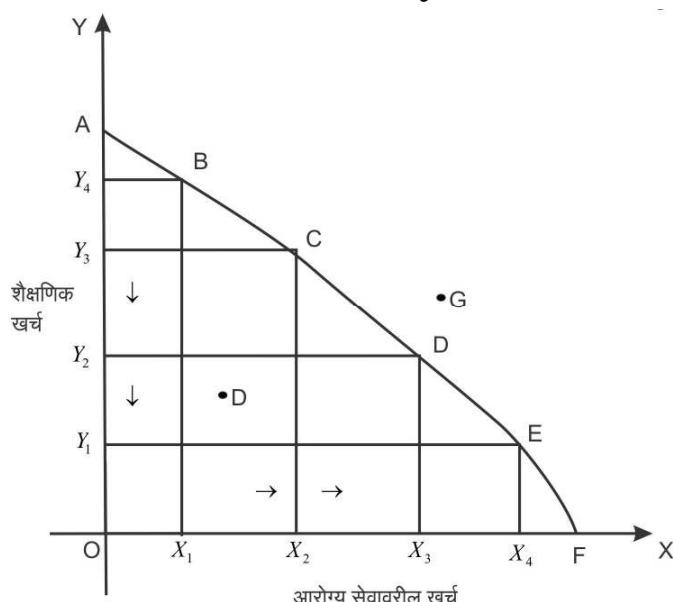
कुटुंबाकडून उपभोग खर्चाच्या स्वरूपात मिळालेली प्राप्ती उद्योगसंस्था उत्पादन घटक खरेदीसाठी वापरतात तर उद्योगसंस्थाकडून उत्पादन खर्चाच्या स्वरूपात मिळालेले उत्पन्न कुटुंबे वस्तू व सेवा खरेदीसाठी वापरतात. अशाप्रकारे उद्योगसंस्था अखंडपणे उत्पादनाचे कार्य सुरु ठेवते.

अशाप्रकारे उद्योगसंस्थांनी केलेला खर्च हे कुटुंबसंस्थेचे उत्पन्न असते तर उद्योगसंस्थांनी तयार केलेले उत्पादन जेव्हा उपभोक्त्यानी किंवा कुटुंबसंस्थांनी वापरले असते त्यासाठी त्यांना काही मोबदला उद्योगसंस्थांना द्यावा लागतो. म्हणजेच कुटुंबसंस्थेचा खर्च हे उद्योगसंस्थेचे उत्पन्न असते. परिणामी उद्योगसंस्थेचे उत्पन्न हे कुटुंबसंस्थेच्या खर्चावर अवलंबून असते. अशाप्रकारे उत्पन्नाचा प्रवाह हा अखंडपणे उत्पादनसंस्था ते कुटुंबे आणि कुटुंबे ते उत्पादनदसंस्था असा सुरु असतो यालाच उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह म्हणतात.

३.५ उत्पादन शक्यता वक्र (PRODUCTION POSSIBILITY CURVE)

वस्तूच्या उत्पादनासाठी वापरले जाणारे घटक म्हणजे आदाने होय. एखाद्या वस्तूच्या उत्पादनासाठी आदानांचा वापर केला जातो. सर्वसामान्यपणे आदाने कमी प्रमाणात उपलब्ध असतात. बहुतेक आर्थिक प्रतिमानामध्ये गणिती साधनांचा वापर केला जातो. या ठिकाणी आपण उत्पादन शक्यता वक्र हे असे प्रतिमान अभ्यासणार आहोत की जे मुलभूत आर्थिक स्पष्टीकरण करण्यास उपयुक्त ठरते.

उदाहरण : देशातील उत्पादनाचे प्रमाण वाढविण्यासाठी नागरिकांना शैक्षणिक व आरोग्य विषयक सेवांचा पुरवठा करणे गरजेचे असते. त्यामुळे देशाच्या जमाखर्चाच्या अंदाजपत्रकावर खर्चाचा बोजा वाढतो. तरीदेखील देशाने आरोग्य सेवा वाढविण्याचा निर्णय घेतला तर त्या देशाला शैक्षणिक सेवावरील खर्च कमी करावा लागेल. थोडक्यात उत्पादन शक्यता वक्र व शैक्षणिक सेवावरील खर्च आणि आरोग्य सेवावरील खर्च यात विरुद्ध संबंध दर्शवितो.

आकृती ३.२

वरील आकृतीच्या OX अक्षावर आरोग्य सेवावरील खर्च तर OY अक्षावर शैक्षणिक सेवावरील खर्च दर्शविला आहे.

जर सर्व आदाने शैक्षणिक सेवावर खर्च केलीतर OA शैक्षणिक सेवाचे उत्पादन शक्य होते आणि सर्व आदाने आरोग्य सेवावर खर्च केली तर OF आरोग्य सेवाचे उत्पादन शक्य होते.

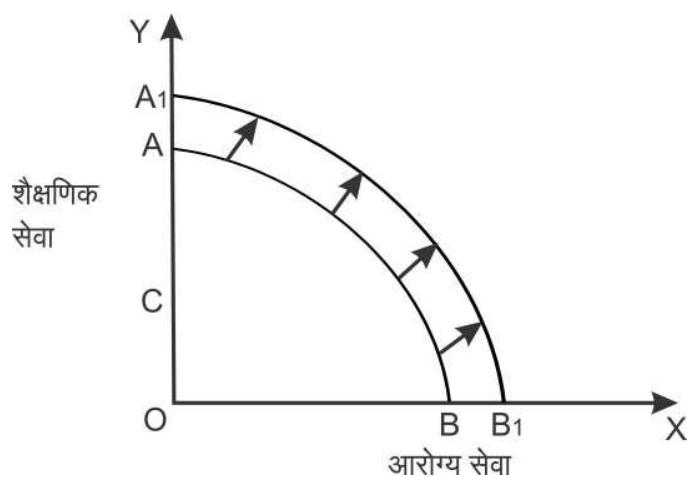
बिंदू G वरील शैक्षणिक सेवा व आरोग्य सुविधांचे एकत्रित उत्पादन उपलब्ध साधनसामग्री व तंत्रज्ञानामुळे अशक्य आहे तर D बिंदूतील उत्पादन म्हणजे उपलब्ध कार्यक्षमतेपेक्षा कमी उत्पादन होय त्यास अकार्यक्षम उत्पादन म्हणतात.

जर OY_4 शैक्षणिक सुविधाचे उत्पादन झाले तर OX_1 आरोग्य सेवाचे उत्पादन होते तर शैक्षणिक सेवांचे उत्पादन OY_3 झाले तर आरोग्य सेवांचे उत्पादन वाढते आणि OX_2 होते आणि जर शैक्षणिक सेवाचे उत्पादन OY_1 झाले तर आरोग्य सेवांचे उत्पादन OX_4 होते.

अशाप्रकारे उत्पादन शक्यतावक्र मर्यादित साधन संपत्तीचा कार्यक्षम वापर करून भिन्न उत्पादनामध्ये कशाप्रकारे अन्योन्य संबंध होतो ते स्पष्ट करतो.

थोडक्यात उत्पादन शक्यता वक्र अर्थव्यवस्था शैक्षणिक सुविधा मिळविण्यासाठी आरोग्य सुविधा किती प्रमाणात कमी कराव्या लागतात याचे स्पष्टीकरण देतो.

१) जर अर्थव्यवस्थेत तंत्रज्ञानामध्ये विकास झाल्याने समाजात वाढीव प्रत्येक आरोग्य सेवांच्या जोडीला शैक्षणिक सेवाचे उत्पादन वाढविण्याचा निर्णय घेतला जात असेल तर उत्पादन शक्यता वक्र पुढीलप्रमाणे असेल.

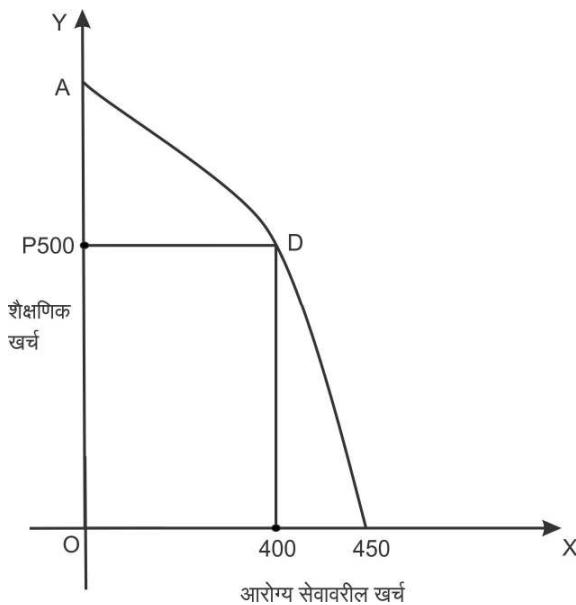
आकृती ३.३

जर कुशल श्रमीक, नवीन उत्पादन तंत्र, नवीन शोध यात वाढ झाली आणि उत्पादनासाठी याचा वापर अधिक केला तर उत्पादनात वाढ होते त्यामुळे मूळचा उत्पादन शक्यता वक्र उजवीकडे सरकतो.

AB या उत्पादन शक्यता वक्रापेक्षा A_1B_1 या वक्रावर शैक्षणिक सेवा आणि आरोग्य सेवा यांचे जास्त उत्पादन होते.

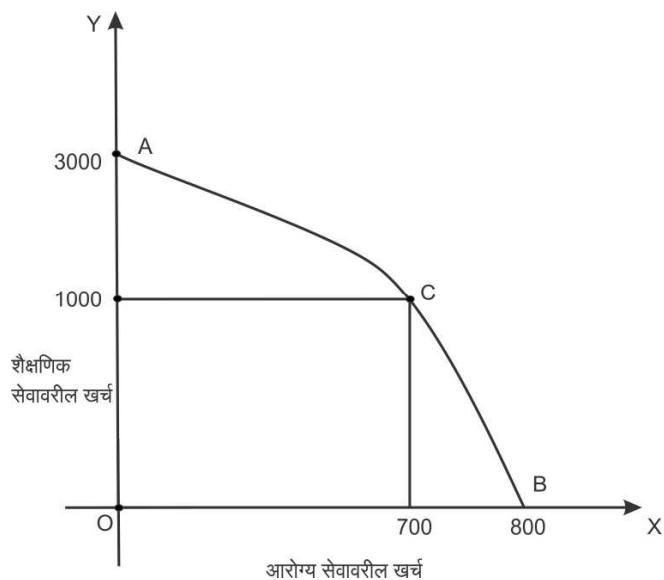
उत्पादन शक्यता वक्र आणि संधी खर्च :

१) जर अर्थव्यवस्था साधनसामग्रीचा वापर शैक्षणिक सुविधासाठी जास्त करीत असेल आणि आरोग्य सुविधावर कमी करत असेल तर उत्पादन शक्यता वक्र तीव्र उत्ताराचा असतो.

आकृती ३.३

२) जर अर्थव्यवस्था साधनसामग्रीचा वापर शैक्षणिक सुविधासाठी कमी करीत असेल आणि आरोग्य सुविधासाठी जास्त करीत असेल तर उत्पादन शक्यता वक्र पसरट असतो. पुढील आकृतीत दर्शविला आहे.

आकृती ३.४

वरील आकृती शैक्षणिक सेवावरील उत्पादन कमी होत असून आरोग्य सेवावरील उत्पादनात वाढ होत आहे.

आपली प्रगती तपासा

- १) टिप लिहा उत्पादन शक्यता वक्र.
  - २) जर अर्थव्यवस्थेत तंत्रज्ञानामध्ये विकास झाल्याने समाजात वाढीव आरोग्यवर्धक सेवांच्या समवेत समाज अधिकाधिक शैक्षणिक सेवा उत्पादन करण्याचा निर्णय घेते हे तुम्ही उत्पादन शक्यता वक्राच्या साहाय्याने कसे स्पष्ट कराल.
-
-
-
-
-

३.६ सूक्ष्म अर्थशास्त्र (MICRO ECONOMICS)

अर्थशास्त्रीय विश्लेषण पद्धतीचा अभ्यास करताना तो दोन दृष्टीकोनातून केला जातो. त्यातील पहिला दृष्टीकोन सूक्ष्मलक्षी होय. दुसऱ्या दृष्टीकोनास समग्रलक्षी किंवा स्थूल दृष्टीकोन असे नाव दिले जाते. अर्थशास्त्रीय अभ्यासाच्या या पद्धती हल्ळूहल्लू उत्क्रांत होत गेल्या आहेत. सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषण पद्धतीचा वापर हा कालक्रमाने अभिजातवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या काळचा म्हणून अधिक पूर्वीचा मानला जातो. अर्थात १७ ते १९ व्या शतकाच्या काळात इंग्लड, फ्रान्स, जर्मनी, इटली या युरोपियन देशात या अभ्यासपद्धतीचा अधिक प्रमाणात वापर होत होता. परंतु अधूनमधून मान्थस, मार्क्स यांसारख्या अर्थशास्त्रज्ञांनी त्याच्याच जोडीला स्थूल अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाचाही वापर केलेला होता. विसाव्या शतकात देखील केन्स्च्या पूर्वी स्विडीश अर्थशास्त्रज्ञ विकसेल, कॅसेल तसेच ब्रिटीश अर्थशास्त्रज्ञ रॉबर्ट्सन हांद्रे यांनीही सूक्ष्म विश्लेषण तंत्राबरोबरच स्थूल अर्थशास्त्राचाही वापर केलेला दिसतो. फ्रान्सच्या निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञ वेस्ने याने देखील समग्र अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाचा मुख्यतः वापर केला होता. अलीकडच्या काळात सर्वच प्रमुख अर्थशास्त्रज्ञ गरज व सोईप्रमाणे या दोन्ही अभ्यास तंत्राचा वापर करतात. अर्थशास्त्रीय अध्ययनामध्ये ह्या दोन्ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाच्या असून अर्थशास्त्राच्या उगमापासून अध्ययन करताना या पद्धतीद्वारे अध्ययन करण्यात आले. मूलत: सूक्ष्म (Micro) विश्लेषणाच्या अर्थ लहान घटक भागांचा अभ्यास करणे व स्थूल विश्लेषणाचा (Micro) अर्थ एकूण किंवा समग्र परिस्थीचा अभ्यास करणे.

सूक्ष्म अर्थशास्त्र व्याख्या व स्वरूप (Meaning & Nature of Micro Economics) :

अर्थव्यवस्थेतील लहानातील लहान घटकांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणाऱ्या विश्लेषण पद्धतीचा सुक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र असे म्हणतात. Micro या ग्रीक भाषेतील शब्दाचा अर्थ अतिशय सूक्ष्म अगर लहानात लहान असा भाग होय. सुक्ष्म अर्थशास्त्रज्ञ, एखाद्या देशातील विशिष्ट

व्यक्ति, विशिष्ट उद्योगसंस्था, विशिष्ट उद्योग विशिष्ट वस्तु इत्यादींचा अभ्यास सूक्ष्म पद्धतीने केला जातो. याचाच अर्थ असा की अर्थव्यवस्थेत जे अनेक घटक असतात त्यापैकी एखाद्या विशिष्ट घटकांची चर्चा केली जाते. अर्थव्यवस्थेतील सूक्ष्म घटकाचा अभ्यास करून त्याच्या वर्तणूकीविषयी विवेचन करणारे शास्त्र म्हणजे सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र होय. प्रा. जि. लर्नर यांच्यामते अर्थव्यवस्थेचे जणू काही सूक्ष्म दर्शकातून निरीक्षण करून अर्थव्यवस्थेच्या शरीरातील प्रत्येक पेशीचा अभ्यास सूक्ष्म अर्थशास्त्रात केला जातो. उदा. उपभोक्त्याची वैयक्तिक वर्तणूक, वैयक्तिक मागणी, वैयक्तिक पुरवठा, एखाद्या उद्योगसंस्थेचा उत्पादन खर्च, वस्तुची किंमत, कामगारांना दिली जाणारी मजूरी, जमीन मालकाचा खंड, भांडवलदारांचे व्याज संयोजकाचा नफा इत्यादीची स्वतंत्रपणे चर्चा केली जाते.

ॲडम स्मिथला सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा आद्यप्रवर्तक म्हणतात. कारण १९ व्या शतकात ॲडम स्मिथ पासून सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा अभ्यासाची सुरुवात झाली. त्यानंतर रिकार्ड्स, जे.बी.से. प्रो. मिल, मॉरीस डॉब, बोलिंग, डॉ. मार्शल, पिंगू, हिक्स-प्रो. सॅम्यूएल्सन, श्रीमती जोन रॉबीन्सन इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञांनी याचा विकास केला आहे.

व्याख्या (Definition) :

प्रा. बोलिंग यांच्या मते, “सूक्ष्म अर्थशास्त्र म्हणजे एका विशिष्ट पेढीचा, विशिष्ट कुटुंबाचा, व्यक्तिगत किंमत मजुरी, उत्पन्न, वैयक्तिक उद्योग आणि विशिष्ट वस्तु यांचा अभ्यास होय.”

मॉरिस यांच्या मते, “अर्थव्यवस्थेचे सुक्ष्मदर्शी अध्ययन म्हणजे सूक्ष्म अर्थशास्त्र होय.”

प्रा. लर्नर यांच्यामते, “अर्थव्यवस्थेचा जैविक प्रणालीत एक व्यक्ति किंवा कुटुंब म्हणून उद्योगसंस्था उत्पादकाची भूमिका बजावतात. अर्थव्यवस्थेतील या उलाढालीचे सूक्ष्म दर्शकाखाली निरीक्षण करण्याचा प्रयत्न सूक्ष्म अर्थशास्त्र करते.”

वरील व्याख्याच्या अभ्यासातून खालील गोष्टी लक्षात येतात.

- १) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात एखाद्या गटाचा अभ्यास केला जातो. तो एकक स्वतंत्र आहे असे मानून अभ्यास केला जातो.
- २) कोणत्याही घटकाचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला जातो.
- ३) कोणत्याही एका घटकाचा अभ्यास करताना त्या गटाची व्याख्या संकुचित केली जाते.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये :

- १) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात एका घटकाचा अभ्यास केला जातो.
- २) सूक्ष्म अर्थशास्त्र अर्थव्यवस्थेचे सूक्ष्म पद्धतीने अध्ययन करते.
- ३) सूक्ष्म अर्थशास्त्रात विशिष्ट घटकाचा अभ्यास करताना महत्तमतेचे तत्व विचारात घेतले जाते.
- ४) सूक्ष्म अर्थशास्त्र एका गटाचा अभ्यास करताना त्या गटाची व्याख्या संकुचित करीत असते.
- ५) अभ्यासासाठी घेतलेल्या वैयक्तिक एकाकावर कार्य करणारे इतर घटकच घटकांच्या कार्याचा त्या एकाकावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास सूक्ष्म अर्थशास्त्र करते.

थोडक्यात सूक्ष्म अर्थशास्त्रात आर्थिक घटकांचा वैयक्तिक पातळीवर अभ्यास केला जातो म्हणजेच सूक्ष्म अर्थशास्त्र हे अर्थव्यवस्थेचे सूक्ष्म पद्धतीने अध्ययन करणारे शास्त्र आहे.

आपली प्रगती तपासा

- १) सुक्ष्म अर्थशास्त्र म्हणजे काय ?
  - २) सुक्ष्म अर्थशास्त्राची वैशिष्ट्ये कोणती ?
-
-
-
-

सुक्ष्म अर्थशास्त्राचे महत्त्व (Significance of Micro Economics) :

सुक्ष्म अर्थशास्त्रीय पद्धतीचे विवेचन हे सैद्धांतिक व्यवहारिकदृष्ट्या उपयुक्त व महत्त्वाचे आहे. या पद्धतीचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे सांगितले जाते.

१) व्यक्तिगत आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी :

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेतील व्यक्तिसमोर अनेक आर्थिक प्रश्न असतात. सुक्ष्म अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाने व्यक्तिगत प्रश्न समजू शकतात. प्रश्न समजल्यावर ते सोडविण्यासाठी उपाययोजना करता येतात. व्यक्ति कुटुंब, उद्योगसंस्था यांना आपले आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी या पद्धतीच्या अभ्यासाने मार्गदर्शन होते.

२) आर्थिक धोरण ठरविण्यासाठी :

सुक्ष्म अर्थशास्त्र देशाला आर्थिक धोरण ठरविण्यासाठी उपयुक्त ठरते. सुक्ष्म अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाने उत्पादनातील महत्तम कार्यक्षमता कोणत्या घटकांवर अवलंबून असते हे समजते. त्यामुळे अकार्यक्षमता दूर करण्यासाठी योग्य उपाय सरकारला योजता येतात.

३) देशाच्या आर्थिक विकासाला उपयुक्त :

देशातील व्यक्तिगत घटकांचा विकास झाला नाही तर देशाचा विकास होणार नाही. सुक्ष्म अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाने व्यक्तिगत घटकांचा विकास करता येतो व पर्यायाने देशाचा विकास होतो. उदा. देशातील शेतकरी, कामगार वर्ग, उद्योगपती, भांडवलदार वर्ग यांच्या आर्थिक वर्तनाचा अभ्यास सुक्ष्म अर्थशास्त्रात करता येतो.

४) अर्थव्यवस्थेचे कार्य समजते :

खुल्या अर्थव्यवस्थेत असंख्य उत्पादक व उपभोक्ते असतात. तसेच असंख्य वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते. उत्पादन साधनाचे व घटकांचे वाटप कसे करावे. उत्पादित वस्तू व सेवांचे वाटप उपभोक्त्यांमध्ये कसे करावे इत्यादीचे ज्ञान किंमत यंत्रणेमार्फत होते. वस्तूंच्या किंमतीचा अभ्यास केला जातो.

५) आर्थिक कल्याण :

सुक्ष्म अर्थशास्त्रात प्रत्येक व्यक्तिचे उत्पन्न, उपभोग, बचत, उद्योगसंस्थेचे उत्पादन इत्यादीचा अभ्यास केला जातो. यावरुन देशाची अर्थव्यवस्था विकसित आहे कि मागासलेले आहे हे समजते. देशातील प्रत्येक व्यक्तिचे उत्पन्न बचत व उपभोग अधिक असेल तर अर्थव्यवस्था विकसित आहे असा निष्कर्ष निघतो. थोडक्यात देशातील लोकांचे आर्थिक कल्याण किती प्रमाणात साध्य झाले हे समजते.

६) उद्योगांना उपयुक्त :

लार्ड केन्सच्या मते, सुक्ष्म अर्थशास्त्र हे प्रत्येकाच्या विचार साधनांचा आवश्यक भाग आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापार उत्पादन साधनांची किंमत, सार्वजनिक आयव्यय इत्यादी प्रश्नांची सोडवणूक करण्यास सुक्ष्म अर्थशास्त्र मदत करते.

सुक्ष्म अर्थशास्त्राच्या मर्यादा (Limitation of Micro Economics) :

सुक्ष्म अर्थशास्त्र पद्धती आर्थिक विश्लेषणात महत्त्वाची असली तरी या पद्धतीच्या काही मर्यादा आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

१) संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करता येत नाही :

सुक्ष्म अर्थशास्त्रात एका विशिष्ट घटकाचा अभ्यास केला जातो. उदा. एक ग्राहक एका वस्तुची किंमत, वैयक्तिक उद्योगसंस्था इत्यादी. त्यामुळे विशिष्ट घटकांबाबत अध्ययन करता येते. परंतु व्यापक दृष्टीने विचार केल्यास संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करता येत नाही. थोडक्यात सुक्ष्म अर्थशास्त्राच्या सहाय्याने व्यक्तिगत निष्कर्ष काढले जातात ते संपूर्ण समाजाला किंवा अर्थव्यवस्थेला उपयुक्त ठरत नाहीत.

२) अवास्तव गृहिते :

सुक्ष्म अर्थशास्त्राच्या सहाय्याने आर्थिक विश्लेषण करताना अनेक गोष्टी गृहित धरल्या जातात. उदा. पूर्ण स्पर्धा, पूर्ण रोजगार, उत्पादक घटकांची गतिक्षमता इत्यादी. वास्तविक पाहता ही गृहितकेच काल्यनिक स्वरूपाची आहेत. त्यामुळे त्यांचा आधारावर काढलेले निष्कर्ष चूकिचे असतात. सुक्ष्म अर्थशास्त्र हे चूकिच्या गृहितकांवर आधारलेले आहे.

३) महत्त्वाचे प्रश्न अभ्यासणे अशक्य :

संपूर्ण देशाच्या दृष्टीकोनातून काही प्रश्नांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे असते. उदा. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न, राष्ट्रीय उत्पन्नाची वाटणी, देशातील पतपैसा एकूण रोजगार, सार्वजनिक वित्तव्यव्हार, आर्थिक विकास इत्यादी. महत्त्वाच्या घटकाचा अभ्यास सुक्ष्म अर्थशास्त्रात केला जात नाही. कारण हे अर्थशास्त्र व्यक्तिगत घटकांचा अभ्यास करते. त्यामुळे या अर्थशास्त्राची व्यावहारिक उपयुक्तता मर्यादित होते.

४) अविश्वसनीय निष्कर्ष :

सुक्ष्म अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात अनेक सांख्यिकी आकडेवारीचा आधार घेतला जातो. पण ही आकडेवारी विश्वसनीय नसते. त्यामुळे अशा अविश्वसनीय आकडेवारीच्या आधारे काढलेले निष्कर्ष अविश्वनीय ठरतात.

५) अनिश्चितता वाढण्यास कारणीभूत :

सूक्ष्म अर्थशास्त्र अध्ययनाची हि पद्धत अनिश्चितता वाढविण्यास कारणीभूत ठरते. कारण यामध्ये व्यक्तिगत घटकांचा अभ्यास केला जातो. आणि व्यक्तिगत निष्कर्ष एकत्रित करून देशाचे निष्कर्ष आहेत असे मानणे चुकीचे ठरते. सुक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्राचा आधार घेऊन देशपातळीवरील निष्कर्ष काढणे म्हणजे अनिश्चिता निर्माण करणे होय.

३.७ समग्र अर्थशास्त्र (MACRO ECONOMICS)

सूक्ष्म अर्थशास्त्राप्रमाणेच समग्र अर्थशास्त्र ही एक महत्त्वपूर्ण शाखा आहे. समग्र अर्थशास्त्रास इंग्रजीत Macro-Economics असे म्हटले जाते. Macro हा शब्द Makroes या ग्रीक शब्दापासून निर्माण झाला असून त्याचा अर्थ मोठे असा होता.

व्याख्या (Definition) :

प्रा. बोलिंग यांच्यामते, “समग्र अर्थशास्त्र हे वैयक्तिक परिमाणांशी संबंधित नसून ते समग्र परिमाणाशी संबंधित असते. त्यात समग्र आर्थिक घटकांच्या व्याख्या देऊन त्यातील संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला जातो.”

प्रा. अऱ्कले यांच्यामते, “समग्र अर्थशास्त्र हे मोठ्या प्रमाणावरील, ‘आर्थिक व्यवहारा’चा विचार करीत असते. ते आर्थिक जीवनाच्या सर्वव्यापी आकारमानाशी संबंधित असते.”

वरील व्याख्याच्या अभ्यासातून खालील गोष्टी लक्षात येतात.

- १) समग्र अर्थशास्त्र हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा समग्रपणे विचार करते.
- २) समग्र अर्थशास्त्र वैयक्तिक घटकांचा अभ्यास करत नाही.
- ३) समग्र अर्थशास्त्र सामान्य संतुलनाच्या पायावर आधारित असते.
- ४) समग्र अर्थशास्त्र ही अधिक व्यापक संकल्पना आहे.

समग्र अर्थशास्त्राचे महत्त्व (Significance of Macro Economics) :

१) सरकारला उपयुक्त :

सरकारला आर्थिक धोरणे तयार करून राबवायची असतात. अशी धोरणे तयार करत असताना संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा एकत्रितपणे अभ्यास करावा लागतो. समग्र अर्थशास्त्र संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचा एकत्रितपणे अभ्यास केला जात असल्याने ते सरकारला उपयुक्त ठरते.

२) अवाजवी गृहितकावर आधारलेले नाही :

सूक्ष्म अर्थशास्त्र अवाजवी गृहितकावर आधारलेले असल्यामुळे त्याची उपयुक्तता कमी होते. परंतु समग्र अर्थशास्त्र अवाजवी गृहीतकावर आधारलेले नसल्याने त्याची उपयुक्तता वाढते.

३) पूर्ण रोजगार निर्माण करण्यासाठी :

पूर्ण रोजगार निर्माण करण्यासाठी आवश्यक मार्गदर्शन समग्र अर्थशास्त्रामुळे मिळते.

४) राष्ट्रीय प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी :

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेचे समोर दारिद्र्य विषमता, बेकारी या सारखे प्रश्न असतात. हे प्रश्न सोडविण्यासाठी समग्र अर्थशास्त्र उपयुक्त ठरते.

५) सूक्ष्मलक्षी विवेचनास उपयुक्त :

समग्रलक्षी विवेचनाचा उपयोग सुक्ष्मलक्षी अध्ययनासाठी होत असते. उदा. सूक्ष्म अर्थशास्त्रातील मागणीचा नियम, घटत्या सिमान्त उपयोगितेचा नियम मांडत असताना समग्राचा अनुभव लक्षात घेतला जातो.

६) आर्थिक सिद्धांताच्या मांडणीसाठी :

विकासाचे सिद्धांत, विभाजनाचे सिद्धांत रोजगार सिद्धांत यांच्या मांडणीसाठी समग्र अर्थशास्त्र उपयुक्त होते.

७) वेगाने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी :

वेगाने आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी समग्र अर्थशास्त्र उपयुक्त ठरते.

समग्र अर्थशास्त्राच्या मर्यादा (Limitations of Macro Economics) :

- १) समग्र अर्थशास्त्राच्या आधारे काढलेले निष्कर्ष दोषपूर्ण ठरण्याची शक्यता असते.
- २) एकूण मात्रांचे मोजमाप करणे शक्य नसते. अनेक घटकात विविधता असल्यामुळे एकत्रीकरण करता येत नाही. राष्ट्रीय उत्पन्नातील दुहेरी मोजमापाची समस्या हे एक या संदर्भातील महत्त्वाचे उदाहरण आहे.
- ३) समग्र अर्थशास्त्राच्या सामुद्रीचे मापन करताना अनेक संख्याशास्त्रीय अडचणी निर्माण होतात.

सूक्ष्म अर्थशास्त्र व समग्र अर्थशास्त्र फरक (Difference Between Micro and Macro Economics) :

सूक्ष्म अर्थशास्त्र		समग्र अर्थशास्त्र	
१)	सूक्ष्म अर्थशास्त्रात वैयक्तिक घटकांचा अभ्यास केला जातो.	१)	समग्र अर्थशास्त्रात सर्व घटकाचा एकत्रित अभ्यास केला जातो.
२)	सूक्ष्म अर्थशास्त्र हे व्यक्तिनिष्ठ असते.	२)	समग्र अर्थशास्त्र हे समाजशील असते.
३)	सूक्ष्म अर्थशास्त्र अवाजवी गृहीतकावर अवलंबून असल्याने उपयुक्तता कमी होते.	३)	समग्र अर्थशास्त्र अवाजवी गृहितकावर अवलंबून नसल्याने त्याची उपयुक्तता वाढते.
४)	सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात अँडम स्थिथचे योगदान महत्त्वाचे आहे.	४)	समग्र अर्थशास्त्राचा जनक माल्थसला समजले जाते.
५)	सूक्ष्म अर्थशास्त्रात सिमान्त विश्लेषणाचा साधन म्हणून वापर केला जातो.	५)	समग्र अर्थशास्त्रात सिमान्त विश्लेषणाचा साधन म्हणून वापर केला जात नाही.
६)	सूक्ष्म अर्थशास्त्र स्थितीशील अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करते.	६)	समग्र अर्थशास्त्र गतिशील अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करते.

अर्थशास्त्रज्ञ कोणते कार्य करतात?

अर्थशास्त्रात अर्थशास्त्रज्ञ जे सिद्धांत वापरतात ते दोन विभागात विभागले जातात. सूक्ष्म अर्थशास्त्र आणि समग्र अर्थशास्त्र होय. सूक्ष्म अर्थशास्त्राचा अभ्यास हा सूक्ष्म पातळीवर असतो आणि समग्र अर्थशास्त्राचा अभ्यास हा व्यापक असतो हे आपण आधी पाहिलेच आहे. सूक्ष्म अर्थशास्त्रात उद्योगसंस्था व कुटुंबे यांचे वैयक्तिक पातळीवरील निर्णय आणि त्यांच्यामधील आदान प्रदान यांचा अभ्यास केला जातो. समग्र अर्थशास्त्रात राष्ट्रीय उत्पन्न, गुंतवणूक मागणी, बेरोजगारीचा दर या संकल्पनाचा अभ्यास केला जातो.

अर्थशास्त्रज्ञ दोन भिन्न पण नेहमीच एक दुसऱ्याशी संबंधित अशी कार्य करतात.

१) प्रथम महत्त्वाचे कार्य म्हणजे अर्थशास्त्रज्ञ हे पृथक्करण विश्लेषणाचे कार्य करतात.

उदा. १) अर्थशास्त्रज्ञ एखादा सिद्धांत घेऊन परिस्थितीचे विश्लेषण करतात. अर्थशास्त्रज्ञ आपल्या सिद्धांताचा वापर करून विश्लेषण करताना की कशाप्रकारे अमेरिकेच्या फेडरल बँकेने व्याजदर बदलल्याने भारतात गुंतवणूकीच्या प्रमाणावर परिणाम होईल.

जेव्हा अर्थशास्त्रज्ञ त्यांच्या सिद्धांताचा वापर करून जागतिक किंवा आंतरराष्ट्रीय अर्थव्यवस्था स्पष्ट करतात तेव्हा ते एका शास्त्रज्ञाचे कार्य करत असतात. अर्थशास्त्रज्ञ आपले सिद्धांत एखादा ठाम शिफारस किंवा पसंती दर्शविण्यासाठी वापरतात.

उदा. २) रॉकेलवर सवलती द्यावी किंवा नाही हा सरकारी धोरणात देशातील गरीबीचा परिणाम कमी करण्याच्या उद्देशाने घेतलेला निर्णय आहे. अशा निरनिराळ्या धोरणांमध्ये किंवा धोरणे बनविताना येणाऱ्या अडथळ्याच्या वेळी अर्थशास्त्रज्ञ हे सल्लागाराचे कार्य करतात.

अर्थशास्त्राचा विचार वास्तविक शास्त्रज्ञ आणि आदर्शवादी अर्थशास्त्र अशा दोन दृष्टीकोनातून करता येतो. अर्थशास्त्र हे आदर्शवादी आहे कि वास्तविक आहे याबाबत अर्थतज्ञांमध्ये मतभेद आहेत. अनेकवेळा अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतामध्ये तफावत येते कारण ते वेगवेगळे सिद्धांत वापरत असतात. तसेच भिन्न साधनांचा ते विश्लेषणासाठी वापर करत असतात.

वास्तविक अर्थशास्त्र हे वस्तूस्थितीशी सुसंगत अशा घटनांचा विचार करते. वास्तविक अर्थशास्त्र हे ज्याचे परिक्षण करता येते अशा तथ्यांचे अध्ययन करते. त्यांचा उद्देश हा विविध घटनांतील साधर्य किंवा क्रमबद्धता व्यक्त करणे असा असतो. वास्तविक अर्थशास्त्र एखादी घटना जशीच्या तशी आपणासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करते. आदर्शवादी अर्थशास्त्र हे एखादा घटक असावा कि कसा नसावा याबाबत मार्गदर्शन करते.

अर्थशास्त्रीय सिद्धांत हे वास्तविक जगताचे व वास्तविकतेचा सारांश आहे. वास्तविकतेतून जेव्हा एखादा घटक वेगळा होतो तेव्हा काही घटकांना महत्त्व प्राप्त होते तर काही घटक मागे ठेवले जातात. वास्तविक जगताच्या स्वभावामुळे अर्थशास्त्रज्ञ विश्लेषणाच्या वेळी वेगवेगळ्या घटकांना महत्त्व देतात तसेच काही घटक दूर करतात त्यामुळे निरनिराळे सिद्धांत तयार होतात.

उदा. एका अर्थशास्त्राच्या मते श्रीमंतावर कर लावून आलेल्या उत्पन्नातून सरकार गरिबाच्या हितासाठी कामे करते. करामुळे श्रीमंताना झालेला तोटा हा सरकारला मिळालेल्या उत्पन्नाचा

गरिबांसाठी वापर करून होणाऱ्या फायद्यापेक्षा कमी आहे. म्हणजेच येथे बाह्य आदर्शनिष्ठ मुल्यांची जमवाजमव केली गेली. जसे श्रीमंतावर जादा कर आणि गरिबांना आर्थिक सहाय्यता पण या मताशी दुसरे अर्थशास्त्रज्ञ सहमत असतील असे नाही. कारण येथे समानता व मुल्यांच्या नावाखाली भेदभाव व दुहेरी भूमिका घेतल्याचे जाणवते. अशा भिन्न आदर्शनिष्ठ विचारामुळे अर्थशास्त्रज्ञामध्ये सहमत होत नाही.

३.८ वस्तूनिष्ठ अर्थशास्त्र आणि आदर्शवादी अर्थशास्त्र (POSITIVE ECONOMICS AND NORMATIVE ECONOMICS)

अर्थशास्त्राचा विचार वास्तविक अर्थशास्त्र आणि आदर्शवादी अर्थशास्त्र अशा दोन दृष्टीकोनातून केला जातो. अर्थशास्त्र हे वास्तविक अर्थशास्त्र आहे कि, आदर्शवादी अर्थशास्त्र आहे. याबाबत अर्थशास्त्रज्ञामध्ये मतभेद केला जातो. अर्थशास्त्र हे केवळ वास्तवादी शास्त्र होय. असे जुन्या इंग्रज सनातनपंथीय अर्थशास्त्रज्ञानी मानले. जर्मनीतील ऐतिहासिक संप्रदायातील अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते अर्थशास्त्र हे आदर्शवादी शास्त्र आहे.

वास्तविक अर्थशास्त्र वस्तूस्थिती काय आहे याचा अभ्यास करते. याउलट आदर्शवादी अर्थशास्त्र वस्तूस्थिती कशी असावी याविषयी माहिती देते. वास्तविक अर्थशास्त्र ध्येयाबाबत किंवा उद्दिष्टाबाबत तटस्थ असते. याउलट आदर्शवादी अर्थशास्त्र वस्तूस्थिती कशी असावी यासंबंधी माहिती देते.

प्रा. रॉबिन्सने 'An Essay on the Nature and Significance of Economic Science' हा ग्रंथ लिहिल्यानंतर अर्थशास्त्र हे वास्तविक अर्थशास्त्र आहे की आदर्शवादी अर्थशास्त्र आहे हा वाद पुन्हा सुरु झाला. रॉबीन्सनच्या मते अर्थशास्त्र हे वास्तववादी शास्त्र आहे आणि आपले हे मत मांडताना त्यांच्या समर्थनार्थ त्यांनी पुढील कारणे दिलेली आहेत.

- १) वस्तूस्थिती काय आहे हे अर्थशास्त्राने सांगावे ती कशी असावी हे सांगू नये.
- २) अर्थशास्त्र हे भावनावर आधारीत नाही तर ते इतर शास्त्राप्रमाणे तर्कशुद्ध विचारावर आधारित आहे म्हणून त्यास वास्तविक अर्थशास्त्र म्हणावे.
- ३) वास्तविक आणि आदर्शवादी असे दोन्ही दृष्टीकोन अर्थशास्त्राने स्विकारल्यास त्यामुळे लोक चुकीच्या मार्गाने जाण्याची शक्यता असते म्हणून अर्थशास्त्र हे फक्त वास्तविक अर्थशास्त्र आहे.

थोडक्यात अर्थशास्त्र हे वास्तविक शास्त्र आहे ते वस्तूस्थितीचे वर्णन करते. चांगले काय ? वाईट काय हे ते सांगत नाही. सभोवतालच्या अनेक घटकांचे, घटनांचे सुक्ष्म निरीक्षण करून त्यांची मांडणी करण्याचे काम अर्थशास्त्र करते. म्हणजेच अर्थशास्त्र हे वस्तूनिष्ठ शास्त्र आहे.

अर्थशास्त्र आदर्शवादी शास्त्र आहे का?

रॉबीन्सन सारख्या अर्थतज्ञांनी अर्थशास्त्र हे वास्तववादी शास्त्र आहे असे मानले तर त्यांच्या टीकाकारांनी अर्थशास्त्र हे आदर्शवादी शास्त्र आहे असे मत व्यक्त केले. प्रा. हॅट्रिच्या मते, अर्थशास्त्र हे नीतीशास्त्रापासून वेगळे करता येत नाही. अर्थशास्त्र हे पुर्णपणे वास्तववादी असू शकत नाही कारण अर्थतज्ञ सुद्धा एक व्यक्ती असते. त्यामुळे स्वाभाविकच वस्तूस्थितीचा

अभ्यास करीत असताना त्याच्या भावनांचा, पुर्वग्रहाचा किंवा मतांचा त्या अभ्यास विषयावर प्रभाव पडू शकतो. म्हणूनच अर्थशास्त्राचा अभ्यास आदर्शवादी दृष्टीकोनातून सुद्धा करणे आवश्यक ठरते.

अर्थशास्त्र हे आदर्शवादी शास्त्र आहे कारण -

- १) अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय मानव आहे त्यामुळे वस्तूस्थितीचा अभ्यास करताना भावनाचा थोडा तरी परिणाम होणारच.
- २) अर्थशास्त्राने काय आहे ? हे स्पष्ट केल्यानंतर जे आहे ते चांगले आहे कि वाईट आहे हे सांगितले गेले नाही तर अर्थशास्त्र हे निरर्थक शास्त्र ठरेल. कारण बच्या वाईटाचा विचार न झाल्यास हितकर असे आर्थिक धोरण ठरविताच येणार नाही.
- ३) अर्थशास्त्राचा अभ्यास विषय मानव आहे. मानव हा भावनाप्रधान प्राणी आहे त्यामुळे अध्ययन करताना मानव आपल्या सिद्धांताच्या परिणामाबद्दल पूर्णपणे तटस्थ राहू शकणार नाही.

या सर्व विवेचनावरुन असा निष्कर्ष निघतो कि, अर्थशास्त्र हे फक्त वास्तविक अर्थशास्त्र नाहीतर ते आदर्शवादी देखील आहे.

वास्तविक अर्थशास्त्र व आदर्शवादी अर्थशास्त्र फरक :

वास्तविक अर्थशास्त्र		आदर्शवादी अर्थशास्त्र	
१)	वास्तविक अर्थशास्त्र हे वस्तूस्थिती काय आहे याचे वर्णन करते.	१)	आदर्शवादी अर्थशास्त्र वस्तूस्थिती कशी असावी याबाबत मार्गदर्शन करते.
२)	वास्तविक अर्थशास्त्रात उपलब्ध माहितीच्या आधारे सत्यता पडताळून पहाता येते.	२)	आदर्शवादी अर्थशास्त्रात सत्यता पडताळून पहाणे शक्य नसते.
३)	वास्तविक अर्थशास्त्र प्रत्यक्ष वस्तूस्थितीशी संबंधित असते.	३)	आदर्शवादी अर्थशास्त्र नितीवादाशी संबंधित असते.
४)	वास्तविक अर्थशास्त्राची सुरुवात डॉ. अॅडमस्मिथ पासून झाली.	४)	आदर्शवादी अर्थशास्त्राची सुरुवात डॉ. मार्शल प्रा. हिक्स यांच्यापासून झाली आहे.
५)	उदा. इतर परिस्थिती स्थिर असताना किंमत व मागणी संबंध व्यस्त असतो.	५)	उदा. जीवनावश्यक वस्तूच्या किमती नियंत्रणात असाव्यात.

आपली प्रगती तपासा

- १) आदर्शवादी अर्थशास्त्र व वास्तविक अर्थशास्त्र फरक सांगा.
  - २) खालीलपैकी वास्तविक आणि आदर्शवादी शास्त्राची वाक्य कोणती ते ओळखा.
- अ) स्त्री शिक्षण समाजासाठी उत्तम आहे.

- ब) प्रत्येकास प्राथमिक आरोग्य सेवा मिळाल्यास मग ते त्यासाठी पैसे भरोत किंवा नाही.
- क) दारु आरोग्यास अपायकारक आहे.
- ड) पाण्याचा साठा मर्यादित असला तरी पाण्यासाठी लोकांकडे पैसे मागणे हा हक्क नाही.
- इ) सरकारने गरीबाना मदत करावी.
- ई) अंदाजपत्रकातील तूट कमी करण्यासाठी जास्त दराने कर आकारणी करावी व सार्वजनिक खर्चात घट करावी.
-
-
-
-
-

३.१ सारांश (CONCLUSION)

वैज्ञानिक पद्धती : संशोधन अथवा शास्त्रीय अभ्यास ही एक दिर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे कोणतेही संशोधन हे वैज्ञानिक पद्धतीनेच केले जाते. वैज्ञानिक पद्धतीच्या समस्यासूत्रण माहिती जमा करणे, गृहितकृत्यादी मांडणी करणे, संशोधन आराखडा, नमुना निवड, तथ्यांचे संकलन, तथ्यांचे वर्गीकरण आणि निष्कर्ष मांडणे या पायऱ्या आहेत.

गृहीतकांची भूमिका व महत्त्व : गृहीतके वापरुन अर्थशास्त्रज्ञ सिद्धांताची रचना करतात. गृहीतकामुळे आर्थिक विश्लेषणात सोपेपणा येतो. भविष्यकालीन अंदाज व्यक्त करण्यासाठी गृहीतके उपयुक्त असतात.

आर्थिक प्रतिमाने : आर्थिक प्रतिमानाचा वापर आर्थिक विश्लेषणासाठी केला जातो. आर्थिक प्रतिमाने आर्थिक प्रश्नांच्या सोडवणूकीसाठी तयार केली जातात.

उत्पन्नांचा चक्राकार प्रवाह : उद्योगसंस्था व कुटुंबे या दोन घटकांमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न चक्राकार गतीने कसे फिरते याचे स्पष्टीकरण उत्पन्नांचा चक्राकार प्रवाह देतो.

उत्पादन शक्यता वक्र : उत्पादन शक्यता वक्र हा असा वक्र असतो की जो दिलेले उत्पादन घटक आणि तंजज्ञानाच्या सहाय्याने उत्पादनसंस्था महत्तम उत्पादन करू शकतील असे दोन उत्पादनाचे सर्व संभाव्य संयोग दर्शविते.

सूक्ष्म अर्थशास्त्र व समग्र अर्थशास्त्र : अर्थशास्त्राचा अभ्यास वेगवेगळ्या पातळीवर केला जातो. प्रामुख्याने अर्थशास्त्राच्या सूक्ष्म अर्थशास्त्र व समग्र अर्थशास्त्र या प्रमुख दोन शाखा आहेत. सूक्ष्म अर्थशास्त्रात सूक्ष्म दृष्टीकोनातून अभ्यास केला जातो आणि समग्र अर्थशास्त्रात समग्र पातळीवर अभ्यास केला जातो.

वास्तववादी अर्थशास्त्र आणि आदर्शवादी अर्थशास्त्र : वास्तववादी अर्थशास्त्र वस्तूस्थिती काय आहे याचा अभ्यास करते तर आदर्शवादी अर्थशास्त्र वस्तूस्थिती कशी असावी हे सांगते. अर्थशास्त्र हे फक्त वास्तविक नाही तर ते आदर्शवादी देरखील आहे.

३.१० सरावासाठी प्रश्न (PRACTICE QUESTIONS)

- १) वैज्ञानिक पद्धती म्हणजे काय ?
- २) अर्थशास्त्राच्या अभ्यासातील गृहितांची भूमिका स्पष्ट करा.
- ३) आर्थिक प्रतिमाने म्हणजे काय ?
- ४) उत्पादन शक्यता वक्र स्पष्ट करा.
- ५) राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह प्रतिमानाची चर्चा करा.
- ६) सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र व समग्रलक्षी अर्थशास्त्र फरक स्पष्ट करा.
- ७) वास्तववादी अर्थशास्त्र व आदर्शवादी अर्थशास्त्र फरक स्पष्ट करा.

४

अर्थशास्त्रीय विश्लेषणाची साधने (TOOLS OF ECONOMIC ANALYSIS)

घटक रचना :

- ४.० उद्दिष्ट्ये
- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ आलेख
- ४.३ एकचलीय आलेख
- ४.४ द्विचलीय आलेख
- ४.५ उतार
- ४.६ फलन
- ४.७ सारांश
- ४.८ सरावासाठी प्रश्न

४.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- आलेख कसा काढतात ते समजावून घेणे.
- उतार वक्र या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- फलनात्मक संबंध अभ्यासणे.

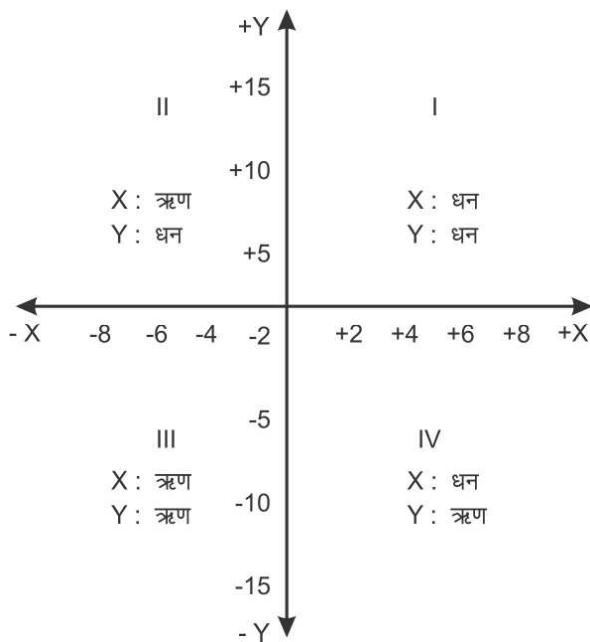
४.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

अर्थशास्त्रासारख्या सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यासात अनेक सांख्यिकीय आणि गणितीय संकल्पना आणि साधनांचा वापर वाढत आहे. आधुनिक अर्थशास्त्र शिकण्यासाठी संख्याशास्त्रज्ञ आलेख, गणितीय सूत्र, समीकरणे इत्यादी साधनां वापर वाढत आहे. प्रस्तूत प्रकरणात आपण आलेख उतार, वक्र, फलन या साधनांचा अभ्यास करणार आहोत.

४.२ आलेख (GRAPH)

अर्थशास्त्रीय अभ्यासात दोन चलातील संबंध दर्शविण्यासाठी वापरले जाणारे साधन म्हणजे आलेख होय. अमुर्त अर्थशास्त्रीय संकल्पनाना मूर्त रूप देणारे साधन म्हणजे आलेख होय.

ज्यावेळेस फलन संबंध आकृतीच्या आधारे किंवा आलेखाच्या आधारे म्हणजेच वक्राच्या आधारे दर्शविला जातो त्या पद्धतीला आलेखात्मक पद्धत म्हणतात. दोन चलातील कार्यात्मक संबंध दाखवण्यासाठी आलेखाचा अवलंब केला जातो. तसेच आलेख सामान्यांना समजण्यास सोपे असतात. आलेखामुळे संकल्पना अधिक स्पष्ट होते. आलेख काढण्यासाठी आलेखपत्राचा अवलंब केला जातो.

आकृती ४.१

वरील आलेखात X सरळरेषा काढली जाते तिला काटकोनात छेदणारी Y रेषा काढली जाते. या दोन अक्षाच्या छेदनबिंदूस आरंभबिंदू असे म्हणतात. X च्या धन किंमती आरंभबिंदूच्या उजवीकडे तर ऋणकिंमती आरंभबिंदूच्या डावीकडे असतात. त्याचप्रमाणे Y च्या धन किंमती आरंभबिंदूच्या वरच्या बाजूस व ऋण किंमती आरंभबिंदूच्या खालच्या बाजूस घेतल्या जातात त्यामुळे आकृतीचे चार भाग पडतात.

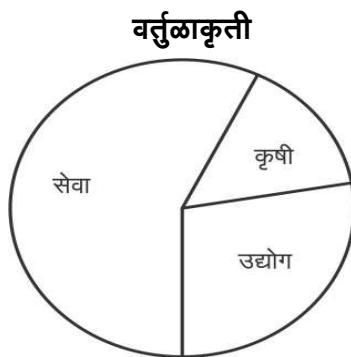
४.३ एकचलीय आलेख (GRAPH OF SINGLE VARIABLE) :

पुढील आकृत्यामध्ये सर्वसामान्यपणे काढले जाणारे तीन आलेख दर्शविले आहेत.

- १) पहिल्या आलेख वर्तुळाकृतीच्या सहाय्याने दर्शविला आहे. यामध्ये भारताचा शेती उद्योग व सेवा क्षेत्राचा हिस्सा दर्शविला आहे.
- २) दुसरा आलेख स्तंभाच्या सहाय्याने दर्शविला आहे. यामध्ये विविध देशाचे एका विशिष्ट कालखंडातील व्यक्तीचे उत्पन्न दर्शविले आहे.
- ३) तिसरा आलेख रेषेच्या सहाय्याने दर्शविला आहे. एक आलेख फक्त एकाच चलघटकाविषयी माहिती देतो म्हणून त्याला एकचलीय आलेख असे म्हणतात.

४७

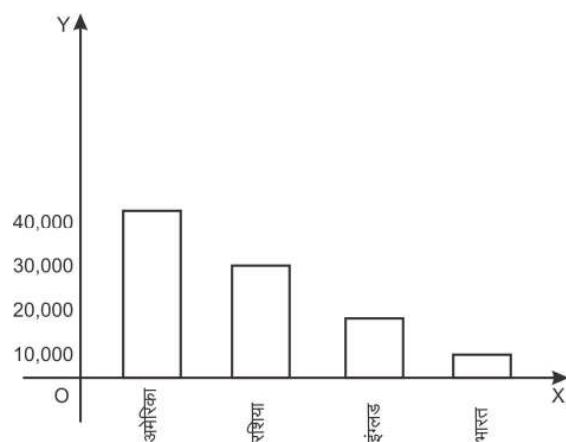
I)

आकृती ४.२

II)

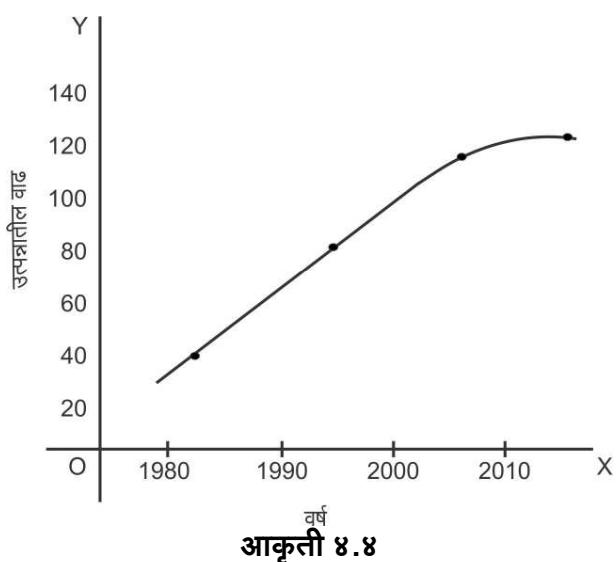
स्तंभालेख

आकृती ४.३

III)

रेषा आलेख

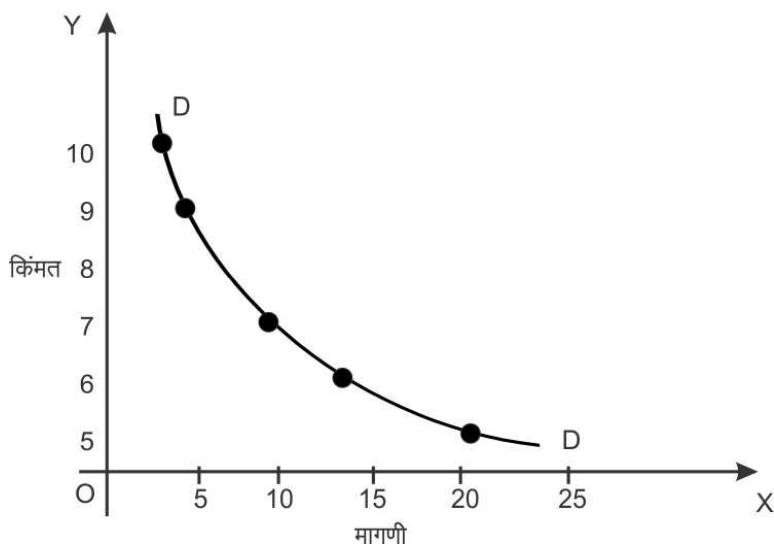

४.४ द्विचलीय आलेख (GRAPH OF TWO VARIABLES)

अर्थतंज दोन चलघटकातील संबंधाच्या अभ्यास करतात म्हणून एकाच आलेखात दोन चल घटक दर्शविले जातात.

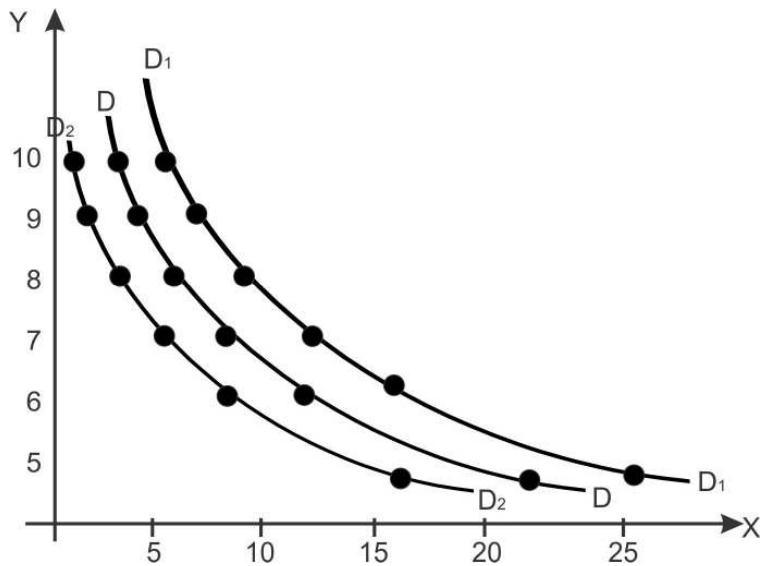
पुढील कोष्टकात वेगवेगळ्या उत्पन्नपातळीला आणि वेगवेगळ्या किंमतीला वस्तूसाठी असणारी मागणी किती आहे हे दाखविले आहे.

किंमत (रुपये)	वेगवेगळ्या उत्पन्न पातळीला M वस्तूसाठी मागणी		
	१०,००० रुपये	१५,००० रुपये	२०,००० रुपये
१०	२ नग	३ नग	५ नग
९	४ नग	५ नग	७ नग
८	७ नग	९ नग	१२ नग
७	१० नग	१३ नग	१५ नग
६	१४ नग	१६ नग	१९ नग
५	१८ नग	२० नग	२४ नग
	मागणी वक्र D_2D_2	मागणी वक्र DD	मागणी वक्र D_1D_1

आकृती ४.५

वरील आकृती DD हा मागणीवक्र दर्शवला आहे. हा मागणी वक्र १५,००० रुपये उत्पन्न असताना M वस्तूसाठी वेगवेगळ्या किंमतीला किंती मागणी असेल हे दर्शविते. वरील मागणी वक्रावरून स्पष्ट होते. किंमत कमी असताना मागणी जास्त असते म्हणजेच किंमत व मागणी ऋणात्मक संबंध असतो. त्याचप्रमाणे उपभोक्त्याच्या उत्पन्नात वाढ झालीतर मूळच्याच किंमतीचा उपभोक्ता जास्त नगची खरेदी करतो. त्यामुळे मागणीवक्र उजवीकडे सरकतो व उपभोक्त्याच्या उत्पन्नात घट झाली तर उपभोक्ता त्याच किंमतीला कमी नग खरेदी करतो. त्यामुळे मागणीवक्र डावीकडे सकरतो हे पुढील आकृतीत दर्शविले आहे.

आकृती ४.६

१५,००० रुपये उत्पन्न असतानाचा मागणीवक्र DD आहे. तर २०,००० रुपये असतानाचा मागणीवक्र D₁D₁ आहे. किंमत स्थिर असताना उत्पन्न वाढल्याने मागणीवक्र उजवीकडे सरकला. उत्पन्न १०,००० रुपये असतानाचा मागणीवक्र D₂D₂ आहे. उत्पन्नात घट झाली असता मागणी घटते म्हणून मागणीवक्र D₂D₂ असा डावीकडे सरकतो.

४.५ उत्तर (SLOPE)

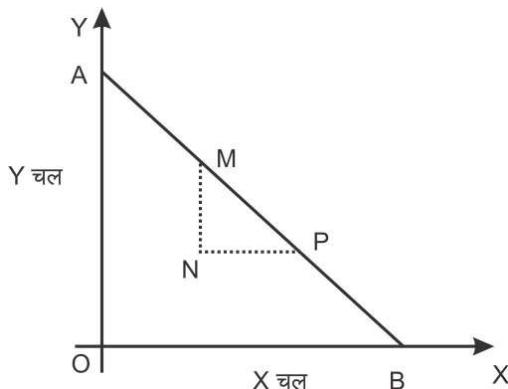
दोन चलघटकाच्या किंमती आलेखावर स्थापन केल्यानंतर वेगवेगळे बिंदू मिळतात हे बिंदू एकत्र जोडले असता वक्र मिळतो. हा वक्र दोन प्रकारचा असतो.

- १) रेखीय वक्र
- २) अरेखीय वक्र

१) रेखीय वक्र - रेखीय वक्राचा उत्तर एका घटकातील बदलाने दुसऱ्या घटकाची जागा घेतल्याचे दर्शवित असतो. उदा. X च्या किंमतीतील बदलाने X वस्तूच्या मागणीत बदल घडून येतो. हे आकृतीत किंवा आलेखात दर्शविताना दोन्ही अक्षावर घडणारे बदल आपल्याला दाखवावे लागतात.

१) रेखीय वक्राचा उतार मोजण्यासाठी Y चलातील बदलाचे X चलातील बदलाशी गुणोत्तर काढले जाते.

$$\text{सूत्र} \quad \text{उतार} = \frac{Y \text{ चलातील बदल}}{X \text{ चलातील बदल}}$$

आकृती ४.७

बाजूच्या आकृतीत AB हा मागणी वक्र आहे. या वक्राचा उतार मोजण्यासाठी Y चलातील बदलाचे X चलातील बदलाशी गुणोत्तर काढले जाते.

$$\begin{aligned} \text{रेषेचा उतार} &= \frac{Y \text{ चलातील बदल}}{X \text{ चलातील बदल}} \\ &= \frac{NM}{NP} \end{aligned}$$

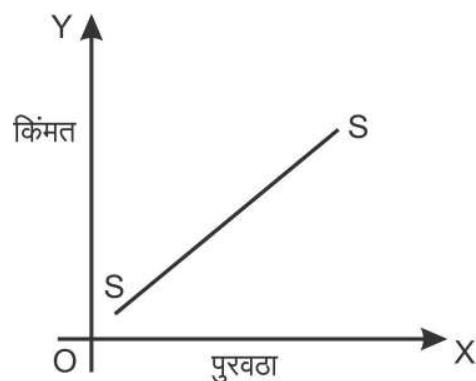
जर वक्र रेखीय असेल तर उतार मोजण्यासाठी पुढील सुत्रांचा अवलंब केला जातो.

$$\text{उतार} = \frac{\text{आरंभ बिंदूपासून } Y \text{ अक्षावरील अंतर}}{\text{आरंभ बिंदूपासून } X \text{ अक्षावरील अंतर}}$$

रेखीय उतार दोन प्रकारचे असतात.

- १) धनात्मक उतार
- २) ऋणात्मक उतार

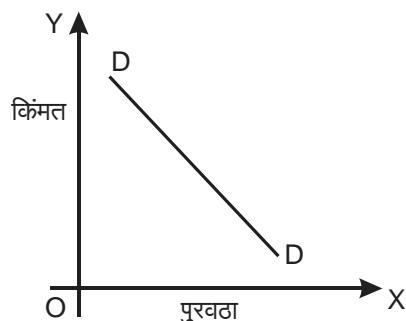
१) धनात्मक उतार - X आणि Y अक्षावर दर्शविलेल्या दोन चलातील सबंध समान असतील तर उतार धनात्मक असतो. उदा. पुरवठा व किंमत या दोन चलातील सबंध धनात्मक असतो म्हणून हा वक्र डावीकडून उजवीकडे वर सरकत जातो.

आकृती ४.८

आकृतीत पुरवठा वक्र दर्शविला असून किंमतीतील वाढी बरोबर पुरवठ्यात वाढ होते म्हणून पुरवठा वक्र डावीकडून उजीवकडे वर सरकत जातो.

२) ऋणात्मक उतार - X आणि Y अक्षावर दर्शविलेल्या दोन चलातील संबंध विरुद्ध असतील तर उतार ऋणात्मक असतो. उदा. किंमत व मागणी संबंध विरुद्ध असतो म्हणून हा वक्र डावीकडून उजीवीकडे खाली घसरत जातो.

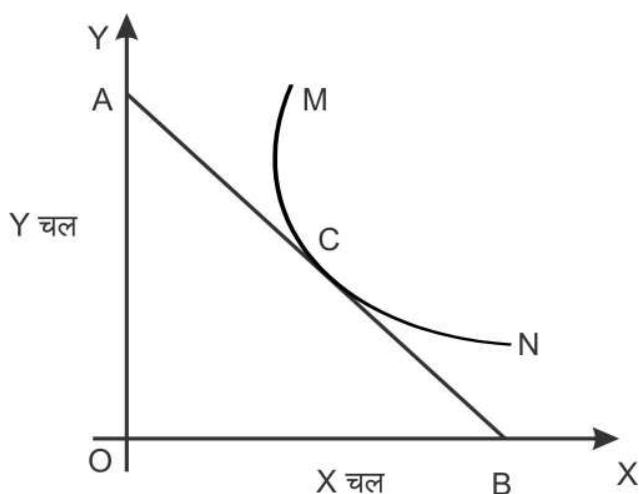

आकृती ४.९

आकृतीत मागणी वक्र दर्शविला असून किंमतीतील वाढी बरोबर मागणीत घट होते म्हणून मागणी वक्र डावीकडून उजीवकडे खाली सरकत जातो.

अरेखीय वक्र (Non Linear Curve) :

जर अरेखीय वक्र दिलेला असेल तर त्या वक्राचा उतार भिन्न बिंदूत भिन्न असतो. अशा परिस्थितीत एका विशिष्ट बिंदूत त्या वक्राचा उतार मोजण्यासाठी त्या बिंदूतून स्पर्श करून जाणारी एक स्पर्श रेषा X आणि Y अक्षापर्यंत काढली जाते व त्या स्पर्श रेषेचा उतार म्हणजेच त्या बिंदूमध्ये त्या वक्राचा उतार होय.

आकृती ४.१०

आकृतीत C बिंदूत MN या अरेखीय वक्राचा उतार पुढील सुत्राच्या आधारे काढला जातो.

$$\begin{aligned} \text{MN या अरेखीय वक्राचा C बिंदूतील उतार} &= \frac{\text{आरंभ बिंदूपासून } Y \text{ अक्षावरील अंतर}}{\text{आरंभ बिंदूपासून } X \text{ अक्षावरील अंतर}} \\ &= \frac{OB}{OA} \end{aligned}$$

४.६ फलन (FUNCTION)

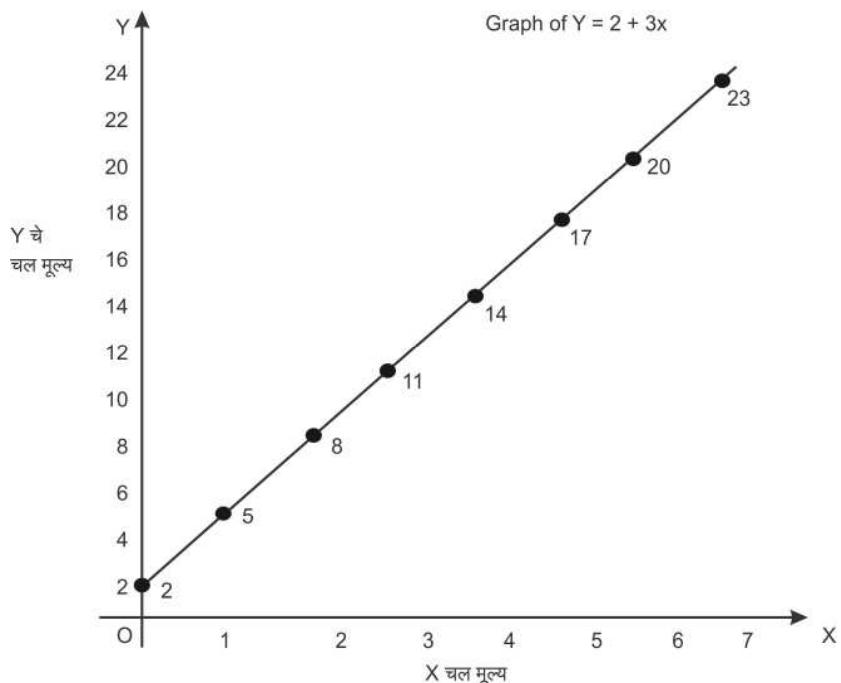
अर्थशास्त्रात अनेक चले अभ्यासली जातात ही सर्व चले सतत बदलत असतात. तरीसुद्धा ती एकमेकांशी संबंधित असतात. अशा अनेक चलातील परस्पर संबंध स्पष्ट करणाऱ्या विधानास फलन असे म्हणतात. काही चले स्वतंत्र तर काही दुसऱ्या चलांवर विसंबून असतात. विसंबून असणाऱ्या चलातील बदल हे मूळ स्वतंत्र चलातील बदलानुसार घडून येतात.

उदा. X आणि Y हे दोन संच आहेत. X हे फलनाचे कार्यक्षेत्र आणि Y हे Domain (आवाका) श्रेणी आहे असे असेल तर $Y = 2 + 3X$ हे फलन समीकरण आहे.

X चे मूल्य 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 असताना Y चे मूल्य किती असेल व Y च्या मुल्याक कितीने वाढू किंवा घट होते हे आपल्याला पुढील कोष्टकात दर्शविता येईल.

X	$Y = 2 + 3X$	वाढ / घट (ΔY)
1	$Y = 2 + (3 \times 1) = 5$	--
2	$Y = 2 + (3 \times 2) = 8$	3
3	$Y = 2 + (3 \times 3) = 11$	3
4	$Y = 2 + (3 \times 4) = 14$	3
5	$Y = 2 + (3 \times 5) = 17$	3
6	$Y = 2 + (3 \times 6) = 20$	3
7	$Y = 2 + (3 \times 7) = 23$	3

वरील समीकरणावरून असे आढळले की X ची किंमत १ ने वाढते तेव्हा Y ची किंमत ३ ने वाढते. ज्या दराने Y मध्ये वाढ होते. त्याला फलनाचा चढ (Slope) असे म्हणतात.

आकृती ४.११

चलातील बदलाचा दराला फलनाचा चढ म्हणतात. जेव्हा चलाच्या मूल्यात बदल घडून येतो तेव्हा X व Y या चलातील बदलांचे गुणोत्तर विचारात घेतात. आणि त्याचा चढ निश्चित करतात. चढ हा विशिष्ट अंतर दर्शवितो. दोन बिंदूतील बदलाचे प्रमाण म्हणजे चढ होय.

$$\text{Slope} = \frac{\Delta Y}{\Delta X} \quad (\text{येथे } Y \text{ ची किंमत स्थिर दराने बदलत आहे})$$

$$\text{Slope} = \frac{3}{1} \quad \Delta Y = Y \text{ चलातील बदल}$$

$$\text{Slope} = 3 \quad \Delta X = X \text{ चलातील बदल}$$

जेव्हा एखाद्या चलातील बदलामुळे दुसऱ्या एखाद्या चलात स्थिर दराने बदल घडून येतो तेव्हा त्यास रेखिय फलन असे म्हणतात. जेव्हा हा बदल चढत्या दराने होतो तेव्हा त्यास धन फलन म्हणतात. तर जेव्हा बदल घटत्या दराने होतो तेव्हा त्यास ऋण फलन म्हणतात.

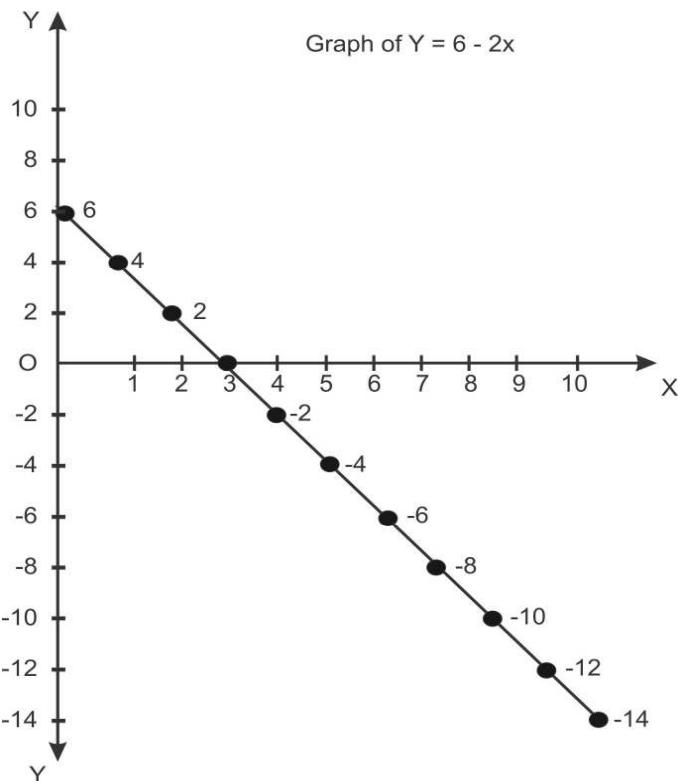
जेव्हा एखादी रेषा X किंवा Y अक्षाला छेडून जाते. त्या छेदन बिंदूस अंतरछेद / अंतःखंड (Intercept) असे म्हणतात.

पुढील आकृतीत X अक्षावर X चलमूल्य आणि Y अक्षावर Y चलमूल्य दर्शविले आहे. X चे मूल्य ० असतात Y चे मूल्य २ आहे म्हणून २ हा अंतरछेद आहे. X च्या मूल्यात १ ने वाढ होत असताना Y च्या मूल्यात ३ ने वाढ होत आहे. अशाप्रकारे X च्या मूल्यात १ ने वाढ होत असताना Y च्या मूल्यात जी वाढ होते तिलाच उतार असे म्हणतात.

उदा. $X = 7$ असताना Y ची किंमत आलेखाच्या सहाय्याने काढा. उदा. $Y = 6 - 2x$ जेव्हा $X = 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7$ असताना Y चे मूल्य आणि Y च्या मूल्यातील वाढ किंवा घट पुढील कोष्टकात दर्शविली आहे.

X	$Y = 6 - 2X$	वाढ / घट (ΔY)
1	$Y = 6 - (2 \times 1) = 4$	2
2	$Y = 6 - (2 \times 2) = 2$	2
3	$Y = 6 - (2 \times 3) = 0$	2
4	$Y = 6 - (2 \times 4) = -2$	2
5	$Y = 6 - (2 \times 5) = -4$	2
6	$Y = 6 - (2 \times 6) = -6$	2
7	$Y = 6 - (2 \times 7) = -8$	2
8	$Y = 6 - (2 \times 8) = -10$	2
9	$Y = 6 - (2 \times 9) = -12$	2
10	$Y = 6 - (2 \times 10) = -14$	2

या फलनाचा आलेख पुढीलप्रमाणे आपल्याला काढता येईल.

आकृती ४.१२

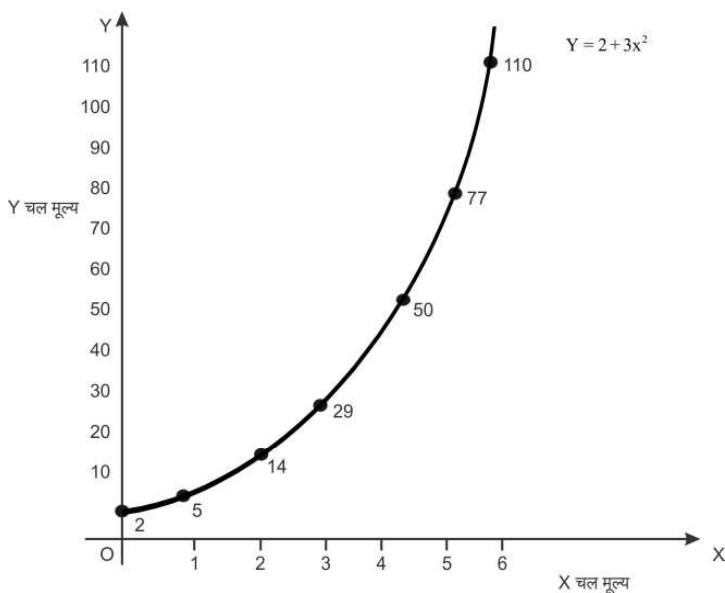
उपक्रम :

दिलेल्या फलनाचा अंतःखंड व चढ शोधा

$Y = 2 + 3x^2$ $X = 0, 1, 2, 3, 4, 5$ साठी घेऊन आलेख काढा. तसेच Y मधील वाढ (ΔY) शोधा.

$Y = 2 + x^2$ असा फलनसंबंध आहे $X = 0, 1, 2, 3, 4, 5$ असताना Y चे मूल्य शोधा.
पुढील कोष्टकाच्या आधारे आपल्याला Y चे मूल्य शोधता येईल.

X	$Y = 2 + 3x^2$
0	$Y = 2 + 3 \times 0^2 = 2 + 0 = 2$
1	$Y = 2 + 3 \times 1^2 = 2 + 3 = 5$
2	$Y = 2 + 3 \times 2^2 = 2 + 12 = 14$
3	$Y = 2 + 3 \times 3^2 = 2 + 27 = 29$
4	$Y = 2 + 3 \times 4^2 = 2 + 48 = 50$
5	$Y = 2 + 3 \times 5^2 = 2 + 75 = 77$
6	$Y = 2 + 3 \times 6^2 = 2 + 108 = 110$

आकृती ४.१३

वरील आलेखावरुन एक गोष्ट स्पष्ट होते की X मध्ये १ ने वाढ होत असताना Y चलातील मूल्यात होणारा बदल स्थिर नाही. म्हणजे या आलेखात फलनाचा उतार स्थिर नाही.

वरील आलेखात X मध्ये एक एकक बदलाने होणाऱ्या Y मधील बदल स्थिर नाही. ० ते १ पर्यंत X मध्ये झालेली वाढ Y मध्ये २ ते ५ म्हणजे ३ दाखवते तर १ ते २ मध्ये झालेली वाढ Y मध्ये ५ ते १४ म्हणजे ९ दर्शविते. येथे फलनाचा चढ हा स्थिर नाही. तर तो X नुसार बदलतो.

अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात दोन चलातील संबंध दर्शविण्यासाठी नेहमी वापरले जाणारे साधन म्हणजे आलेख होय. आलेखाच्या वापराने अर्थशास्त्रीय चलातील संबंध समजणे अधिक सुलभ होते. अमुर्त अर्थशास्त्रीय संकल्पनाना मूर्त रूप देणारे साधन म्हणजे आलेख होय.

४.७ सारांश (CONCLUSION)

आर्थिक सिद्धांत स्पष्ट करताना आधुनिक आर्थिक विश्लेषणात गणितीय व भूमितीय साधनांचा वापर केला जातो. त्यामुळे गणितीय व भूमितीय साधनाद्वारे अर्थशास्त्रीय प्रमेयांना सैद्धांतिक स्वरूप येते. आकृत्याद्वारे आर्थिक सिद्धांत आपणास अधिक अचूकपणे मांडता येतात.

४.८ सरावासाठी प्रश्न (PRACTICE QUESTIONS)

- १) एकचलीय व द्विचलीय आलेखाचे वर्णन करा.
- २) उतार यावर टिप लिहा.
- ३) आलेखाचे अर्थशास्त्रातील महत्त्व स्पष्ट करा.

बाजारपेठा, मागणी, पुरवठा व बाजार समतोल

(MARKETS, DEMAND, SUPPLY AND MARKET EQUILIBRIUM)

अभ्यासक्रम : बाजारपेठ म्हणजे काय - स्पर्धा म्हणजे काय - मागणी वक्र : बाजार मागणी विरुद्ध वैयक्तिक मागणी - मागणी वक्रावरील हालचाली - मागणी वक्रातील अंतरण, पुरवठा वक्र : बाजार पुरवठा आणि वैयक्तिक पुरवठा - पुरवठा वक्रातील अंतरण - बाजार समतोल - बाजार समतोलातील बदलाचे विश्लेषण करण्याचे तीन टप्पे - वस्तूची कमाल व किमान किंमत - कर आणि त्यांचे परिणाम - मागणीची किंमत सापेक्ष लवचिकता - एकूण प्राप्ती आणि मागणीतील लवचिकता - किंमतीच्या लवचिकतेचा प्राप्तीवर होणारा परिणाम.

घटक रचना :

- ५.० उद्दिष्ट्ये
- ५.१ बाजारपेठ म्हणजे काय ?
- ५.२ स्पर्धा म्हणजे काय ?
- ५.३ मागणी वक्र
  - ५.३.१ मागणीचा सिद्धांत
  - ५.३.२ वैयक्तिक मागणी विरुद्ध बाजार मागणी
  - ५.३.३ मागणी वक्रावर होणाऱ्या हालचाली / मागणीतील विचलन
  - ५.३.४ मागणी वक्रातील अंतरण
- ५.४ पुरवठा वक्र
  - ५.४.१ बाजार पुरवठा आणि वैयक्तिक पुरवठा
  - ५.४.२ पुरवठा वक्रातील अंतरण
- ५.५ बाजार समतोल संकल्पना
- ५.६ समतोलाच्या बदलाच्या विश्लेषणाचे तीन टप्पे
- ५.७ कमाल मर्यादा किंमत व किमान मर्यादा किंमत
- ५.८ प्रश्न

५.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

---

१. बाजारपेठ ही संकल्पना अभ्यासणे.
२. मागणीचा सिद्धांत व मागणी वक्र समजून घेणे.
३. वैयक्तिक मागणी व बाजार मागणी या संकल्पना अभ्यासणे.
४. मागणी वक्रावरील हालचाली व अंतरण यांचा आढावा घेणे.
५. पुरवठा वक्र व पुरवठा वक्रातील अंतरण समजून घेणे.
६. बाजार पुरवठा व वैयक्तिक पुरवठा अभ्यासणे.
७. बाजार समतोल संकल्पना समजून घेणे.
८. बाजार समतोलाच्या विश्लेषणाच्या आढावा घेणे.
९. कमाल मर्यादा किमान मर्यादा किंमती अभ्यासणे.
१०. कर व त्यांचे परिणाम जाणून घेणे.

५.१ बाजारपेठ म्हणजे काय? (WHAT IS MARKET)

बाजारपेठ ही एक विशिष्ट जागा किंवा ठिकाण आहे जेथे ग्राहक व विक्रेता हे एकत्रित येऊन वस्तू किंवा सेवा यांच्या खरेदी वा विक्रीचा व्यवहार करु शकतात.

बाजारपेठ ही संकल्पना प्रदेश, राज्य, देश व आंतरदेश अशा विविध स्तरांवर कार्यरत असते.

५.२ स्पर्धा म्हणजे काय? (WHAT IS COMPETITION)

स्पर्धा म्हणजे एकाच प्रकारच्या वस्तू आणि सेवा देणाऱ्या प्रतिस्पर्धामध्ये जास्तीत जास्त मोबदला, नफा व बाजारातील वाटा मिळवण्याची घडपड होय.

बाजारातील स्पर्धा उद्योगांना अधिकाधिक वस्तू विक्री करण्यासाठी विषणनाच्या मुलभूत चार घटकांचा म्हणजेच वस्तू, स्थल, जाहिरात व किमत याचा अधिकाधिक वापर करण्यास उत्सुक करते. पुर्ण स्पर्धा ही आदर्श बाजारपेठ मानली जाते. पुर्ण बाजारपेठील काही वैशिष्ट्ये :

- १) खरेदीदार, विक्रीकार व ग्राहक यांना एकमेकांबदल संपूर्ण माहिती.
- २) विक्रीसाठीच्या सर्व वस्तू सारख्याच असतात.
- ३) एकच किमत
- ४) निःपक्ष ग्राहक
- ५) आगमन व निर्गमनाचे स्वातंत्र्य
- ६) मोठ्या प्रमाणातील विक्रेता, म्हणून जास्त स्पर्धा

अशा प्रकारे जितके विक्रीदार जास्त तितकी जास्त स्पर्धा. म्हणूनच ‘एकाधिकार स्पर्धा’ या बाजार संरचनेत एकच विक्रेता असल्याने तेथे स्पर्धक व स्पर्धा दोन्हीही अस्तित्वात नसतात.

आपली प्रगती तपासा :

- १) बाजारपेठ ही संकल्पना स्पष्ट करा.
  - २) स्पर्धा म्हणजे काय ?
-
-
-
-
-

५.३ मागणी वक्र (DEMAND CURVE)

५.३.१ मागणीचा सिद्धांत :

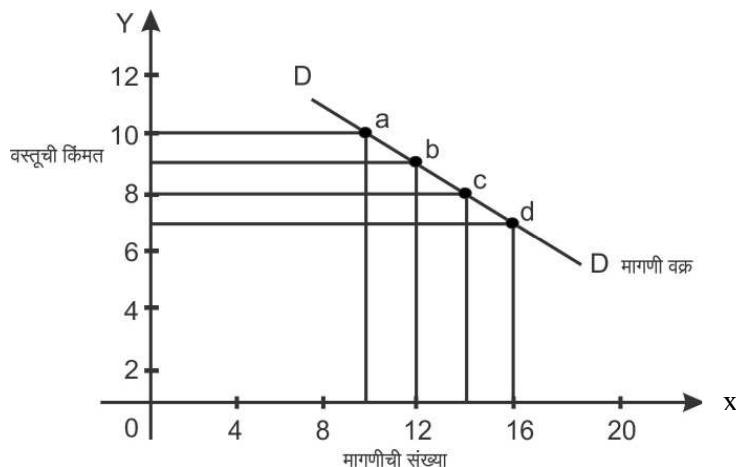
डॉ. अलफेड मार्शल यांनी मागणीचा सिद्धांत खालीलप्रमाणे मांडला आहे.

“बाजारातील इतर सर्व गोष्टी स्थिर असताना विक्रेय वस्तूच्या किंमतीत घसरण झाल्यास त्याच्या मागणीच्या प्रमाणात वाढ होते, आणि वस्तूच्या किंमतीत वाढ झाल्यास त्याच्या मागणीच्या प्रमाणात घट होते. येथे इतर गोष्टी म्हणजे ग्राहकाचे उत्पन्न, पर्यायी वस्तूंची किमत, पारिपूरक वस्तूंची किमत, आवड व प्राधान्य, जाहिरात इत्यादी. मागणीचा सिद्धांत हा मागणी केलेल्या वस्तूंची संख्या व मागणीचे प्रमाण यांमधील परस्पराविरोधी संबंध दर्शवितो, हे आपण मागणी वक्राद्वारे स्पष्ट करु शकतो.”

मागणी अनुसूची

किंमत	मागणी
१०	१०
९	१२
८	१४
७	१६

वरील तक्ता हेच दर्शवतो की, जेव्हा वस्तूची किंमत कमी होऊ लागते, वस्तुच्या मागणीची संख्या वाढू लागते. हाच तक्ता वापरुन पुढील आलेख तयार करता येईल.

मागणी वक्र - आकृती ५.१

वरील आकृतीत 'क्ष' अक्षावर मागणीची संख्या तर 'य' अक्षावर वस्तूची किंमत घेतली आहे. या दोघांमध्ये व्यस्त संबंध असल्या कारणास्तव मागणीचा वक्र खालच्या दिशेने सरकतो. मागणी वक्राचा चढ उतार त्रहण असण्यासाठी प्रमूळ दोन परिणाम जबाबदार आहेत.

१) वास्तविक उत्पन्न परिणाम

२) पर्यायी परिणाम

१) 'वास्तविक उत्पन्न परिणाम' - ग्राहकाच्या उत्पन्नात काहीही बदल झाला नाही पण जर वस्तूच्या किंमती वाढल्या तर त्याचे वास्तविक उत्पन्न घटते. आणि म्हणूनच त्याची मागणीची संख्या घटते.

२) 'पर्यायी परिणाम' - जेव्हा एखाद्या वस्तूची किंमत वाढते, ग्राहक गरज भागविण्यासाठी त्याच्या पर्यायी वस्तूला प्राधान्य देते आणि म्हणून ज्या वस्तूची किंमत वाढली त्याची मागणी घटते.

वरील दोन्हीही परिणामांमुळे मागणीचा सिद्धांत स्पष्ट होतो. या दोन्हीही परिणामांना एकत्रितपणे 'किंमत परिणाम' असेही संबोधले जाते.

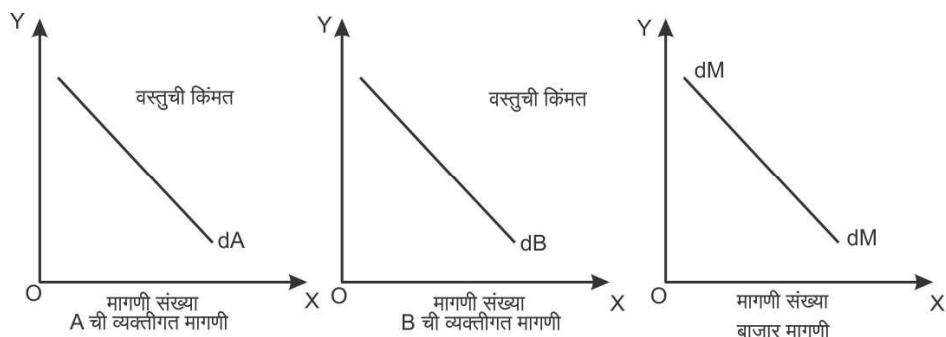
५.३.२ वैयक्तिक मागणी विरुद्ध बाजार मागणी (Individual demand versus Market demand) :

बाजार मागणी म्हणजेच विशिष्ट वस्तू किंवा सेवांसाठी असणाऱ्या सर्व व्यक्तींच्या वैयक्तिक मागणीची बेरीज होय. हेच खालील तक्त्याच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल. समजा A आणि B हे दोनच ग्राहक बाजारात आहेत तर त्या दोन ग्राहकांची मिळून बाजार मागणी कशी तयार होते हे आपणाला पुढीलप्रमाणे पाहता येईल.

व्यक्तीगत आणि बाजार मागणी सूची

किंमत	A ची मागणी	B ची मागणी	बाजार मागणी (A ची मागणी + B ची मागणी)
५	६	१०	१६
१०	५	८	१३
१५	४	६	१०
२०	३	४	७
२५	३	२	५

व्यक्तीगत मागणींची बेरीज केल्यानंतर बाजार मागणी मिळते म्हणूनच व्यक्तीगत मागणी निर्धाराचे जे घटक असतात तेच घटक बाजार मागणी निर्धारित करतात.

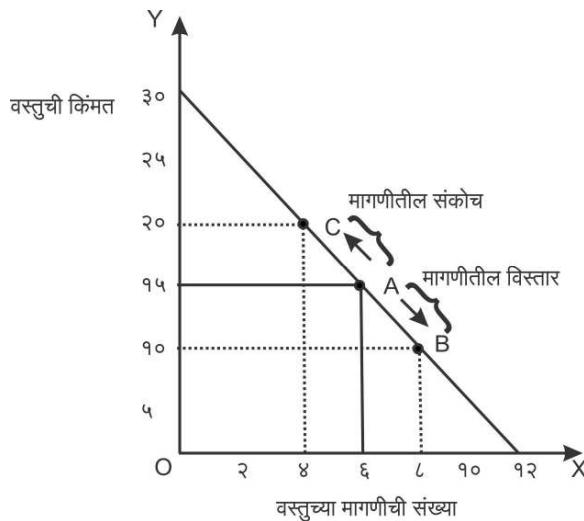
आकृती ५.२

वरील आकृतीत A आणि B च्या मागणी वक्राची आडवी बेरीज केल्यानंतर D_M हा बाजार मागणी वक्र मिळतो. हा बाजार मागणी वक्र किंमतीत बदल होत असताना एकूण मागणी कशी बदलते हे दर्शवितो.

५.३.३ मागणी वक्रावर होणाऱ्या हालचाली / मागणीतील विचलन (Movement along the demand curve) :

इतर परिस्थिती स्थिर असताना वस्तुच्या किंमतीत बदल झाल्यामुळे मागणीत चढउतार होतात तेव्हा त्याला मागणीतील विचलन असे म्हणतात. मागणीतील विचलन दोन प्रकारचे असते.

- १) मागणीतील विस्तार किंवा प्रसरण : इतर परिस्थिती स्थिर असता वस्तुच्या किंमतीत घट झाल्याने मागणीत वाढ होते, तेव्हा त्यास मागणीतील विस्तार किंवा प्रसरण असे म्हणतात.
- २) मागणीतील संकोच किंवा आकूंचन : इतर परिस्थिती स्थिर असताना वस्तुच्या किंमतीत वाढ झाल्याने मागणी कमी होते तेव्हा त्यास मागणीतील संकोच किंवा आकूंचन असे म्हणतात. मागणीतील विस्तार व संकोच पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येईल.

आकृती ५.१३

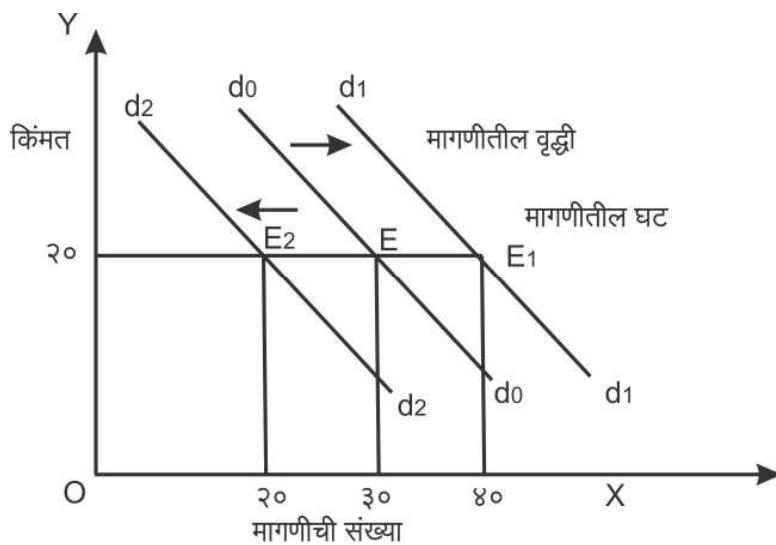
वरील आकृतीत A बिंदूवर वस्तूची किंमत १५ रुपये असून मागणीची संख्या ६ आहे. जेव्हा वस्तूची किंमत १५ रुपयांवरुन १० रुपयांवर घसरते तेव्हा मागणी संख्या ६ वरुन ८ वर जाते. येथे मागणी वक्र A बिंदूवरुन B बिंदूवर खालच्या बाजूला सरकतो. यालाच मागणी वक्रातील विस्तार असे म्हणतात. याउलट जेव्हा किंमत १५ रुपयांवरुन २० रुपयांपर्यंत वाढते, तेव्हा मागणी ६ वरुन ४ वर घटते. परिणामी मागणी वक्र A बिंदूवरुन C बिंदूकडे वरच्या दिशेने सरकतो, यालाच मागणीतील संकोच म्हणतात. मागणी विस्तार व संकोच दोन्हीही एकाच मागणी वक्रावर दर्शविले जातात.

५.३.४ मागणी वक्रातील अंतरण (Shift in demand curve) :

किंमत स्थिर असताना इतर परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे मागणीत चढउतार होतात तेव्हा त्या बदलास मागणीतील स्थलांतर किंवा अंतरण असे म्हणतात. मागणीतील अंतरण पुढीलप्रमाणे दोन प्रकारचे असते :

- १) मागणीतील वृद्धी किंवा वाढ : किंमत स्थिर असताना इतर घटकात बदल झाल्यामुळे जेव्हा मागणी वाढते त्यास मागणीतील वृद्धी किंवा वाढ असे म्हणतात.
- २) मागणीतील घट किंवा न्हास : किंमत स्थिर असताना इतर घटकात बदल झाल्यामुळे जेव्हा मागणी कमी होते, तेव्हा त्यास मागणीतील न्हास किंवा घट असे म्हणतात.

उदाहरण : समजा बाजारात वस्तुंच्या किंमती स्थिर आहेत पण जेव्हा लोकांचे उत्पन्न वाढते तेव्हा, त्यासच किंमतीत ते जास्त संख्येने मागणी करतात यास मागणीची वृद्धी असे म्हणतात, याउलट जेव्हा उत्पन्न कमी होते तेव्हा मागणीच्या संख्येत घट होते. त्यास मागणीतील घट म्हणतात हे बदल आकृतीच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे दाखवता येतील.

आकृती ५.४

वरील आकृतीमध्ये किंमत २० रुपयावर स्थिर आहे व ३० ही मागणीची संख्या आहे (मागणी वक्र d_0 d_0) जेव्हा लोकांचे उत्पन्न वाढते तेव्हा त्यांची मागणीची संख्या वाढते व मागणी वक्र d_0 d_0 वरून d_1 d_1 उजव्या बाजूला वर स्थलांतरीत होतो. या बदलास मागणीची वृद्धी म्हणतात. याउलट उत्पन्न घटल्याने मागणी वक्र डाव्या बाजूला d_2 d_2 असा सरकतो या बदलास मागणीतील घट असे म्हणतात.

५.४ पुरवठा वक्र (SUPPLY CURVE)

पुरवठा : पॉल सॅम्युअलसन यांच्या मते, ‘बाजारात अस्तित्वात असलेल्या किंमतीला विक्रेता विक्रीसाठी इच्छुक असलेल्या वस्तुंची नगसंख्या यातील संबंध म्हणजे पुरवठा होय.’

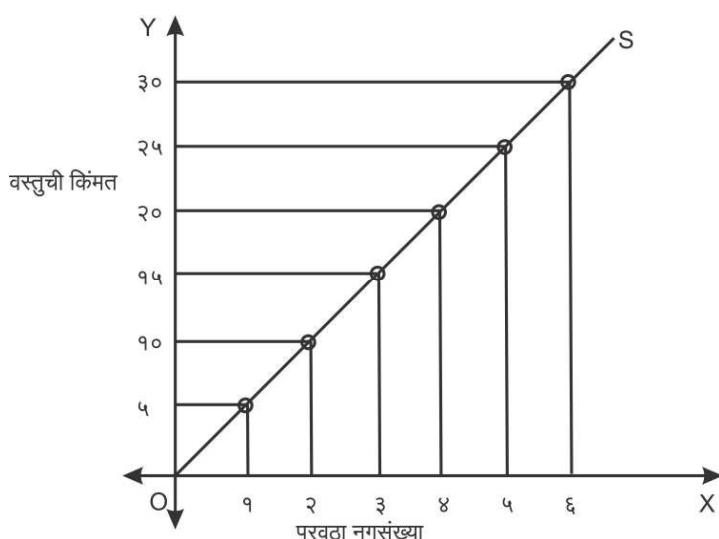
पुरवठ्याचा नियम : पुरवठ्याचा नियम हा डॉ. अल्फ्रेड मार्शल यांनी १८९० मध्ये आपल्या ‘अर्थशास्त्राची मुलतत्वे’ या ग्रंथात मांडला. त्यांच्या मते “इतर परिस्थिती स्थिर असताना अधिक किंमतीला जास्त नगसंख्या विक्रीसाठी आणल्या जातात व कमी किंमतीत कमी नगसंख्या विक्रीसाठी आणल्या जातात.”

पुरवठा वक्र :

पुरवठा पत्रक

वस्तुची किंमत (रुपये)	पुरवठा (नग)
०	०
५	१
१०	२
१५	३
२०	४
२५	५
३०	६

वरील पत्रकाच्या सहाय्याने आपण पुरवठा वक्र पुढीलप्रमाणे काढू शकतो.

-आकृती ५.५

वरील आकृतीमध्ये क्ष-अक्षावर पुरवठा नगसंख्या तर य-अक्षावर वस्तुची किंमत दर्शविली आहे. जेव्हा वस्तुची किंमत ५ रुपये आहे तेव्हा १ नग वस्तु पुरविली जाते. जसजशी किंमत वाढते पुरवठा संख्याही वाढत जाते व जेव्हा किंमत ३० रुपये होते. पुरवठा संख्या ६ नगापर्यंत वाढते. अशा प्रकारे वस्तुची किंमत आणि पुरवठा दर्शविणारे बिंदू स्थापन करून एकत्र जोडल्यास हा पुरवठा वक्र मिळतो. किंमत आणि पुरवठा संख्या यामध्ये सरळ संबंध असल्या कारणास्तव पुरवठा वक्र वरच्या दिशेने सरकतो.

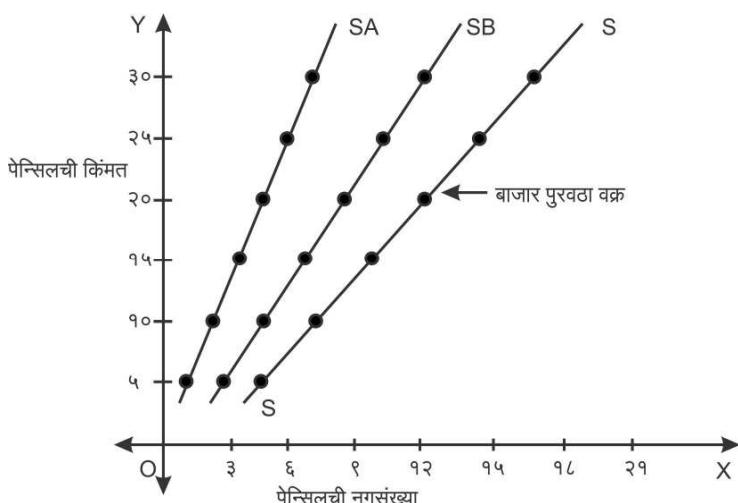
५.४.१ बाजार पुरवठा आणि वैयक्तिक पुरवठा :

- १) **वैयक्तिक पुरवठा :** वरील पुरवठा वक्र संकल्पना, पुरवठा वक्र व आकृती ५.४ मधील पुरवठा वक्र, वैयक्तिक पुरवठा म्हणून ग्राह्य धरावा.

२) बाजार पुरवठा : विशिष्ट कालावधीत विविध किंमत पातळीला बाजारातील सर्व विक्रेत्यांनी विक्रिसाठी आणलेल्या नगसंख्या दर्शविणारे पत्रक म्हणजेच बाजार पुरवठा पत्रक होय. वैयक्तिक पुरवठ्याची बेरीज केली असता बाजार पुरवठा पत्रक मिळतो

बाजार पुरवठा पत्रक :

पेन्सिलची किंमत (रुपये)	A चा पेन्सिल पुरवठा (नग)	B चा पेन्सिल पुरवठा (नग)	पेन्सिलचा बाजार पुरवठा (नग)
५	१	३	४
१०	२	५	७
१५	३	७	१०
२०	४	९	१३
२५	५	११	१६
३०	६	१३	१९

आकृती ५.६

वरील आकृतीत S_A हा A चा पुरवठा वक्र आहे. तसेच S_B हा B चा पुरवठा वक्र आहे. A आणि B चा पुरवठा वक्राची आडवी बेरीज केल्यानंतर SS हा बाजार पुरवठा वक्र मिळतो.

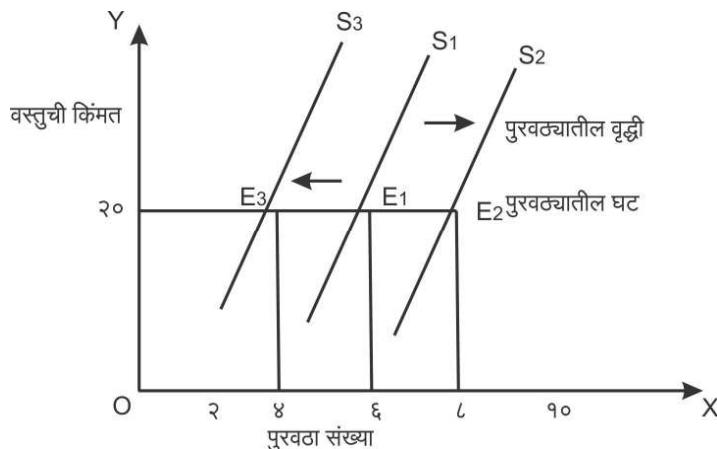
५.४.२ पुरवठा वक्रातील अंतरण :

किंमत स्थिर असताना इतर परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे पुरवठ्यात चढउतार होतात, त्या बदलांना पुरवठ्यातील अंतरण किंवा स्थलांतर असे म्हणतात. पुरवठ्यातील अंतरण पुढीलप्रमाणे दोन प्रकारचे असते.

१) पुरवठ्यातील वाढ / वृद्धी : “किंमत स्थिर असताना इतर घटकात अनुकूल बदल झाल्यामुळे, जसे उत्पन्न घटकाच्या किंमतीत घट, कराच्या प्रमाणात घट, तांत्रिक सुधारणा, इ. मुळे पुरवठा वाढतो त्यास पुरवठ्यातील वाढ किंवा वृद्धी असे म्हणतात.”

२) पुरवठ्यातील घट : “किंमत स्थिर असताना इतर घटकात प्रतिकूल बदल झाल्यामुळे, जसे उत्पादन घटकाच्या किंमतीत वाढ, जुने उत्पादन नग इत्यादीमुळे पुरवठा कमी होतो त्यास पुरवठ्यातील घट किंवा घ्वास असे म्हणतात.”

पुरवठ्यातील वाढ आणि घट पुढील आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करतात.

आकृती ५.७

वरील आकृतीत OX अक्षावर वस्तुची पुरवठा संख्या आणि OY अक्षावर वस्तुची किंमत आहे. मुळ किंमत २० रुपये असताना ६ नग वस्तूचा पुरवठा झाला. किंमत स्थिर असताना इतर घटकांत अनुकूल बदल झाल्याने पुरवठा संख्या ४ वरून ६ वर पोहोचते व पुरवठा वक्र S_1 , वरून S_2 वर सरकतो. हा बदल म्हणजेच पुरवठ्यातील वृद्धी होय. याउलट इतर घटकांच्या प्रतिकूल बदलांमुळे त्याच किंमतीत वस्तुची पुरवठ्या संख्या ६ वरून ४ वर घटते. पुरवठा वक्र S_1 वरून डावीकडे S_3 वर सरकतो, या बदलास पुरवठ्यातील घट असे संबोधतात.

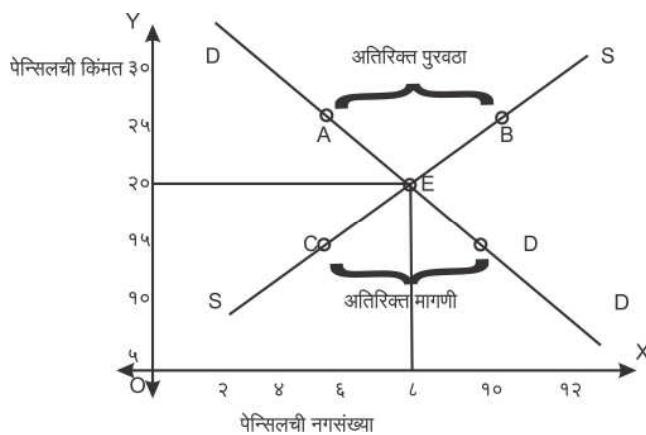

५.५ बाजार समतोल संकल्पना (CONCEPT OF MARKET EQUILIBRIUM)

आतापर्यंत आपण मागणी आणि पुरवठा यांचे स्वातंत्र्यरित्या विश्लेषण केले. आता त्यांचा एकत्रित विचार करून बाजारपेठेत वस्तु व सेवांची समतोलीन किंमत आणि नगसंख्या कशी निश्चित होते हे पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येईल.

समतोल म्हणजेच अशी परिस्थिती की, ज्यात पुरवठा आणि मागणी समान असते. पुरवठा आणि मागणी समान असताना जी किंमत निश्चित होते तिलाच समतोल किंमत म्हणतात. खालील आकृतीत बाजार पुरवठा वक्र व बाजार मागणी वक्र ज्या बिंदूत छेदतात त्या बिंदूला बाजार समतोल असे म्हणतात. या छेदन बिंदूत जी किंमत असते तिला समतोलीत किंमत आणि छेदन बिंदूलील नगसंख्येला समतोलीन नगसंख्या असे म्हणतात.

आकृती ५.८

आकृतीत DD - मागणी वक्र आणि SS -पुरवठा वक्र E या बिंदूत परस्परांना छेदतात. या बिंदूवरून पेन्सिलची समतोल किंमत २० रुपये आणि समतोल नगसंख्या ६ इतकी आहे. समतोलीन किंमतीला पुरवठा नगसंख्या व मागणी नगसंख्या समान आहेत.

समतोल किंमतीपेक्षा जास्त किंमत आकारल्यास, उदा. रुपये, २५ अशावेळी पुरवठा नगसंख्या वाढते. (बिंदू - B) पण मागणी नगसंख्या कमी होते. (बिंदू - A) परिणामी अतिरिक्त पुरवठ्याची परिस्थिती निर्माण होते. याउलट जेव्हा किंमत १५ रुपये आकारली जाते तेव्हा मागणी नगसंख्या वाढते (बिंदू - D) पुरवठा नगसंख्या कमी होते (बिंदू - C) परिणामी अतिरिक्त मागणीची परिस्थिती निर्माण होते. म्हणूनच मागणी आणि पुरवठा वक्रावर बिंदू व्यतिरिक्त कोणत्याही बिंदूवर बाजार असमतोल होतो आणि अतिरिक्त मागणी किंवा पुरवठ्याची परिस्थिती निर्माण होते.

५.६ समतोलाच्या बदलाच्या विश्लेषणाचे तीन टप्पे (THREE STEPS TO ANALYSE CHANGES IN MARKET EQUILIBRIUM)

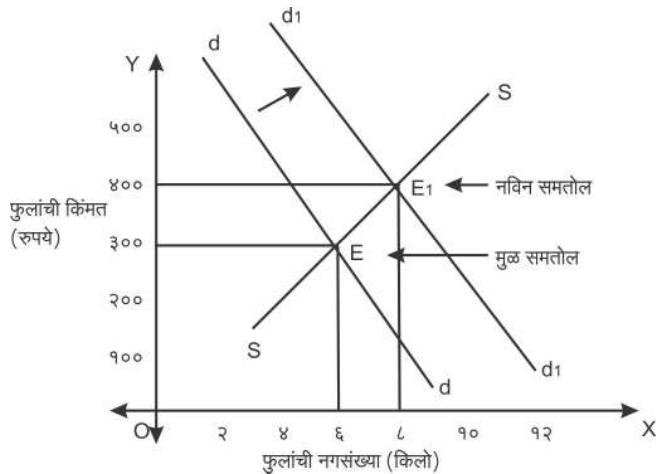
समतोलीत किंमत आणि नगसंख्या, पुरवठा आणि मागणी वक्राच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. यापैकी कोणत्याही एकात किंवा दोहोत एखाद्या घटनेमुळे बदल झाल्यास बाजार समतोलात बदल घडून येते. परिणामी समतोलीत, किंमत आणि नगसंख्या सुद्धा बदलते. अशा बदलांच्या विश्लेषणाला तुलनात्मक स्थितीशील असे म्हणतात. या बाजार समतोलात कशाप्रकारे बदल घडून येतो याचे विश्लेषण पुढील तीन टप्प्यात करता येते.

- १) मागणीतील बदल
- २) पुरवठ्यातील बदल
- ३) मागणी व पुरवठा दोहोंतील बदल

१) मागणीत बदल झाल्यामुळे बाजार समतोलातील बदल (Change in Market equilibrium due to shift in demand) :

दिलेल्या किंमतीला इतर कोणत्याही घटकात बदल झाल्यामुळे मागणी वाढणार असेल तर मागणी वक्र वरच्या दिशेने उजव्याबाजूला सरकतो. परिणामी समतोलीत किंमत आणि

नगसंख्येत वाढ घडून येते. उदा. सणासुदीला फुलांची मागणी खुप असते, पुरवठा नेहमीप्रमाणेच असल्याकारणाने बाजारातील फुलांच्या किंमतीत वाढ होताना दिसते.

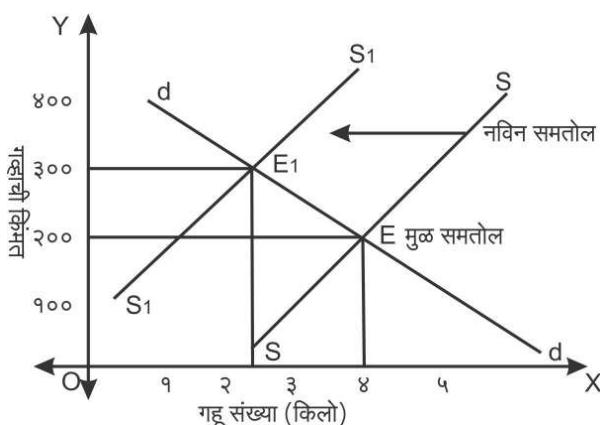

आकृती ५.९

वरील आकृतीच्या सहाय्याने मागणी वक्राच्या स्थलांतराबोरच पुरवठा वक्रावरील विचलन सुद्धा स्पष्ट करता येते. ज्यावेळी फुलांची मागणी वाढते त्यावेळी मागणी वक्र dd वरच्या बाजूला d_1 असा सरकतो पण पुरवठा तोच असल्याने फुलांची किंमत ३०० रुपयांवरून ४०० रुपयांवर जाते. परंतु किंमत वाढत असताना पुरवठ्यात देखील वाढ होते त्यास पुरवठ्याचे विचलन म्हणजेच पुरवठ्याचा विस्तार असे म्हणतात.

२) पुरवठ्याचे स्थलांतर झाल्यामुळे बाजार समतोलातील बदल (A change in market equilibrium due to a shift in supply) :

कोणत्याही घटनेमुळे दिलेल्या किंमतीला पुरवठा नागसंख्येत घट झाली तर पुरवठा वक्र डाव्या बाजूला सरकतो. परिणामी समतोलीन किंमत वाढते व नगसंख्येत घट होते. उदा. समजा अतिपावसामुळे किंवा दुष्काळ परिस्थितीमुळे गळ्हाचे पिक घटते पण त्याचा परिणाम त्यांच्या किंमतीवर होतो व किंमती वाढतात.

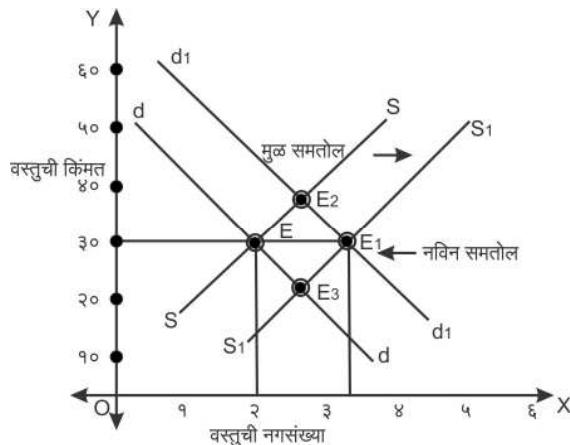
आकृती ५.१०

वरील आकृती मध्ये SS हा मुळ पुरवठा वक्र आहे पण काही कारणास्तव जेव्हा गळ्हाचे उत्पन्न घटते तेव्हा गळ्हाचा पुरवठा वक्र डाव्या बाजूला SS वरून S_1 S_1 वर सरकतो. समतोल

E वरून E_1 वर सरकतो. परिणामी किंमत २०० रुपयांवरून ३०० रुपयांवर पोहोचते परिणामी गळ्याच्या मागणीतही घट होते.

३) मागणी आणि पुरवठ्यातील बदल (Change in demand and supply) :

कोणत्याही घटनेमुळे पुरवठा व मागणी या दोघांमध्येही अनुकूल बदल घडून आल्यास किंमत पुर्ववत होते पण तसे न झाल्यास व परस्पर विरोधी बदल झाल्यास समतोलीन किंमत बदलते.

आकृती ५.११

वरील आकृतीत dd आणि SS हे अनुक्रमे मुळ मागणी वक्र व पुरवठा वक्र आहेत. जेव्हा मागणी व पुरवठा दोन्हीही वाढतात तेव्हा dd आणि SS उजव्या बाजूला अनुक्रमे d_1 , d , S_1 , S असे सरकतात व किंमत पूर्वीप्रमाणे ३० रुपयांवर स्थिरावते. हाच बदल विरुद्ध दिशेतील बदलानेही दाखवता येतो.

५.७ कमाल मर्यादा किंमत व किमान मर्यादा किंमत (PRICE CEILING AND FLOOR PRICING):

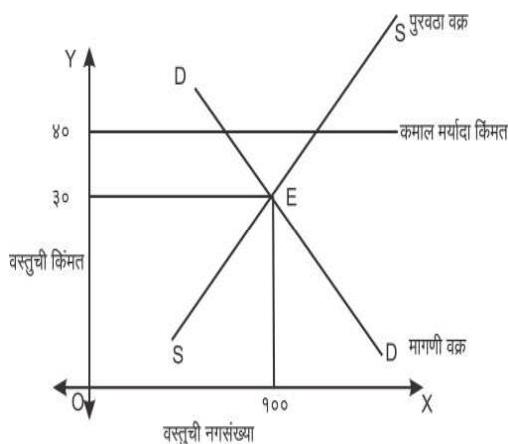

मुक्त स्पर्धा बाजारात मागणी आणि पुरवठा एकत्रितपणे वस्तू किंवा सेवेची समतोलीत किंमत ठरवतात. ही पद्धत आदर्श आहेच पण अशा मुक्त बाजारात ठरवलेल्या समतोलीन किंमतीमुळे ग्राहक किंवा विक्रेता यांवर प्रतिकूल परिणाम होत असेल किंवा ही किंमत त्यांच्यासाठी अयोग्य असेल तर सरकार हस्तक्षेप करून किंमतीवर नियंत्रण मिळवून योग्य ती किंमत ठरवतो. जर ग्राहकांची संघटना दबाव आणण्यात यशस्वी झाली तर ग्राहकांसाठी फायदेशीर कमाल किंमत ठरवून दिली जाते. या किंमतीपेक्षा जास्त किंमत आकारता येणार नाही म्हणून तिला कमाल किंमत मर्यादा (Price Ceiling) असे म्हणतात. याउलट विक्रेत्यांची संघटना यशस्वी झाली तर सरकार कायदेशीर किमान किंमत मर्यादा ठरवून देतो, यापेक्षा कमी किंमत आकारता येत नाही म्हणून याला किमान मर्यादा (Price Floor) असे म्हणतात. याचे परिणाम पुढीलप्रमाणे विचारात घेता येतात.

१) कमाल मर्यादा किंमतीचे बाजार निष्ठतीवर कसे परिणाम होतात? (How Price Ceiling affects market outcomes) :

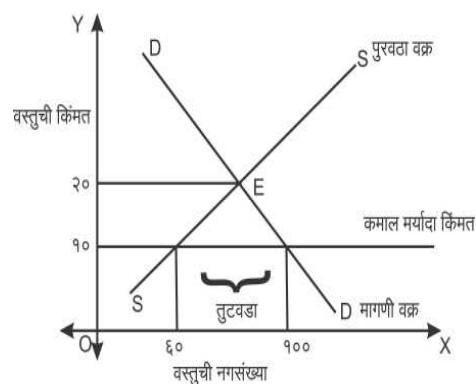
ज्यावेळी सरकार ग्राहकांच्या बाजूने विचार करून कमाल मर्यादा किंमती ठरवून देईल त्यावेळी दोन शक्यता निर्माण होतात. १) समजा सरकारने ४० रुपये प्रतिनग कमाल मर्यादा किंमत ठरवून दिल्यामुळे समतोलीन किंमत मर्यादा कमाल मर्यादा किंमतीपेक्षा कमी राहील. त्यामुळे कमाल मर्यादा किंमत बंधनकारक राहणार नाही. कारण कमाल मर्यादा किंमतीचा काहीच परिणाम दिसून येणार नाही. २) समजा सरकारने २० रुपये प्रतिनग किंमत ठरवून दिली. समतोलीन किंमत ३० रुपये, प्रतिनग असल्यामुळे आता कमाल मर्यादा किंमत बंधनकारक असेल. या किंमतीला वस्तुची मागणी जास्त आणि पुरवठा कमी राहिल. परिणामी वस्तुंच्या तुटवडा निर्माण होईल व काही लोकांना खरेदी करायची असताना सुद्धा उपलब्ध होणार नाहीत.

कमाल मर्यादा किंमतीमुळे वस्तुची टंचाई निर्माण होईल त्यामुळे नियंत्रित बढूतीचा वापर करावा लागलेल्या वस्तुच्या तुटवड्यामुळे बाजारात असणाऱ्या वस्तु मिळवण्यासाठी चुकीचा मार्गही अवलंबला जाऊ शकतो. म्हणूनच ज्यावेळी सरकार स्पर्धात्मक बाजारात बंधनकारक किंमत मर्यादा लादते त्यावेळी वस्तुचा तुटवडा निर्माण होतो आणि विक्रेते टंचाई असणारी वस्तू मोठ्या संख्येने असणाऱ्या संभाव्य ग्राहकांना नियंत्रित पद्धतीने विकतात. कमाल मर्यादित किंमतीमुळे नियंत्रण यंत्रणा विकसित होत असेल तर क्वचितच इष्ट असते. अकार्यक्षमता निर्माण होते कारण त्यामुळे ग्राहकांच्या वेळेचा अपव्यय होतो. मुक्त स्पर्धात्मक बाजारातील नियंत्रण यंत्रणा ही कार्यक्षम आणि व्यक्ती निरपेक्ष असते. ज्यावेळी बाजारात समतोल असतो त्यावेळी कोणताही ग्राहक की जो बाजार किंमत देण्यास तयार असतो त्याला ती वस्तु मिळते कारण मुक्त बाजारात वस्तुचे वाटप बाजार किंमतीला होत असते.

**आकृती ५.१२
बंधनकारक नसलेली कमाल मर्यादा किंमत**

वरील आकृतीत वस्तुची समतोलीत किंमत ३० रुपये प्रति नग इतकी आहे. सरकारने कमाल मर्यादा किंमत ४० रुपये प्रतिनग निश्चित केली. कमाल मर्यादा किंमत ही समतोलीत किंमतीपेक्षा जास्त असल्यामुळे या किंमतीचा प्रभाव दिसून येणार नाही त्यामुळे ३० रुपये प्रतिनग या बाजार किंमतीलाच मागणी व पुरवठ्यात समतोल प्रस्थापित होईल. या समतोलवस्थेत पुरवठा नगसंख्या आणि मागणी संख्या दोन्हीही समान म्हणजेच १०० नग इतकी आहे.

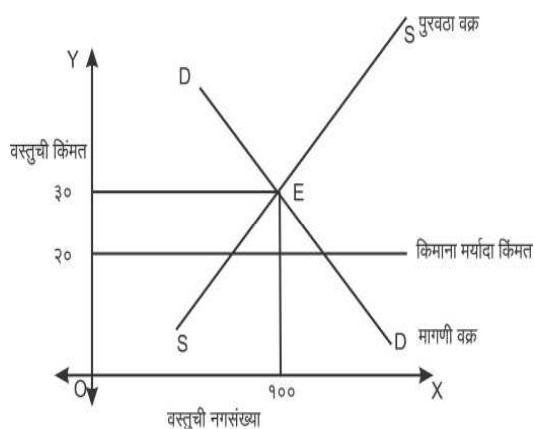
आकृती ५.१३ बंधनकारक कमाल मर्यादा

वरील आकृतीत समतोलीत किंमत २० रुपये प्रतिनग इतकी आहे. सरकारने कमाल मर्यादा किंमत १० रुपये प्रतिनग निश्चित केली आहे. ही कमाल मर्यादा किंमत समतोलीत किंमतीपेक्षा कमी असल्यामुळे बाजार किंमत १० रुपये प्रतिनग या समतोलीत किंमतीपेक्षा कमी असल्यामुळे बाजार किंमत २० रुपये प्रतिनग अशी राहील आणि फक्त ६० नगांच्या पुरवठा होत व ४० नगांचा तुटवडा आहे.

वरील उदाहरणारून एक सामान्य निष्कर्ष मिळतो, ज्यावेळी सरकार स्पर्धात्मक बाजारपेठेत कमाल मर्यादा किंमत बंधनकारकरित्या ठरवून देतो त्यावेळी वस्तुचा तुटवडा निर्माण होतो. आणि विक्रते मोठ्या संख्येने खरेदी क्षमता असणाऱ्या ग्राहकांना तुटवडा असणारी वस्तु नियंत्रित पद्धतीने विकतात. कमाल मर्यादा किंमत पद्धतीने ही वितरण यंत्रणा इच्छेविरुद्ध असते. दिर्घकाळातील ती अकार्यक्षण असते कारण यामध्ये ग्राहकांचा खुप वेळ वाया जातो. तसेच विक्रेता विक्रेत्यांमार्फत भेदाभेद केला जातो कि जे ग्राहकांच्या दृष्टिकोनातुन अयोग्य असते.

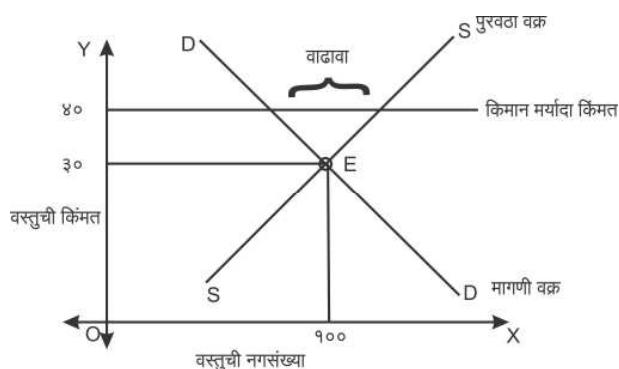
२) किमान मर्यादा किंमतीचे बाजार निष्पत्तीवर कसे परिणाम होतात? (How Price Floor affect market outcomes) :

ज्यावेळी सरकार ग्राहकांच्या बाजूने विचार करून किमान मर्यादा किंमत ठरवून देते त्यावेळी दोन शक्यता निर्माण होतील. समजा सरकारने २० रुपये प्रतिनग किमान मर्यादा किंमत ठरवून दिली. समतोलीन किंमत २० रुपये प्रतिनग असल्यामुळे किमान मर्यादा किंमतीचा बाजार किंमतीवर काहीच परिणाम होणार नाही. हे पुढील आकृतीने स्पष्ट होते.

आकृती ५.१४ बंधनकारक नसलेली किमान मर्यादा किंमत

वरील आकृतीमध्ये वस्तुची समतोलीन किंमत ३० रुपये प्रतिनग इतकी आहे व समतोलीन पुरवठा व मागणी १०० नग आहे. सरकारने किमान मर्यादा किंमत २० रुपये प्रतिनग इतकी निश्चित केली. ही किमान मर्यादा किंमत समतोलीत किंमतीपेक्षा कमी आहे. त्यामुळे या किंमतीचा समतोलीत बाजार किंमतीवर काहीच परिणाम होणार नाही. बाजार किंमत व मागणी पुरवठ्यात समायोजन घडवून आणेल व त्यामुळे समतोलीत मागणी व पुरवठा नगसंख्या १०० इतकीच राहील.

आकृती ५.१५ बंधनकारक किमान मर्यादा किंमत

वरील आकृतीत वस्तुची समतोलीत बाजार किंमत ३० रु. प्रतिनग इतकी आहे. सरकारने किमान मर्यादा किंमत ४० रुपये प्रतिनग इतकी निश्चित केली जी समतोलीत बाजार किंमतीपेक्षा जास्त आहे. म्हणून आता बाजार, किंमत ४० रुपये प्रतिनग इतकी राहील. या किंमतीला १२० नगसंख्येच्या पुरवठा आहे. परंतु मागणी फक्त ८० नगसंख्येची असल्याने ४० नगसंख्येचा वाढावा बाजारात होईल. अशाप्रकारे जर किमान मर्यादा किंमत बंधनकारक असेल तर पुरवठ्यात वाढावा निर्माण होतो किमान मर्यादा किंमतीच्या परिस्थितीत काही विक्रेते त्यांच्याकडील सर्व उत्पादनातील विक्री करू शकत नाही.

५.८ प्रश्न (QUESTIONS)

- १) बाजारपेठ म्हणजे काय ?
- २) स्पर्धा म्हणजे काय ?
- ३) टीप लिहा : मागणी वक्र
- ४) वैयक्तिक मागणी व बाजार मागणीतील फरक स्पष्ट करा.
- ५) टीप लिहा :
  - १)मागणीतील विचलन
  - २)मागणीतील अंतरण
- ६) बाजार पुरवठा व वैयक्तिक पुरवठा यांतील फरक स्पष्ट करा.
- ७) टीप लिहा :
  - १)पुरवठा वक्र
  - २)पुरवठा वक्रातील अंतरण
- ८) बाजार समतोलाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ९) समतोलाच्या बदलाच्या विश्लेषणाचे तीन टप्पे स्पष्ट करा.
- १०) टीप लिहा :
  - १)कमाल मर्यादा किंमत
  - २)किमान मर्यादा किंमत
- ११) कमाल मर्यादा किंमतीचा बाजार निष्पत्तीवर कसा परिणाम होतो.
- १२) किमान मर्यादा किंमतीच्या बाजार निष्पत्तीवरील परिणाम स्पष्ट करा.

मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता (ELASTICITY OF DEMAND)

घटक रचना :

- ६.० उद्दिष्ट्ये
- ६.१ मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता
- ६.२ एकूण प्राप्ती आणि मागणीतील लवचिकता
- ६.३ प्राप्तीची संकल्पना आणि मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता
- ६.४ किंमत लवचिकतेच्या प्राप्तीवरील परिणाम
- ६.५ एकूण प्राप्ती आणि मागणीची किंमत लवचिकता
- ६.६ कर आणि त्यांचे परिणाम
- ६.७ सरावासाठी प्रश्न
- ६.८ संदर्भसूची

६.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- मागणीची किंमत सापेक्ष लवचिकता अभ्यासणे.
- प्राप्ती आणि लवचिकता यातील परस्परसंबंध जाणून घेणे.
- किंमत लवचिकतेचा मागणीवरील परिणाम अभ्यासणे.
- कर व त्यांचे परिणाम समजून घेणे.

६.१ मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता (PRICE RELATIVE ELASTICITY OF DEMAND)

मागणीच्या लवचिकतेचा सिद्धांत डॉ. मार्शल यांनी दिला. मागणीच्या सिद्धांतावरुन किंमतीत बदल होत असताना मागणीत बदल होतो हे समजते. परंतु या बदलाचे प्रमाण स्पष्ट होत नाही आणि म्हणूनच मागणीची लवचिकता या बदलाचे प्रमाण निश्चित करतो.

“वस्तुच्या मागणीतील बदलाचे मागणीच्या निर्धारक घटकाच्या बदलाशी असलेले प्रमाण म्हणजे मागणीची लवचिकता होय.”

$$\text{मागणीची लवचिकता} = \frac{\text{मागणीतील प्रमाणशीर बदल}}{\text{मागणीच्या निर्धारक घटकातील प्रमाणशीर बदल}}$$

मागणीच्या लवचिकतेचे प्रकार :

- १) मागणीची किंमत लवचिकता
- २) मागणीची उत्पन्न लवचिकता
- ३) मागणीची छेदक किंवा तिरकस लवचिकता
- ४) मागणीची जाहिरात लवचिकता.

मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता (Price elasticity of demand) :

डॉ. मार्शल यांच्या मते, “वस्तुच्या किंमतीत झालेल्या बदलाचा परिणाम म्हणून वस्तुच्या मागणीत जे प्रमाणशीर बदल होतात त्यांचे गुणोत्तर म्हणजेच मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता होय.”

$$\text{मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता} = \frac{\text{मागणीतील प्रमाणशीर बदल}}{\text{किंमतीतील प्रमाणशीर बदल}}$$

$$\begin{aligned} EP &= \frac{\Delta Q}{Q} \div \frac{\Delta P}{P} \\ &= \frac{\Delta Q}{Q} \times \frac{P}{\Delta P} \\ &= \frac{\Delta Q}{\Delta P} \times \frac{P}{Q} \end{aligned}$$

येथे EP = मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता

ΔQ = मागणीतील बदल

Q = मुळ मागणी

ΔP = किंमतीतील बदल

P = मुळ किंमत

उदा. खालील माहितीच्या आधारे मागणीची किंमत-सापेक्ष लवचिकता काढा.

किंमत (रूपये) मागणी (नगसंख्या)

10 (P_1)	50 (Q_1)
15 (P_2)	40 (Q_2)

मागणीतील बदल $\Delta Q = Q_2 - Q_1 = 40 - 50 = -10$

किंमतीतील बदल $\Delta P = P_2 - P_1 = 15 - 10 = 5$

मुळ मागणी $Q = 50$

मुळ किंमत $P = 10$

$$\begin{aligned} EP &= \frac{\Delta Q}{\Delta P}, \frac{P}{Q} \\ &= \frac{-10}{5} \times \frac{10}{50} \\ &= \frac{-2}{5} \\ &= -0.4 \end{aligned}$$

मागणीच्या किंमतसापेक्ष लवचिकता मोजण्याच्या पद्धती (Methods of measuring price elasticity of demand) :

१) शेकडा पद्धत :

$$\text{मागणीची लवचिकता} = \frac{\text{मागणीतील शेकडा बदल}}{\text{किंमतीतील शेकडा बदल}}$$

$$\begin{aligned} EP &= \frac{\Delta Q}{\Delta P} \div \frac{\Delta P}{P} \\ &= \frac{\Delta Q}{\Delta P} \times \frac{P}{Q} \end{aligned}$$

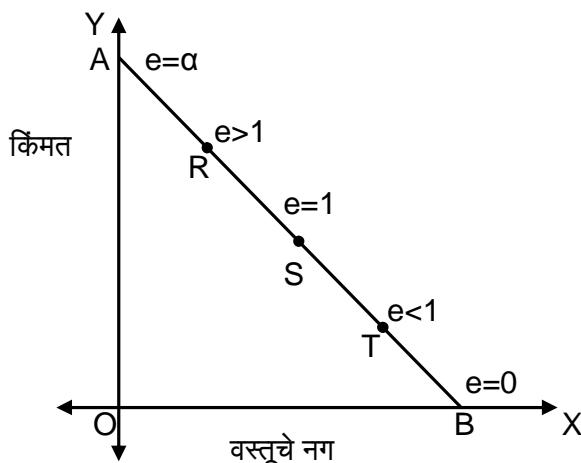
उदा. समजा किंमतीत १० टक्के बदल घडून आला व त्याचा परिणाम म्हणून मागणीत सुद्धा १० टक्कज्यांचा बदल झाला तर वरील सुत्राप्रमाणे लवचिकता पुढीलप्रमाणे :

$$EP = \frac{10}{10} = 1$$

हा गुणांक एक आहे म्हणून मागणी एकक लवचिक आहे. (जेव्हा गुणांक एकपेक्षा कमी असते तेव्हा मागणी एकक कमी लवचिक असते. उदा. ०.५, ०.६, ०.९, इ.)

२) भूमिती पद्धत :

$$\text{मागणीची लवचिकता} = \frac{\text{मागणीवक्रावरील बिंदूपासूनचा खालचा भाग (Lower segment)}}{\text{मागणीवक्रावरील बिंदूपासूनचा वरचा भाग (Upper segment)}}$$

आकृती ६.१

- १) A बिंदूत मागणीची किंमत लवचिकता $= \frac{AB}{O} \therefore E_p = \alpha$ (मागणी अगणित लवचिक आहे)
- २) R बिंदूत मागणीची किंमत लवचिकता $= \frac{RB}{RA} \therefore E_p > 1$ (मागणी अधिक लवचिक आहे)
- ३) S बिंदूत मागणीची किंमत लवचिकता $= \frac{SB}{SA} \therefore E_p = 1$ (मागणी एकक लवचिक आहे)

$$4) T \text{ बिंदूत मागणीची किंमत लवचिकता} = \frac{TB}{TA} \therefore E_p < 1 \text{ (मागणी कमी लवचिक आहे)}$$

$$5) B \text{ बिंदूत मागणीची किंमत लवचिकता} = \frac{O}{BA} \therefore E_p = 0 \text{ (मागणी लवचिक नाही आहे)}$$

६.२ एकूण प्राप्ती आणि मागणीतील लवचिकता (TOTAL REVENUE AND ELASTICITY OF DEMAND)

मागणीची लवचिकता मापन करण्याची सर्वात सोपी पद्धत म्हणून डॉ. मार्शल यांनी एकूण खर्च पद्धत सुचिविली आहे.

- जर किंमत कमी होत असताना एकूण खर्च वाढत असेल तर मागणीची किंमत लवचिकता एक पेक्षा जास्त असते.
- जर किंमत कमी होत असताना एकूण खर्चात काहीच बदल होत नसेल तर मागणी किंमत लवचिकता एक असते.
- जर किंमत कमी होत असताना एकूण खर्च घटत असेल तर मागणीची किंमत लवचिकता एकापेक्षा कमी असतो. हेच पुढील तक्त्याच्या सहाय्याने मागणीच्या लवचिकतेचे मापन करता येईल.

एकूण खर्च आणि किंमत लवचिकिता

वस्तुची किंमत (रुपयात)	वस्तुची मागणी (नगसंख्या)	एकूण खर्च (रुपयात)	किंमत लवचिकता
५०	४०	२०००	जास्त लवचिकता $(e > 1)$
४०	६०	२४००	
५०	४०	२०००	एकक लवचिकता $(e = 1)$
४०	५०	२०००	
५०	४०	२०००	कमी लवचिकता $(e < 1)$
४०	४५	१८९०	

जास्त लवचिक मागणी ($E_p > 1$):

वस्तुची किंमत कमी होत असताना त्या वस्तुवरील एकूण खर्चात वाढ होत असेल आणि किंमत वाढत असताना एकूण खर्चात घट होत असेल तर वस्तुच्या मागणीची लवचिकता एकापेक्षा जास्त असते. वरील तक्त्यात वस्तुची किंमत ५० रुपयांवरून ४० रुपयांवर जाते व मागणी ४० वरून ६० अशी वाढली आहे व एकूण खर्चात २००० रुपयांवरून २४०० रुपये अशी वाढ झाली आहे.

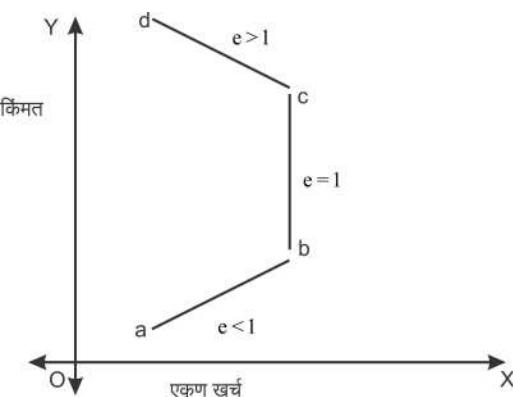
एकक लवचिक मागणी ($E_p = 1$) :

वस्तुची किंमत कमी होत असताना किंवा वाढत असताना एकूण खर्चात कोणताही बदल होत नसेल म्हणजे एकूण खर्च स्थिर असेल तेव्हा वस्तुच्या मागणीची लवचिकता एक असते. तक्त्यात वस्तुची किंमत ५० रुपयांवरून ४० रुपयांपर्यंत कमी झाल्यानंतर सुद्धा एकूण खर्च २००० रुपये स्थिर आहे.

कमी लवचिक मागणी ($E_p < 1$) :

वस्तुची किंमत कमी होत असताना वस्तुतिल एकूण खर्चात घट होत असेल आणि किंमतीत वाढ होत असताना एकूण खर्चात वाढ होत असेल तर वस्तुच्या मागणीची लवचिकता एक पेक्षा कमी असते. तक्त्यात किंमत ५० रुपयांवरून ४० रुपये अशी कमी झाल्यावर मागणीत ४० नगांवरून ५० नग अशी वाढ झाली परंतु एकूण खर्च २००० रुपयांवरून १८९० रुपये असा कमी झाला.

किंमत आणि एकूण खर्च यातील संबंध आकृतीच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल;

आकृती ६.२

वरील आकृती X अक्षावर खर्च आणि Y अक्षावर किंमत दर्शविली आहे. dc या वरच्या भागात किंमत कमी होत असताना एकूण खर्च वाढत आहे. म्हणजेच किंमत आणि एकूण खर्च यात व्यस्त संबंध आहे म्हणून मागणी जास्त लवचिक आहे. cb या मधल्या भागात किंमत कमी होत असताना किंवा वाढत असताना एकूण खर्च स्थिरच आहे म्हणून मागणीची किंमत लवचिकता एक आहे. ab या खालच्या भागात किंमत कमी होत असताना एकूण खर्च कमी होत आहे. कारण किंमतीतील बदलाच्या तुलनेत मागणीतील बदल कमी आहे. म्हणून मागणी कमी लवचिक आहे.

६.३ प्राप्तीची संकल्पना आणि मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता (CONCEPT OF REVENUE AND PRICE ELASTICITY OF DEMAND)

उपभोक्त्यांचा खर्च ही उत्पादकाची प्राप्ती असते. उपभोक्त्याच्या एकूण खर्च हा त्या वस्तुची किंमत आणि खरेदी नगसंख्या यांच्या गुणाकारातून मिळतो.

उपभोक्त्याच्या एकुण खर्च = किंमत $\times$ खरेदी नगसंख्या

हा एकुण खर्च विक्रेत्यासाठी एकुण प्राप्ती असते. किंमतीत बदल झाल्यामुळे एकुण खर्च किंवा एकुण प्राप्ती बदलते. यावरून खालील तक्त्यात दाखविल्याप्रमाणे लवचिकतेचे मोजमाप करता येते.

किंमतीतील बदल (वाढ / घट)	एकुण खर्चातील बदल बदल नाही	किंमत लवचिकता १
घट	वाढ	१ पेक्षा जास्त
वाढ	घट	१ पेक्षा जास्त
घट	घट	१ पेक्षा कमी
वाढ	वाढ	१ पेक्षा कमी

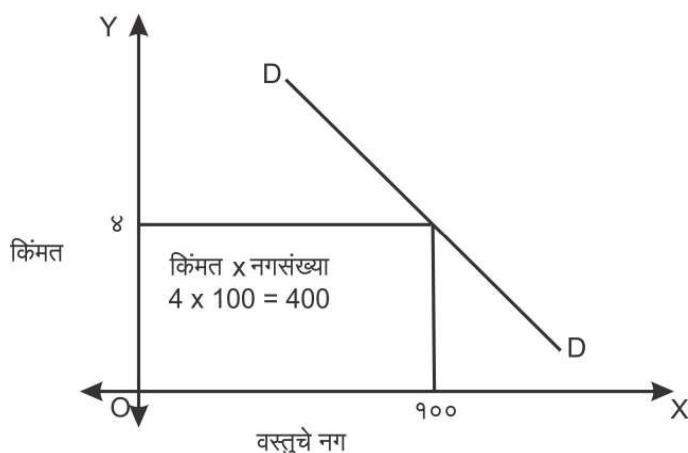
उदा.

किंमत (P)	मागणी नगसंख्या (Q)	एकूण प्राप्ती (P $\times$ Q)	किंमत लवचिकता
५	८	४०	एकक
८	५	४०	
५	८	४०	एक पेक्षा जास्त
७	६	४२	
५	८	४०	एक पेक्षा कमी
४	९	३६	

६.४ किंमत लवचिकतेचा प्राप्तीवरील परिणाम (IMPACT OF PRICE ELASTICITY ON REVENUE) :

एकुण प्राप्ती : ग्राहक वस्तुला जी किंमत देतो ती किंमत विक्रेत्याना प्राप्ती म्हणून मिळते म्हणून ग्राहकाने दिलेली एकुण किंमत आणि विक्रेत्याला मिळणारी एकुण प्राप्ती समान असते. खालील आकृतीत किंमत ४ रुपये आहे व विक्री नगसंख्या १०० नग आहे. म्हणून

$$\begin{aligned}\text{एकुण प्राप्ती} &= \text{किंमत} \times \text{नगसंख्या} \\ &= ४ \times १०० \\ &= ४०० \text{ रुपये}\end{aligned}$$

आकृती ६.३

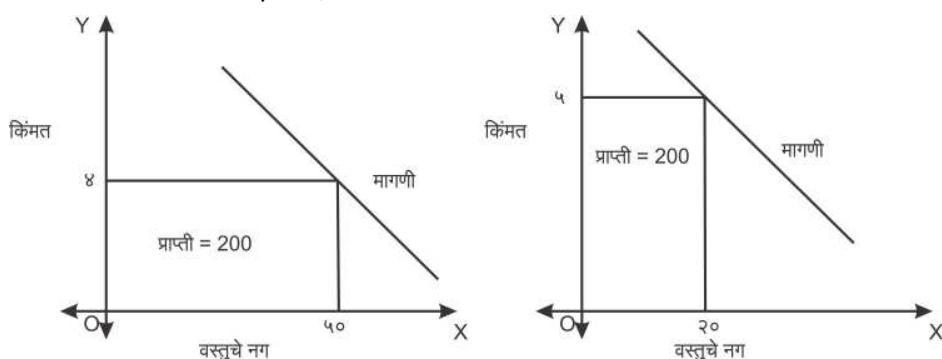
६.५ एकुण प्राप्ती आणि मागणीची किंमत लवचिकता (TOTAL REVENUE AND PRICE ELASTICITY OF DEMAND) :

ज्यावेळी किंमत बदलते त्यावेळी एकुण प्राप्तीत बदल घडून येतो पण हा बदल किती असेल हे मागणीच्या लवचिकतेवर अवलंबून असते. या संदर्भात मागणीच्या किंमत लवचिकतेचा पुढील दोन शक्यता विचारात घेऊ.

अ) लवचिक मागणी : मागणी वक्र लवचिक असल्यास किंमत वाढल्यावर एकुण प्राप्ती वाढवण्याएवजी कमी होते.

खालील आकृतीत मुळ किंमत ४ रुपये इतकी असताना मागणी ५० नग आहे. म्हणून
 $\text{एकुण प्राप्ती} = \text{किंमत} \times \text{नगसंख्या}$

$$\begin{aligned} &= 4 \times 50 \\ &= 200 \text{ रुपये} \end{aligned}$$

आकृती ६.४

जेव्हा किंमत वाढते व ४ रुपयांवरुन ५ अशी होते. तेव्हा मागणी ५० नगावरुन २० नग अशी कमी होते म्हणून प्राप्तीत २०० रुपयांवरुन १०० रुपये अशी घट होते.

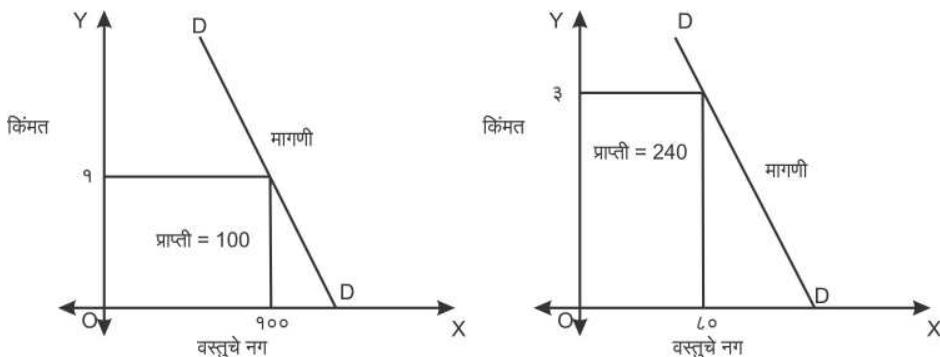
$$\text{एकूण प्राप्ती} = \text{किंमत} \times \text{नगसंख्या}$$

$$= ५ \times २०$$

$$= १०० \text{ रुपये}$$

मागणी लवचिक असल्यामुळे किंमतीत थोडी वाढ झाल्यास मागणीमध्ये किंमतीतील वाढीपेक्षा जास्त प्रमाणात घट होते म्हणून मागणी लवचिक असताना किंमत वाढल्यास एकूण प्राप्तीत घट होते.

ब) अलवचिक मागणी : मागणीवरुन अलवचिक असताना किंमत वाढल्यास मागणीमध्ये घट होते. परंतु किंमतीतील वाढीपेक्षा मागणीतील घट कमी असते म्हणून एकूण प्राप्तीत वाढ होते. हे पुढील आकृतीच्या सहाऱ्याने स्पष्ट करता येईल.

आकृती ६.५

वरील आकृतीत मुळ किंमत १ रुपया असताना मागणी १०० नग इतकी आहे. जेव्हा किंमत १ रुपयांवरुन ३ रुपये अशी वाढली तर मागणी १०० नगावरुन ८० नग अशी कमी होते. हा बदल आकृतीच्या उजव्या भागात दाखविला आहे. त्यानुसार

$$\text{एकूण प्राप्ती} = \text{किंमत} \times \text{नगसंख्या}$$

$$= ३ \times ८०$$

$$= २४० \text{ रुपये}$$

अशाप्रकारे किंमत १ रुपयांवरुन ३ रुपये अशी वाढत असताना मागणी १०० नगावरुन ८० नग अशी कमी हाते व एकूण प्राप्ती १०० रुपयांवरुन २४० रुपये अशी वाढते.

६.६ कर आणि त्यांचे परिणाम (TAXES AND THEIR IMPACT)

करप्रणाली हे सरकारचे महत्त्वाचे धोरण आहे ज्यातून त्यांना अनेक समाजोपयोगी कामांसाठी महसूल मिळतो. हा कर केंद्र, राज्य व स्थानिक असा विभागला जातो. करांचा मानवी जीवनावर अनेक मार्गाने परिणाम होतो.

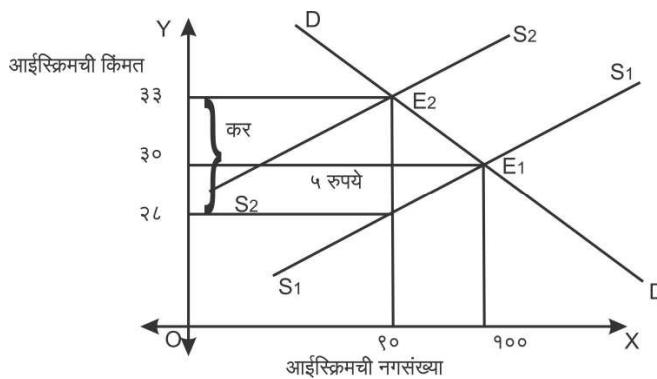
समजा महानगरपालिकेने वार्षिक आईस्क्रीम महोत्सव साजरा करण्याचा निर्णय घेतला. या महोत्सवाचा खर्च पुर्ण करण्यासाठी महसुलात वाढ करणे अपेक्षित आहे म्हणून आईस्क्रीमवर ५ रुपये प्रतिनग कर आकारण्याचे ठरविण्यात आहे. व ह्या कराची रक्कम ग्राहक आणि विक्रेते यामध्ये विभागण्याचे ठरले. या प्रस्तावाचे विश्लेषण करण्यासाठी आपल्याला काही साधे प्रश्न विचारात घ्यावे बागतात ते म्हणजेच सरकार वस्तुवर केळा कर आकारणार आहे व करभार कोण सहन करणार आहे? वस्तु खरेदी करणारे ग्राहक की विक्रेते? किंवा दोघांमध्ये विभागला तर कर भराचे वितरण कसे होईल? मागणी आणि पुरवठ्याच्या साधनांचा वापर करून कर भाराचे वितरण कसे होते यावर पुढील विश्लेषण करता येईल.

कराचा परिणाम तपासणीसाठी आपणाला मुळ समतोल आणि नवीन समतोलाची तुलना करावी लागते. आकृतीवरुन हे स्पष्ट होते की, आईस्क्रीमची समतोल किंमत ३० रुपयांवरुन २८ रुपये अशी कमी झाली आहे आणि नगसंख्या १०० वरुन १० अशी कमी झाली. कारण कर आकारल्या नंतर विक्रेते कमी विक्री करतात आणि ग्राहक कमी खरेदी करतात. म्हणजेच आईस्क्रीम वर कर आकारल्यामुळे आईस्क्रीमची खरेदी-विक्री कमी होते.

या प्रक्रियेत करभार कोणावर पडतो म्हणजेच प्रत्यक्ष कर कोण देतो याचाही विचार करावा लागतो. जरी ग्राहक कराची पूर्ण रक्कम सरकारला देत असेल तरी ग्राहक आणि विक्रेत्यात करभाराचे विभाजन होते. कारण कर आकारल्यानंतर बाजार किंमत ३० रुपयांवर २८ रुपये अशी कमी झाली. म्हणजेच विक्रेत्यांना प्रति नग २ रुपये किंमत कमी मिळते. परंतु ग्राहकांची परिणामकारक किंमत समावेश करून ८० रुपयांवरुन ३३ रुपये अशी वाढते म्हणजेच ग्राहक सुद्धा करभार सहन करतात. या विश्लेषणावरुन पुढीलप्रमाणे दोन निष्कर्ष मिळतात. पहिला म्हणजे करामुळे बाजारातील खरेदी विक्रीचे व्यवहार कमी होतात. ज्यावेळी वस्तुवर कर आकारला जातो त्यावेळी नवीन समतोल बिंदुत ग्राहक जास्त किंमत देतात आणि विक्रेत्यांना कमी किंमत मिळते. ग्राहक समतोलित किंमतीपेक्षा विक्रेत्यांवरील कराचा बाजार निष्पत्तीवर परिणाम होतो.

विक्रेत्यांवरील कराचा बाजार निष्पत्तीवर कसा परिणाम होतो (How taxes on seller Effect Market Outcomes) :

समजा विक्रेत्यावर प्रतिनग कर आकारण्यात आला. महानगरपालिकेने असा कायदा केला कि, विक्रेत्याने आईस्क्रीम विक्रीवर ५ रुपये प्रतिनग कर द्यावा. या कायद्याचे परिणाम काय असतील? या परिस्थितीत कर आकारणीच्या पहिला आधार आईस्क्रीमचा पुरवठा करण्याचा विक्रेत्यावर असेल. कारण कर ग्राहकांवर आकारले नाहीत. दिलेल्या कोणत्याही किंमतीला ग्राहकांची आईस्क्रीमसाठी असणारी मागणी पूर्वीप्रमाणेच असेल. म्हणून मागणी वक्रात बदल होत नाही. या उलट विक्रेत्यावर कर आकारल्यामुळे आईस्क्रीम विक्रीवरील खर्च वाढेल. त्यामुळे प्रत्येक किंमती विक्रेता कमी पुरवठा करेल. परिणामी पुरवठा वक्र वरच्या दिशेने सरकेल. या पुरवठा वक्रात होणारे स्थलांतर कमी असेल हे पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

आकृती ६.६

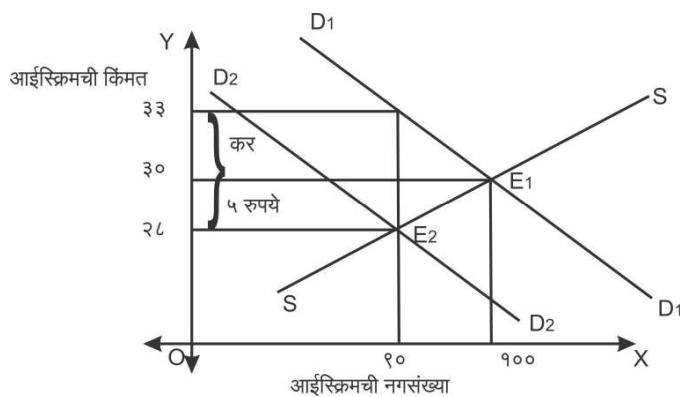
आईस्क्रीमच्या कोणत्याही बाजार किंमतीला विक्रेत्यांची परिणामकारक किंमत ५ रुपये इतका कर दिल्यानंतर असेल. उदा. आईस्क्रीमच्या नगांची बाजारकिंमत रुपये आहे. कर दिल्यानंतर परिणामकारक किंमत १५ रुपये इतकी राहील. कर आकारणीची भरपाई म्हणून विक्रेता किंमतीमध्ये कराच्या रकमे इतकी म्हणजे ५ रुपये वाढ करेल. परिणामी पुरवठा वक्र वरील आकृतीत दाखवल्याप्रमाणे S_1, S_2 असा कर रकमेचा प्रमाणात वरती सरकेल.

ग्राहकांवरील कर बाजार निष्ठतीवर कसा परिणाम करतो (How taxes on buyer effect market outcomes) :

समजा प्रथम वस्तुच्या ग्राहकांवर कर आकारला आहे. त्यानुसार महानगरपालिकेने कसा कायदा केला की, ग्राहकांनी आईस्क्रीमच्या प्रत्येक खरेदी केल्या जाणाऱ्या नगावर ५ रुपये इतका कर द्यावा या कायद्याने ग्राहकांवर आणि आईस्क्रीमच्या विक्रेत्यावर कसे परिणाम होतील या प्रश्नांचे उत्तर समजुन घेण्यासाठी आपणाला मागणी व पुरवठा विश्लेषणातील पुढील तीन टप्पे विचारात घ्यावे लागतात.

- १) आपणाला हे निश्चित करावे लागते की, कर करण्याचा पुरवठा वक्रावर परिणाम होईल की मागणी वक्रावर परिणाम होईल ?
- २) आपणाला हे निश्चित करावे लागेल, की पुरवठा वक्र किंवा मागणी वक्राचे कोणत्या दिशेने स्थलांतर होते ?
- ३) या स्थलांतराचा समतोलावर कसा परिणाम होतो याचे परिक्षण करावे लागते.

कराचा पहिला आघात हा आईस्क्रीमच्या मागणीवर होतो. पुरवठा वक्रावर परिणाम होत नाही कारण आईस्क्रीमच्या कोणत्याही दिलेल्या किंमतीला विक्रेते आईस्क्रीमच्या बाजारपेठेत विक्री करतात. या उलट ज्यावेळी ग्राहकांना आईस्क्रीमची खरेदी करतील त्यावेळेस ग्राहकांना कर द्यावा लागेल. म्हणून कर आकारणीमुळे आईस्क्रीमसाठी मागणी वक्राचे स्थलांतर घडून येईल. मागणीचा वक्राचा स्थलांतर कोणत्या दिशेने घडून येईल हे ठरविणे सोपे आहे कारण आईस्क्रीम वर कर आकारल्यामुळे आईस्क्रीमसाठी मागणी कमी होईल. परिणामी मागणी वक्राचे खालच्या दिशेने डाव्याबाजूला स्थलांतर होईल हे खालील आकृतीने अधिक स्पष्ट करता येईल.

आकृती ६.७

ज्यावेळी ग्राहकांवर ५ रुप प्रतिनग कर आकारला जातो त्यावेळी वरील आकृतीत दाखवल्याप्रमाणे मागणी वक्र सुद्धा ५ रु. कराच्या प्रमाणात D_1 D_2 असा खालच्या दिशेने डाव्या बाजूला सरकतो. परिणामी समतोल नगसंख्येत १०० नगांवरुन १० नग अशी घट होते. विक्रेत्यांना मिळणारी किंमत ३० वरुन २८ रु. अशी कमी होते. ग्राहकांना द्यावी लागणारी किंमत ३० रुपयांवरुन ३३ रुपये अशी वाढते. जरी ग्राहकांवर कर आकारला असला तरी करभाराचे विभाजन ग्राहक आणि विक्रेत्यांचे होते.

ग्राहकांवर ५ रुपये प्रति नग कर आकारल्यामुळे ग्राहकांची परिणामकारक किंमत बाजार किंमतीपेक्षा ५ रुपयांनी जास्त राहील. उदा. बाजार किंमत २० रुपये असेल तर ५ रुपये कर आकारल्यामुळे ग्राहकांची परिणामकारक किंमत २५ रुपये राहिल. कारण ग्राहक किंमतीमध्ये कराचा समावेश करून खर्चाचा विचार करतात. अशा प्रकारे ५ रुपये प्रति नग कर आकारल्यामुळे मागणीवक्र D_1 D_2 असा कराच्या प्रमाणात खालच्या दिशेने डाव्या बाजुने सरकतो. ज्यावेळी मूळ समतोलाकडून नवीन समतोल प्रस्थापित होईल. त्यावेळी आईस्क्रीमची समतोलीत किंमत ३० रुपयांवरुन ३३ रुपये अशी वाढेल आणि समतोलित नगसंख्या १०० पासून १० अशी कमी होईल. पुन्हा एकदा कर आकारणीमुळे आईस्क्रीम बाजारपेठेच्या आकारमानात घट होईल. तसेच ग्राहक आणि विक्रेत्यात करभाराचे विभाजन होईल. बाजार किंमत वाढल्यामुळे ग्राहक पूर्वीपेक्षा जास्त किंमत देतात. विक्रेत्यांना कर आकारणीमुळे पूर्वीपेक्षा कमी किंमत मिळते.

ग्राहकांवर कर आणि विक्रेत्यांवर कर याचा एकत्रित विचार केल्यानंतर आपणाला पुढीलप्रमाणे आश्चर्यकारक निष्कर्ष मिळतो.

वरील विश्लेषणावरुन हे स्पष्ट होते की, ग्राहक आणि विक्रेत्यांवर समान कर आकारले असताना सुद्धा दोन्ही उदा. कर ग्राहकांची किंमत आणि विक्रेत्यांना मिळणारी किंमत यामध्ये समाविष्ट होतो. ग्राहकांवर किंवा विक्रेत्यांवर कर आकारला तरी सुद्धा किंमतीत सारख्याच प्रमाणात वाढ झालेली आहे. दोन्ही उदाहरणात पुरवठा आणि मागणी वक्राच्या परिस्थितीत होणारे स्थलांतर समान आहे. नवीन समतोल बिंदुक ग्राहक आणि विक्रेत्यात करभार विभागला जातो. फरक इतकाच आहे की, ग्राहक किंवा विक्रेता यापैकी सरकारकडे कराची रक्कम कोण जमा करतो.

कर ग्राहकांवर आकारले आहे की, विक्रेत्यांवर आकारले आहे. यावर करभार अवलंबून नसतो तर पुरवठ्याची किंमत लवचिकता आणि मागणीची किंमत लवचिकता यावर करभार अवलंबून असतो. मागणी किंवा पुरवठा यापैकी जी बाजू कमी लवचिक असेल तिकडे करभार जास्त असतो.

६.७ सरावासाठी प्रश्न (QUESTIONS)

- १) मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता म्हणजे काय ?
- २) टीप लिहा - एकूण उत्पन्न / प्राप्ती
- ३) मागणीची किंमतसापेक्ष लवचिकता आणि एकूण प्राप्ती यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा.
- ४) किंमतसापेक्ष लवचिकतेचा प्राप्तीवरील परिणाम थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ५) एकूण प्राप्तीवर मागणीच्या किंमत लवचिकतेचा होणारा स्पष्ट करा.
- ६) ग्राहकांवरील कराचा बाजार निष्पत्तीवर कसा परिणाम होतो ?
- ७) विक्रेत्यांवरील कराचा बाजार निष्पत्तीवर होणारा परिणाम स्पष्ट करा.

६.७ संदर्भसूची (REFERENCES)

- १) सुक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र, डॉ. देशमुख, डॉ. विभुते, शेठ प्रकाशन, मुंबई.
- २) N. Gregory Mankilo, Principles of Microeconomics, Cengage Learning, 2015.
- ३) H.L. Ahuja, Advance Economic Theory, S.Chand.
- ४) प्रा. राम देशमुख, आधुनिक उच्चतर आर्थिक सिद्धांत, विद्या प्रकाशन, नागपूर

परस्परावलंबित्व आणि व्यापार (INTERDEPENDENCE & TRADE)

घटक रचना :

- ७.० उद्दिष्ट्ये
- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ विशेषीकरण आणि व्यापार
- ७.३ निरपेक्ष लाभाचा अर्थ
- ७.४ संधी त्याग खर्च आणि तुलनात्मक खर्चलाभ
- ७.५ तुलनात्मक लाभ व व्यापार
- ७.६ सारांश
- ७.७ सराव प्रश्न

७.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

अर्थशास्त्रात आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची पाळेमुळे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांच्या विविध भागांपर्यंत पसरलेली आहेत. सदर प्रकरणात आपण आंतरराष्ट्रीय व्यापाराविषयक घटकांचा अभ्यास करणार आहोत. या पाठाची उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. विशेषीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार यातील संबंध
२. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सिद्धांताचा अभ्यास करणे.
३. तुलनात्मक लाभ व व्यापार यातील परस्परसंबंध अभ्यासणे.

७.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

जगातील देशांचे एकमेकांबरोबरचे संबंध हे एकमेकांच्या संबंधावर अवलंबून असतात. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची प्रमुख शाखा आहे. विविध राष्ट्रातील आर्थिक घडामोर्डीचे विवेचन आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात केले आहे. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात प्रामुख्याने आंतरराष्ट्रीय व्यापाराविषयक विविध सिद्धांत, आंतरराष्ट्रीय व्यापारलाभ, व्यापारधोरणे, विनिमयदर, व्यवहारतोल इत्यादी घटकांचा सखोल अभ्यास केला जातो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विशेषीकरणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. अनेक देश उपभोग्य वस्तूच्या उत्पादनापेक्षा ठराविक वस्तुंचे विशेषीकरण करून आंतरराष्ट्रीय व्यापार लाभ प्राप्त करण्यावर भर देतात. विशेषीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार होण्यास मदत होते. नवनविन आंतरराष्ट्रीय सिद्धांत प्रस्थापित होत असल्यामुळे व्यापारातील सहभागी देशांना व्यापारलाभ मिळणे शक्य होवू लागले. म्हणूनच प्रस्तुत प्रकरणात आपण विशेषीकरण आणि व्यापार, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सिद्धांत, व्यापारातील विशेषीकरणाचे महत्त्व इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

७.२ विशेषीकरण आणि व्यापार (SPECILIZATION AND TRADE)

जगातील विविध देश ठराविक वस्तुंच्या उत्पादनांवर भर देताना दिसून येतात ते देश अशा ठराविक वस्तुंमध्ये विशेषीकरण मिळवतात. आपली विशेष उत्पादने दुसऱ्या देशांना निर्यात (विकतात) करून ते व्यापारापासुनचे लाभ प्राप्त करतात. जागतिक बाजारपेठेत अशा विशेषीकरण असलेल्या वस्तुंना विशेष मागणी असते. जगातील प्रत्येक राष्ट्रकडे असणारी नैसर्गिक, भौगोलिक साधनसामुग्रीतील विविध आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आधार असुन त्या देशाला अशा साधनसामुग्रीतील विविधतेमुळे आणि उपलब्धतेमुळे विशेषीकरण प्राप्त होते. अर्थातच त्यामुळे सर्व राष्ट्रांना व्यापाराचा फायदा मिळतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा विविध राष्ट्रांमधील व्यवहार असतो. एका राष्ट्राची जगातील इतर देशांशी वस्तु व सेवांची जी देवाणघेवाण त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापार घडून येतो व समृद्ध होतो आणि विशेषीकरण (वस्तु व सेवांमधील) हे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार करण्यास सहाय्यकारी ठरते. म्हणूनच विशेषीकरण आणि व्यापार यामध्ये घनिष्ठ संबंध आहे.

विशेषीकरण म्हणजे काय?

काही उपभोग्य वस्तुंचे उत्पादन स्वतः करण्याऐवजी फक्त विशिष्ट वस्तुंचे उत्पादन करून इतर देशांशी आदान-प्रदान (देवाण-घेवाण) करावे, या पद्धतीला विशेषीकरण असे म्हणतात.

विशेषीकरण असलेल्या वस्तुंचे देश प्रमाणापेक्षा जास्त उत्पादन करतात व त्यांची निर्यात किंवा व्यापार इतर देशांतील अतिउत्पादित वस्तुंशी करतात.

विशेषीकरणामुळे समाजात मानवी कौशल्य व क्षमतांनुसार श्रमविभागणी होते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात उपलब्ध साधनसामुग्रीच्या भिन्नतेला लक्षात घेवुन विशेषीकरण व श्रम विभागणीच्या आधारे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन घेतले जाते. विशेषीकरणामुळे उत्पादनखर्चही (Cost of Production) कमी होतो. त्यामुळे अल्प / कमी किंमतीला वस्तुचा व्यापार करणे शक्य होते. परिणामी जागतिक बाजारपेठेत मागणी वाढून व्यापारलाभ मिळण्यास मदत होते. उत्पादन खर्चात निरपेक्ष फरक असेल तर विशेषीकरण व व्यापारलाभ शक्य होतो. वस्तुतील विशेषीकरणामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून तुलनात्मक लाभ त्या देशांना मिळू शकतो. निव्वळ फायद्याऐवजी तुलनात्मक लाभ ही गोष्ट विशेषीकरणाला अधिक चालना देणारी असते. जेव्हा विविध देश वस्तुंच्या उत्पादनात विशेषतज्ज्ञ होवू इच्छितात तेव्हा वस्तुंचे उत्पादन कमीतकमी

वैकल्पिक किंमतीत कसे करता येईल हा महत्त्वाचा प्रश्न असतो. एखाद्या वस्तुच्या उत्पादनात वैकल्पिक खर्चाचा त्याग करणे आवश्यक ठरते. वैकल्पिक खर्च सिद्धांतानुसार एखाद्या देशात 'क्ष' किंवा 'य' वस्तुचे उत्पादन होत असेल तर 'क्ष' चा वैकल्पिक खर्च उत्पादन न केलेल्या किंवा त्याग केलेल्या 'य' वस्तुंच्या किंमतीइतका असतो. या दोन्ही वस्तुंचा विनिमय दर वैयक्तिक खर्च माध्यमातुन व्यक्त केला जातो.

थोडक्यात ज्या वस्तुंच्या उत्पादनाचा किंवा उत्पादकाचा वैकल्पिक खर्च कमी आहे. त्या वस्तुंच्या उत्पादनापासुन तुलनात्मक लाभ जास्त मिळतो. दोन्ही देशांचा एकाच वस्तुंच्या उत्पादनातील वैकल्पिक खर्च समान असेल तर व्यापारापासुन फायदा मिळणार नाही. तसेच दोन्ही देशातील वस्तुचे उत्पादनफलन सारखे असेल तरीही असा व्यापार फायदेशीर ठरत नाही म्हणूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक लाभ प्राप्त करण्यासाठी भिन्न वैकल्पिक खर्च व उत्पादन फलन असणे अनिवार्य आहे.

ॲडमस्मिथ, डेव्हिड रिकार्ड इंग्लंडचे हॅबरलर अशा अनेक अर्थतज्ञांनी विशेषीकरण आणि व्यापार यातील संबंध सिद्धांताद्वारे विकसित केलेला आहे. सारांशरूपाने असे म्हणता येईल की, विशेषीकरण हे आंतरराष्ट्रीय व्यापार वृद्धीस चालना देणारे एक विशेष तंत्र आहे.

आपली प्रगती तपासा :

१) विशेषीकरण म्हणजे काय ?

७.३ निरपेक्ष लाभाचा अर्थ (MEANING OF ABSOLUTE COST ADVANTAGE)

प्रस्तावना : ॲडम स्मिथने आपल्या 'राष्ट्राची संपत्ती' या ग्रंथात निरपेक्ष लाभ हा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते जर एखादा परकीय देश एखादी वस्तु, आपल्या उत्पादनखर्चापेक्षा कमी किंमतीत उत्पादित करत असेल तर ती वस्तु आपण त्या देशाकडून विकत घ्यावी (आयात करावी) आणि त्या बदल्यात आपल्याकडील विशेषीकरण (कमी उत्पादन खर्च) असलेली वस्तु त्या देशाला विकावी (नियात करावी) त्यामुळे व्यापारापासुनचे फायदे (निरपेक्ष लाभ) दोन्ही व्यापारी देशांना मिळण्यास मदत होते.

निरपेक्ष लाभाचा अर्थ :

निरपेक्ष खर्च लाभ तत्व म्हणजे एखाद्या उद्योगसमुहाची स्वर्धकांच्या तुलनेत तेवढीच संसाधने वापरून जास्त उत्पादन घेण्याची आणि विक्री करण्याची क्षमता होय. ॲडम स्मिथच्या

मतानुसार, एका देशाची निर्यात ही दुसऱ्या देशाची आयात असल्यामुळे जर सर्वच देशांनी मुक्त व्यापार व त्यांच्या निरपेक्ष खर्च लाभाशी सुसंगत विशेषीकरण वस्तुंचा व्यापारात उपयोग केला तर त्या सर्व देशांचा फायदा होईल.

अँडम स्मिथ यांनी प्रकीय व्यापाराला पायाभूत म्हणून संपूर्ण मूल्य फायद्याचा सिद्धांत मांडला. प्रकीय व्यापारात दोन देशातील उत्पादनाची परस्पर देवाणधेवाण तेव्हाच होवू शकते जेव्हा दोन्ही देश इतर देशांच्या तुलनेत एखाद्या उत्पादनाची निर्मिती न्युनतम खर्चात करू शकतील. अँडम स्मिथने अशा प्रकारच्या दोन परिणाम दिसून येतील. एक म्हणजे आंतरराष्ट्रीय विशेषीकरण (वस्तूच्या उत्पादनात) घडून येईल आणि दुसरे म्हणजे विशेषीकरणाबरोबरच श्रमाचे आंतरराष्ट्रीय विभाजन घडून येईल.

अँडमस्मिथ यांनी निरपेक्ष खर्च-लाभ / सिद्धांत विकसित करताना पुढील गृहितकांचा विचार केला.

१. उत्पादनाच्या मात्रा फक्त श्रमिक आहेत.
२. उत्पादनाची आवश्यकता श्रमिक मात्रांची संख्या वस्तुविनिमय ठरवते.
३. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार आहे.
४. श्रमिक देशात गतिमान तर पूर्णपणे देशादेशांत अगतिमान असतात.
५. स्थिर प्रमाण फलाचा प्रत्यय.
६. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात फक्त दोन देश, दोन वस्तु व एकच उत्पादन घटक (श्रम) ($2 \times 2 \times 1$ प्रतिमान) विचारात घेतले आहेत.

उदाहरण :

समजा ‘अ’ आणि ‘ब’ हे दोन देश असून ‘क्ष’ आणि ‘य’ या दोन वस्तुंचे उत्पादन करतात. श्रमाचे घटक किंवा मात्रा उत्पादनखर्च म्हणून विचारात घेतले आहे.

उत्पादनाचा श्रम खर्च

वस्तु / देश	क्ष	य	उत्पादन खर्च गुणोत्तर
अ	२	१	१ य = क्ष
ब	१	२	१ य = - क्ष

अँडमस्मिथ यांच्या मते ‘अ’ आणि ‘ब’ देश ‘क्ष’ आणि ‘य’ वस्तुंच्या आपापसातील व्यापारातून लाभ मिळवू शकतील. ‘अ’ देश ‘क्ष’ वस्तुंच्या उत्पादनात आणि ‘ब’ देश ‘य’ वस्तुंच्या उत्पादनात विशेषीकरण करतो. ‘अ’ देशाला ‘क्ष’ वस्तूची निर्यात करून ‘य’ वस्तूची आयात केल्याने व्यापार लाभप्रद ठरतो. तर ‘ब’ देशात ‘य’ वस्तूची निर्यात (विशेषीकरण) करून ‘क्ष’ वस्तूची आयात केल्याने उत्पादन खर्च कमी येतो व व्यापारापासून फायदे होतात. त्यामुळे दोन्ही देशांना श्रमविभागणी आणि विशेषीकरण करून वस्तु विक्रीचे फायदे आणि अतिरिक्त उत्पादनखर्च कमी करून आयात वस्तुचे फायदे मिळू शकतात.

सारांश दोन देश, दोन वस्तु व एकच उत्पादन घटक (श्रम खर्च) साधे प्रतिमान घेऊन त्या आधारे स्थित यांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून होणारे लाभ स्पष्ट केले आणि मुक्त व्यापारधोरणाची (Free Trade) आवश्यकता दाखवून दिली. थोडक्यात एखाद्या देशाला वस्तुच्या उत्पादनात निरपेक्ष खर्च लाभ जास्त असेल तर दोन्ही देश व्यापारापासून लाभ प्राप्त करून घेवू शकतात.

७.४ संधी त्याग खर्च आणि तुलनात्मक खर्च लाभ (OPPORTUNITY COST AND COOPERATIVE COST ADVANTAGE)

अ) संधीत्याग खर्च (Opportunity Cost) :

कोणत्याही व्यवसायात फायदा मिळवणे क्रमप्राप्त असते, तरीसुद्धा फायदा मिळवण्यासाठी संसाधनाचा पर्याप्त वापर केला पाहिजे. या दोन्हीच्या अभावामुळे काही संधी गमावल्या जातात व त्याचा परिणाम नफ्यावर होतो. संसाधनाचा अभाव किंवा कमतरता ही एक अर्थशास्त्राची महत्त्वाची संकल्पना आहे. संसाधनाच्या अभावामुळे सममूल्यन आवश्यक ठरते व वैकल्पिक खर्च उद्भवतो.

वैकल्पिक खर्च किंवा संधी त्याग खर्च म्हणजे काय?

वैकल्पिक खर्च हा गमावलेल्या संधीचे मुळ्य होय. "Opportunity Cost means opportunity lost". व्यवसायामध्ये वैकल्पिक खर्च म्हणजे उद्योग समुहाला भांडवल, सामग्री आणि स्थावर मालमत्तेचा वैगळ्या प्रकारे उपयोग करून आलेला नफा होय.

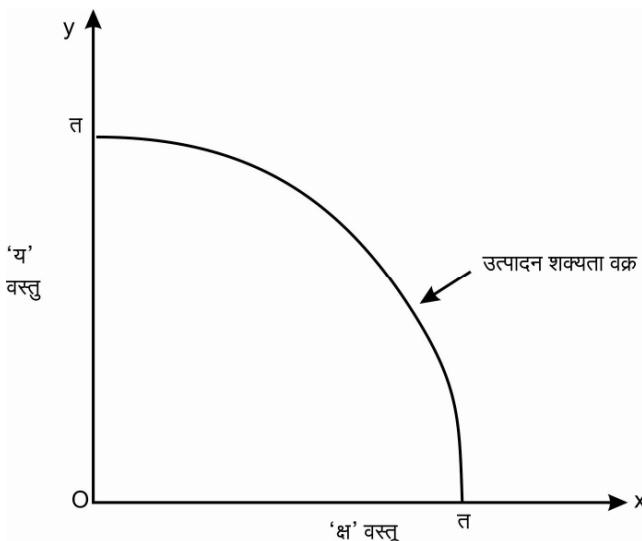
अर्थतज्ज हॅबरलर यांनी वैकल्पिक खर्चाची संकल्पना विकसित केली. त्यांच्या मते एखाद्या देशात 'क्ष' किंवा 'य' वस्तुचे उत्पादन होत असले तर 'क्ष' चा वैकल्पिक खर्च उत्पादन न केलेल्या किंवा त्याग केलेल्या य वस्तुच्या किंमतीइतका असतो. या दोन्ही वस्तूंचा विनिमय दर वैयक्तिक खर्च माध्यमातून व्यक्त केला जातो.

हॅबरलर यांनी संधी त्याग खर्चाचा सिद्धांत उत्पादन शक्यता वक्राच्या सहाय्याने मांडला. वैकल्पिक किंवा संधीत्याग खर्चानुसार उत्पादन शक्यता वक्राचा उतार विविध खर्च अटीनुसार ठरतो. हॅबरलर यांनी संधी त्याग खर्च सिद्धांत मांडतांना पुढील गृहितांचा विचार केला.

१. दोनच देश व दोन वस्तू
२. श्रम आणि भांडवल या घटकांचे उत्पादनासाठीचे स्वामीत्व
३. पूर्ण रोजगार
४. पूर्ण स्पर्धा
५. स्थिर तंत्रज्ञान व प्रत्येक वस्तुच्या किंमतीत सिमांत खर्च समानता.
६. मुक्त व्यापार इत्यादी

उदाहरण :

हॅबरलर यांनी वैकल्पिक खर्च सिद्धांत मांडताना उत्पादन शक्यता वक्राचा (Production Possibility Curve) आधार घेतला. किंबहुना उत्पादन शक्यता वक्राचा उपयोग वैकल्पिक खर्च सिद्धांत मांडताना होतो.

आकृती ७.१

उत्पादन शक्यता वक्र हा अर्थव्यवस्थेतील 'क्ष' आणि 'य' वस्तुंच्या उत्पादनाचे विविध संयोग दर्शवतो. उत्पादन शक्यता वक्राचा उत्तार अंतवक्र (concave to the origin) आणि नकारात्मक (Negative Slopes) स्वरूपाचा असतो. वैकल्पिक खर्च सिद्धांतानुसार 'क्ष' वस्तुंच्या उत्पादनात वाढ करावयाची झाल्यास 'य' वस्तूंच्या नगांचा त्याग करावा लागतो.

वैकल्पिक खर्च सिद्धांताचे श्रेष्ठत्व सनातन सिद्धांताच्या (वास्तव खर्च) तुलनेत अधिक आहे. या सिद्धांताने व्यापार पूर्व आणि व्यापारानंतरची परिस्थिती यावर लक्ष दिले. (उदा. वाढणारे किंवा घटणारे वैकल्पिक खर्च)

अन्य उदाहरणे :

१) **युद्धावरील खर्च** : जर शासनाने काही रक्कम युद्धावर खर्च केली तर ती रक्कम शिक्षण, आरोग्य, रस्तेबांधणी, इत्यादी बाबींवर खर्च करता येणार नाही.

२) संगणक दुरुस्त करणाऱ्या कंपनीला एकाच वेळी दोन कामांचे आदेश मिळाले तर त्यांची अर्धी-अर्धी सामग्री एका विशिष्ट कामासाठी अडकून पडेल. त्यामुळे त्यांना इतर मोठी व फायद्याची कामे मिळणार नाहीत किंवा त्याचा त्याग करावा लागेल.

थोडक्यात सारांशरूपाने वैकल्पिक खर्च संकल्पना वेगवेगळ्या परिस्थितीत वापरली जाऊ शकते. साधनाच्या कमतरतेमुळे एका ऐवजी दुसऱ्याची पर्यायाची निवड करावी लागते तेह्या व्यक्ती किंवा शासन वैकल्पिक खर्चाचा विचार करून निर्णय घेते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) निरपेक्ष खर्च लाभ ही संकल्पना स्पष्ट करा.
  - २) वैकल्पिक खर्च किंवा संधी त्याग खर्च म्हणजे काय ?
-
-
-
-
-

ब) तुलनात्मक खर्च लाभ (Comparative Cost Advantage) :

ॲडम स्पिथने सांगितलेली निरपेक्ष खर्च-लाभ तत्व डेहिड रिकार्डे यांनी मान्य केले परंतु उत्पादनखर्चात फक्त निरपेक्ष खर्चातील फरकाचा विचार करून चालणार नाही तर तौलनिक फरक (Comparative difference) विचारात घेणे आवश्यक आहे हे आपल्या सिद्धांतातून दाखवून दिले. डेहिड रिकार्डे यांनी १८१७ मध्ये “Principle of Political Economy and Taxation” या ग्रंथातील On Foreign Trade” या सातव्या प्रकरणात तुलनात्मक खर्च लाभाचा सिद्धांत मांडला.

रिकार्डेच्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापार चालू राहण्याचे कारण हे दोन देशांमध्ये निर्यात होणाऱ्या वस्तुच्या उत्पादन खर्चातील फरक हे असते. हा फरक प्रामुख्याने निरपेक्ष फरक, समान फरक आणि तुलनात्मक फरक अशा तीन प्रकारचा असतो. रिकार्डेच्या मते, देशामधील आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा पाया तुलनात्मक खर्च लाभ हा आहे. तुलनात्मक खर्च लाभ हा वस्तुचे उत्पादन फायदेशीर होत असेल तर मिळतो.

रिकार्डेच्या मते, समजा दोन देशांपैकी एक देश सर्वच वस्तुंच्या उत्पादनात दुसऱ्या देशांपेक्षा अधिक कार्यक्षम आहे. अशा परिस्थितीतसुद्धा विशिष्ट वस्तुंच्या उत्पादनात विशेषीकरून दोन्ही देशांना उत्पादन खर्चातील (श्रमखर्च) तुलनात्मक फरकाच्या आधारे व्यापार फायदेशीर होवू शकतो.

रिकार्डेचा तुलनात्मक खर्च लाभाचा नियम विविध देशांमध्ये होणाऱ्या व्यापाराला प्रत्यक्षात लागु करून (Applied) तपासता येवू शकतो. थोडक्यात दोन देशात दोन वस्तुच्या उत्पादनखर्चात तुलनात्मक फरक असेल तर दोन देशात आंतरराष्ट्रीय व्यापार होवून त्या दोघांनाही व्यापार लाभ होवू शकतो.

संधी त्याग खर्च आणि तुलनात्मक खर्च लाभ यातील संबंध :

कोणताही देश जेव्हा उत्पादन निर्मिती करून व्यापारात सहभागी होण्याचा विचार करतो तेव्हा तुलनात्मक लाभ मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. प्रत्येक देश उपलब्ध आणि मर्यादित संसाधनाच्या आधारे कमीत कमी खर्चात उत्पादन घेणे पसंद करतो आणि असे शक्य न झाल्यास उत्पादनाची संधी गमावली जाते. अशा गमावलेल्या संधीला किंवा त्यागालाही किंमत असते. तुलनात्मक फायद्याच्या तत्वामुळे दोन देशातील उत्पादन वाढण्यास मदत होते.

संधी त्याग खर्च व तुलनात्मक खर्च यातील संबंध :

जेव्हा देश व्यापारात सहभागी होवून विशेषीकरण करण्याचा निर्णय घेतात तेव्हा ते तुलनात्मक खर्चलाभ तत्वाचा विचार करतात. डेव्हिड रिकार्डो यांनी तुलनात्मक खर्च-लाभ ही संकल्पना प्रथम वापरली. त्यांच्या मते प्रत्येक देशाने आपल्याकडील उपलब्ध संसाधनाचा वापर करून उत्पादनात विशेषीकरण करावे कि ज्यामध्ये तुलनात्मक खर्च लाभ जास्त आहे. वैकल्पिक खर्च किंवा संधीत्याग खर्च गमावलेल्या संधीचे मुळ्य आहे आणि तुलनात्मक लाभ हा एखादा देश कमीत कमी खर्चात किती उत्पादन घेतो त्याच्याशी संबंधीत आहे. त्यामुळे गमावलेली संधी (Opportunity Cost) ही फायद्याच्या किंवा लाभाच्या विरुद्ध आहे. जो लाभ संधी गमावली नसती तर त्या देशाला झाला असता.

उदाहरण :

तुलनात्मक लाभ आणि वैकल्पिक खर्च यातील संबंध पुढील उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल. दोन देशांत उत्पादित होणाऱ्या दोनच उत्पादनाचा विचार करण्यात आला आहे. (दोन देश - दोन वस्तु प्रतिमान) तक्ता ७.४ संधी त्याग खर्च आणि तुलनात्मक खर्च - लाभ यातील संबंध.

जास्तीत जास्त उत्पादन	देश १	देश २
साखर	३० दशलक्ष	३६ दशलक्ष
कापड	७ दशलक्ष	२२ दशलक्ष

वरील उदाहरणात देश २ हा दोन्ही वस्तुच्या उत्पादनात अग्रेसर आहे परंतु तुलनात्मक लाभ कापड उत्पादनात आहे. त्यामुळे देश २ ने कापड उत्पादनातच विशेषीकरण करून व्यापारलाभ मिळवला पाहिजे. विशेषीकरण व व्यापार या तत्वानुसार देश १ ला साखर उत्पादनात तुलनात्मक लाभ जास्त आहे. त्यामुळे देश १ ने साखर उत्पादनात विशेषीकरण करून व्यापारलाभ मिळवला पाहिजे.

विशेषीकरण व व्यापार :

तुलनात्मक लाभावर अवलंबून जर दोन्ही देशांनी उत्पादन केले तर जागतिक उत्पादन $22 \text{ दशलक्ष} + 30 \text{ दशलक्ष} = 52 \text{ दशलक्ष}$ एकक इतके असेल.

वैकल्पिक खर्च गुणोत्तर :

कमी संसाधने वापरून कमी वैकल्पिक खर्चात एखादे उत्पादन देशाकडून घेतले जात असेल तर त्याला तुलनात्मक लाभ आहे. अर्थव्यवस्थेत जेव्हा सर्व साधनाचा कार्यक्षमपणे वापर होतो तेव्हा दोन उत्पादित वस्तुचे व सेवांचे जास्तीत जास्त शक्य असलेले उत्पादन घेता येते व ते उत्पादनशक्यता वकाच्या सहाय्याने दर्शवता येते. वरील उदाहरणावरून देश १ ने साखर उत्पादनात (कमी वैकल्पिक खर्च) विशेषीकरण करावे आणि देश २ ने कापड उत्पादनात (कमी वैकल्पिक खर्च) विशेषीकरण करून व्यापार लाभ प्राप्त करावा.

आपली प्रगती तपासा :

- १) तुलनात्मक खर्च लाभ म्हणजे काय ?
  - २) तुलनात्मक खर्च लाभ व वैकल्पिक खर्च यातील संबंध दर्शवा.
-
-
-
-
-

७.५ तुलनात्मक लाभ व व्यापार (COMPARATIVE COST ADVANTAGE AND TRADE)

कोणतेही तुलनात्मक खर्च लाभाचे तत्व विचारात घेऊन उत्पादन निर्मिती केली तर सर्वच देशांना व्यापारासून लाभ होईल व त्याचे एकत्रित उत्पादन वाढेल. उपलब्ध साधन सामग्रीचा कार्यक्षमपणे वापर केल्यास स्वयंपुर्णता येईल, परंतु उत्पादनात घट होईल, परंतु जर कोणतेही उत्पादन (विशेषीकरण) इतर देशातील निम्म उत्पादन खर्चापेक्षा कमी खर्चात बनविणे हे तुलनात्मक लाभाशी संबंधित आहे.

तुलनात्मक लाभाच्या अवस्थेत उत्पादक एका वस्तुचे उत्पादन दुसऱ्या वस्तुपेक्षा किती उत्कृष्ट पद्धतीने करू शकतो हे तपासले जाते. अशी तुलना उत्पादनखर्चा ऐवजी वैकल्पिक खर्चावर केली जाते. तुलनात्मक लाभ ही उत्पादकाची अशी अवस्था आहे की, ज्यात उत्पादक / देश एका वस्तुचे उत्पादन दुसऱ्या वस्तुपेक्षा जास्त चांगल्या प्रकारे करू शकतो.

व्यापारासून लाभ आणि विशेषीकरण हे निरपेक्ष लाभावर अवलंबून नसतो तर तो तुलनात्मक लाभावर अवलंबून असतो. तुलनात्मक लाभ व संधीखर्च हे उत्पादनातील विशेषीकरण आणि व्यापाराचा आधार असतात.

रिकार्डोचे तुलनात्मक लाभाचे तत्व हे स्पष्ट करते की, विशेषीकरणामुळे व्यापार घडून येतो व त्यापासून सर्वच देशांना लाभ होतो. प्रत्येक देश तुलनात्मक लाभ असणारे उत्पादन घेतो व त्यापासून व्यापारलाभ मिळवतो. जोपर्यंत विविध देशातील वैकल्पिक खर्च किंवा संधी त्याग खर्चात फरक आहे तोपर्यंत व्यापारासून लाभ मिळतो असे म्हणता येईल.

आपली प्रगती तपासा :

- १) तुलनात्मक खर्च लाभ आणि व्यापार यातील संबंध स्पष्ट करा.
-
-
-
-
-

७.६ सारांश (CONCLUSION)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विशेषीकरणाला विशेष महत्त्व आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून लाभ मिळवण्यासाठी श्रमविभागाणी, (ॲडम स्मिथचे निरपेक्ष खर्च लाभ तत्व) तुलनात्मक खर्च लाभ तत्व, वैकल्पिक खर्च किंवा संधी त्याग खर्च तत्वाचा आधार घ्यावा लागतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार घडवून आणणे आणि व्यापारलाभ प्राप्त करणे हे विशेषीकरणामुळे शक्य होते. तुलनात्मक लाभ आणि व्यापार यामध्ये घनिष्ठ असा संबंध आहे. जगातील बरेच देश उत्पादनात विशेषीकरण करून आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून लाभ मिळवतात.

७.७ सराव प्रश्न (QUESTIONS)

---

१. विशेषीकरण आणि व्यापार यातील संबंध स्पष्ट करा.
२. वैकल्पिक खर्च / संधी खर्च आणि तुलनात्मक खर्च लाभाचे वर्णन करा.
३. तुलनात्मक खर्च लाभ आणि व्यापार उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.
४. तुलनात्मक खर्च लाभ तत्वाच्या आधारे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे लाभ देशांना कसे मिळतात हे स्पष्ट करा.
५. टिप लिहा -
  - १) विशेषीकरण आणि व्यापार
  - २) तुलनात्मक खर्च लाभ आणि व्यापार

व्यापारापासून लाभ व व्यापार धोरण (GAINS FROM TRADE AND TRADE POLICY)

घटक रचना :

- ८.० उद्दिष्ट्ये
- ८.१ प्रस्तावना
- ८.२ व्यापारापासूनचे लाभ
- ८.३ आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक खर्च लाभाचे उपयोजन
- ८.४ व्यापार धोरण
  - अ) मुक्त व्यापार धोरण
  - ब) संरक्षण व्यापार धोरण
- ८.५ सारांश
- ८.६ सराव प्रश्न

८.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा स्वेच्छेने होतो, त्यामुळे व्यापारामुळे फायदे किंवा लाभ मिळण्याची शक्यता असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून प्राप्त होणाऱ्या लाभाविषयी चर्चा आपण या पाठात करणार आहेत. त्यासाठी पुढील उद्दिष्ट्ये विचारात घेतली आहेत.

१. आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून मिळणारे लाभ अभ्यासणे.
२. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक खर्च लाभाचे कसे उपयोजन होते.
३. व्यापारधोरणांचा अभ्यास करणे.
४. मुक्त व्यापार धोरण व संरक्षण व्यापरनिती यातील फरक अभ्यासणे.

८.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

आज जगातील प्रत्येक देश आंतरराष्ट्रीय व्यापारात सहभाग घेतात कारण त्यांना व्यापारापासून लाभ अपेक्षित असतो. व्यापारापासून लाभाचा सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सनातन सिद्धांताचा गाभा होता. व्यापारापासून लाभात देशातर्गत उत्पादनाबोरोबरच विशेषीकरण असलेल्या दुसऱ्या देशातील उत्पादनाचा समावेश होतो. प्रस्तुत प्रकरणात आपण व्यापारापासूनचे

लाभ, आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक लाभ तत्वाचे उपयोजन (Application), व्यापार धोरण इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

८.२ व्यापारापासूनचे लाभ (GAINS FROM TRADE)

अँडम स्मिथच्या मते, व्यापारापासूनचा लाभ हा श्रमविभागणी आणि विशेषीकरण यावर अवलंबून आहे. हा व्यापारलाभ निरपेक्ष खर्चातील फरकाने अस्तित्वात येतो. रिकार्ड्सच्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून लाभ हा विशेषीकरण आणि तुलनात्मक फरकाने अस्तित्वात येतो. व्यापारापासूनच्या लाभ विश्लेषणात अन्योन्य मागणी आणि व्यापारशर्ती यावर भर जे.एस. मिल यांनी दिला. थोडक्यात सनातन अर्थतज्ञांपासून आधुनिक अर्थतज्ञांपर्यंत अनेक व्यापार लाभाचे विश्लेषण केलेले दिसून येते.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून लाभाची व्यापक स्वरूपात विभागणी स्थितीशील लाभ आणि गतिशील लाभ अशी केली जाते. देशातील उपलब्ध साधनांचा उपयोग करून स्थितीशील लाभ वाढतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न वाढून सामाजिक कल्याणात वाढ होते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या क्षेत्रात तुलनात्मक लाभाच्या तत्त्वाच्या कृतीशील कारणाचा परिणाम स्थितीशील लाभात आहे. स्थितीशील लाभ हे साधनांचा जास्तीत जास्त वापर, सामाजिक कल्याणात वाढ, राष्ट्रीय उत्पन्न यामुळे मिळतात.

व्यापारात गतिमान लाभ ही देशांना मिळवता येतात. गतिशील लाभ हे साधनांचा कार्यक्षम उपयोग बचत व गुंतवणूकीतील वाढ, पायाभूत सुविधांचा विकास, बाजाराचा विस्तार, तंत्रज्ञान, बौद्धिक संपदेत वाढ इत्यादी घटकांमुळे प्राप्त होतात.

जेव्हा देश दुसऱ्या देशाबरोबर व्यापारात प्रवेश करतो तेव्हा तो व्यापारापासून फायदा मिळवतो. उत्पादन खर्च गुणोत्तरातील फरकामुळे व्यापार लाभ होतो. उदा. देश १ व देश २ जेव्हा व्यापारात प्रवेश करतात तेव्हा खर्च गुणोत्तर लक्षात घेऊन देश १ साखर उत्पादनात तुलनात्मक लाभ अधिक मिळवतो तर देश २ कापड उत्पादनात तुलनात्मक लाभ अधिक मिळवतो हे आपण अगोदरच्या प्रकरणात अभ्यासले आहे.

जेव्हा देश व्यापारामध्ये सहभागी होतो तेव्हा व्यापारामुळे वस्तू व सेवांच्या एकुण उत्पादनात वाढ घडून येते. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला हा व्यापार लाभदायक असतो. विशेषीकरणामुळे असा तुलनात्मक लाभ शक्य होतो.

व्यष्टी अध्ययन (Case Study) :

खर्च लाभ ओळखा :

- अ) मुक्ता बर्वे एका वर्षात ५ चित्रपट किंवा १० मालिका तयार करते तर क्रांती रेडकर एका वर्षात २ चित्रपट किंवा ८ मालिका तयार करते. यावरून त्यांच्यासाठी उत्पादन शक्यता वक्र तयार करा.
- ब) या उत्पादनात निरपेक्ष लाभ काय आहे?

क) तुलनात्मक लाभ कोणाला मिळतो? त्यांनी कोणत्या एका उत्पादनामध्ये विशेषीकरण करावे?

आपली प्रगती तपासा :

१) व्यापारापासुनच्या स्थीतिशील व गतिशील परिणामांचे वर्णन करा.

८.३ आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक खर्च लाभाचे उपयोजन (APPLICATION OF COMPARATIVE COST ADVANTAGE TO INTERNATIONAL TRADE)

तुलनात्मक लाभाचे तत्त्व आयातीसाठी देशांचे परस्परांवर असणाऱ्या अवलंबित्वाचे आणि व्यापरातून मिळाण्या लाभाचे वर्णन करते. आवश्यक साधनसामुग्री, मनुष्यबळ व त्यांचे कौशल्य व कार्यक्षमता यावर तुलनात्मक लाभ निर्धारित होतो. विशेषीकरण असलेल्या वस्तुचे गरजेपेक्षा जास्त उत्पादन घेऊन त्याची इतर देशांना निर्यात करून व्यापारलाभ मिळवता येतात.

दोन किंवा अनेक देशात विशेषीकरणामुळे किंवा श्रमविभागाणीमुळे वस्तुची आयात व निर्यात होते. साधारणत: देश दुर्मिळ वस्तुंची (उत्पादनखर्च जास्त) आयात करतो व आपल्याकडील उपलब्ध वस्तुंची (उत्पादनखर्च कमी) विशेषीकरण करून निर्यात करतो. त्यामुळे व्यापारात सहभागी असलेल्या देशाला व्यापारापासून लाभ मिळतो.

व्यापारापासुन देशाला लाभ कसा होतो हे खालील उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

समजा भारत व जपान हे दोन देश आहेत. अन्नधान्य व मोटारगाडी या दोन वस्तुंची निर्मिती होत आहे. भारतामध्ये अन्नधान्य उत्पादनासाठी उपलब्ध संसाधने मुबलक प्रमाणात आहेत (भूमी, श्रम इत्यादी) त्यामुळे भारतीय कामगार दरमहा १ मोटारगाडीचे उत्पादन तर २ टन अन्नधान्याचे उत्पादन करतात. दुसऱ्या बाजूला जपानमध्ये मोटारगाडीच्या उत्पादनासाठी पोषक असे औद्योगिक वातावरण आहे. असे असले तरी, जपानचे कामगार दरमहा १ मोटारगाडीचे आणि १ टन अन्नधान्याचे उत्पादन घेतात. यावरुन असे लक्षात येते की, दोन्ही देश मोटारगाडीच्या उत्पादनात समान कार्यक्षम आहेत. त्यामुळे मोटारगाडीच्या उत्पादनात दोन्ही देशांना व्यापारात लाभ नाही.

तुलनात्मक लाभतत्वानुसार, देशाने ज्या उत्पादनात संधी खर्च जास्त असतो त्या उत्पादनाची किंवा वस्तुंची आयात करावी. तसेच अशा वस्तु व सेवामध्ये विशेषीकरण करावे की,

ज्यांचा संधी त्याग खर्च कमी असतो. भारतात मोटारगाडीचा संधी त्याग खर्च २ टन अन्नधान्य उत्पादन इतका आहे तर जपानमध्ये १ टन अन्नधान्य उत्पादन आहे. म्हणून भारताला अन्नधान्य उत्पादनात तुलनात्मक लाभ अधिक आहे म्हणून भारत अन्नधान्याची निर्मिती करेल व जपानला निर्यात करेल. जपानला मोटारगाडी उत्पादनात तुलनात्मक लाभ अधिक आहे म्हणून जपान मोटारगाडीचे उत्पादन घेर्ईल व काही उत्पादनाची भारताला निर्यात करेल. थोडक्यात विशेषीकरण आणि व्यापारातून दोन्ही देशांना जास्त अन्नधान्य व जास्त मोटारगाड्या मिळतात. वस्तुत: विविध देशातील व्यापारातील समस्या जास्त गुंतागुंतीच्या आणि क्लिष्ट असतात.

सारांश, विशेषीकरण आणि व्यापार यामुळे दोन्ही देशांच्या नागरिकांना गरजेपेक्षा जास्त वस्तुचे उत्पादन करता येते व ते इतर देशांना निर्यात करून आर्थिक सुबत्तता मिळवणे शक्य होते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) भारताला कोणत्या उत्पादनात तुलनात्मक लाभ मिळतो ?
  - २) जपानचे कोणत्या वस्तुच्या उत्पादनात विशेषीकरण आहे ?
-
-
-
-
-
-

८.४ व्यापार धोरण (TRADE POLICY)

व्यापारापासून लाभाचा सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या सनातन सिद्धांताचा गाभा होता. ॲडम स्मिथच्या मते, व्यापारापासून लाभ हा श्रम विभागणी आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील दोहोंच्या विशेषीकरणाच्या फायद्याचा परिणाम आहे. तो खर्चातील निरपेक्ष फरकाने अस्तित्वात येतो. डेव्हिड रिकार्ड्च्या मते, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विस्तार एवढा सामर्थ्यवान असतो की, ज्यायोगे वस्तूंचे उत्पादन वाढते म्हणून रोजगार राशीत वाढ होण्यास अंशदान असते. व्यापारापासूनच्या लाभात देशांतर्गत उत्पादनाऐवजी व्यापारातून आयात वस्तू प्राप्त करण्यापासून खर्चात बचतीचा समावेश होतो. जे.एस. मिलने आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून लाभ विश्लेषणासाठी जो अन्योन्य मागणीचा सिद्धांत मांडला तो व्यापार शर्तीवर अवलंबून असतो. आधुनिक विश्लेषक आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासूनच्या लाभाचे विनिमयापासूनच्या लाभ आणि सर्वसाधारण समतोल विश्लेषणावर आधारित विशेषीकरणापासून लाभाचा संदर्भ देतात.

स्थिती व गतिशील लाभ (Static and Dynamic Gains from Trade) :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून लाभाची व्यापक स्वरूपात विभागणी स्थितीशील लाभ आणि गतिशील लाभ अशी केली जाते; त्याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे :

अ) स्थितीशील लाभ : साधनसामग्री, तंत्रज्ञान उपभोक्त्याची आवडनिवड या घटकांना स्थिर मानून व्यापारातून लाभ मिळतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा लाभ देशांतर्गत उत्पादनाला जागतिक बाजारपेठा श्रमविभागणी विशेषीकरण, मक्तेदारीवर नियंत्रण, सांस्कृतिक सामाजिक विकास, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, परकीय मदत इत्यादी घटक व्यापारातील स्थितीशील लाभ म्हणून विचारात घेतले जातात.

देशातील उपलब्ध साधनाचा उपयोग करून स्थितीशील लाभ वाढतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न आणि सामाजिक कल्याणात वाढ होते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या क्षेत्रात तुलनात्मक खर्च लाभाच्या तत्वाच्या कृतिशील कारणाचा परिणाम स्थितीशील लाभात आहे. विशिष्ट व्यवहारातून किंवा व्यवहाराच्या मालकीतून निर्माण होणारे लाभ म्हणजे स्थितीशील लाभ होत. स्थितीशील लाभ खालीलप्रमाणे :

१) साधनांचा जास्तीतजास्त वापर :

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञानी असे म्हटले आहे की, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर श्रमविभागणी आणि विशेषीकरणापासून फायदा होतो. प्रत्येक देश कोणत्या वस्तूच्या उत्पादनात विशेषीकरण करतो त्यावर तुलनात्मक फायदे ठरतात आणि इतर देशात आयात प्रवेशामुळे त्या देशात तुलनात्मक दृष्ट्या व्यापार फायदेशीर नसतो, म्हणून आंतरराष्ट्रीय व्यापारात साधनांचा उपयोग जास्तीतजास्त कार्यक्षमपणे केला जातो.

२) सामाजिक कल्याणात वाढ :

देशात कमी किंमतीत चांगल्या किंवा आकर्षक, टिकावू व चांगल्या दर्जाच्या वस्तू आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून मिळत असतील तर वस्तूच्या उपभोगात वाढ होते व सामाजिक कल्याण वाढण्यास मदत होते.

३) राष्ट्रीय उत्पन्न व वृद्धिदरात वाढ :

देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापारात श्रमविभागणी आणि विशेषीकरणामुळे वाढ होते. परिणामी अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन आणि रोजगारात वाढ होते. देशाच्या उत्पन्नात आणि वृद्धिदरात सुद्धा वाढ होते.

४) वास्तविक अधिक्य :

ॲडम स्मिथ यांनी असे म्हटले आहे की, आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे जागतिक व्यापार खुला होतो; किंवा मुक्त होतो त्यामुळे जागतिक बाजारात देशातील जादा उत्पादनाची विक्री होते.

ब) गतिशील लाभ :

ज्याचा फायदा आंतरराष्ट्रीय व्यापारात गतिशील लाभ होतो त्या सहभागी देशांची आर्थिक वृद्धी जलद होते. मुख्य गतिशील लाभ पुढीलप्रमाणे :

१) बचत आणि गुंतवणूकीत वाढ :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक फायद्यासाठी वस्तूच्या उत्पादनाला उत्तेजन दिले जाते. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. परिणामी नवीन गुंतवणूकीला संधी उपलब्ध होते व बचत आणि गुंतवणूकीत वाढ होते. त्यामुळे देशाची आर्थिक वाढ होते.

२) पायाभूत सुविधांचा विकास :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनाच्या उपक्रमाला उत्तेजन मिळते. परिणामी पायाभूत सुविधांचा आणि सेवांचा विकास होतो. ज्या ठिकाणी उत्पादन उपक्रम व कार्यक्षमता वाहून नेण्याची क्षमता आहे तेथे वाहतूक आणि दलणवळणाचा विकास बँकिंग, विमा, साठवणूक गृहे इत्यादिंचा विकास होतो.

३) बाजारांचा विस्तार :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे देशातील वस्तूंच्या उत्पादनासाठी मोठी बाजारपेठ उपलब्ध होते. बाजाराच्या आकाराचा विस्तार होतो. तसेच अनेक देश मोठ्या प्रमाणावरील, उत्पादनाचा फायदा घेतात आणि अंतर्गत आणि बाह्य अर्थव्यवस्थेच्या पातळीवर लाभ मिळवतात.

४) साधनांचा कार्यक्षम उपयोग :

साधनांचा कार्यक्षम उपयोग उच्च उत्पादनाचा तुलनात्मक खर्च लाभाच्या तत्वासाठी होतो. परिणामी आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा, जागतिक साधनांचा कार्यक्षम उपयोग महत्त्वरित्या होतो.

५) भांडवली साधने (हत्यारे) आणि तंत्रज्ञानाचे महत्त्व :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विकसनशील देशांना भांडवली हत्यारांची किंवा साधनांची आयात करता येते. भांडवली आणि तंत्रज्ञानातील माहितीच्या साहाय्याने विकसित देशांनी त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास जलद घडवून आणला आहे.

६) तंत्रज्ञानात वृद्धी :

नवीन संशोधन, तंत्रज्ञान, नवीन उत्पादन पद्धती यामुळे श्रम आणि भांडवलाची बचत होते. श्रमाच्या बचतीमुळे अधिक श्रमिक इतर क्षेत्रांमध्ये काम करतात; तसेच भांडवलाच्या बचतीमुळे नवीन क्षेत्रांत भांडवल गुंतविता येते.

७) बौद्धिक संपदेत वाढ :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात वस्तू आणि सेवांचीही मोठ्या प्रमाणात देव-घेव होते. सेवांच्या बरोबर बौद्धिक संपदेचीही देवाण-घेवाण होते. एका देशातील ज्ञानाचा दुसऱ्या देशाच्या प्रगतीसाठी उपयोग होतो.

८) उपभोक्त्यांची आवडनिवड :

आवडनिवड ही सतत बदलत असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात या घटकांचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या घटकांमुळे गतीशील लाभ मिळतात. उपभोक्त्यांची आवडनिवडही स्थिर नसते. जेव्हा निर्यात वाढते तेव्हा वस्तू व सेवांच्या मागणीमध्ये बदल होतो. त्यामुळे नवीन बदलासाठी उपभोक्त्यांची आवडनिवड महत्त्वाची ठरते.

तसेच गतीक्षम लाभामध्ये देशातील साधनसंपत्तीचा दर वाढतो. उत्पादनक्षमता वाढल्याने देशाची निर्यात वाढते व देशातील श्रम व भांडवलाचे प्रमाण वाढते; त्यामुळे व्यापारानंतर साधनसामग्रीत मोठा बदल होतो.

गतीशील लाभ हे प्रमुख लाभ मानले जातात.

आपली प्रगती तपासा :

- १) व्यापारापासूनचे स्थितीशिल लाभ कोणते ?
  - २) व्यापारापासूनचे गतिशील लाभ सांगा.
-
-
-
-

व्यापार धोरण (Trade Policy) :

१) मुक्त व्यापार धोरण (Free Trade Policy) :

ज्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरणात शुल्क (कर) आकारले जात नाही अथवा आयात-निर्यात कोटा निश्चित केला जात नाही. परकीय चलनाच्या देवाण-घेवाणीवर कोणतेही निर्बंध नसतात आणि देशातून निर्यात होणाऱ्या वस्तू व सेवांना सरकारकडून कोणतेही अर्थसहाय्य दिले जात नाही असे आंतरराष्ट्रीय व्यापार विषयक धोरण म्हणजे मुक्त किंवा खुला व्यापार होय.

व्याख्या :

- i. **ॲडम स्मिथ :** “ज्या व्यापार धोरणामध्ये देशी वस्तू व विदेशी वस्तू असा कोणताही भेदभाव केला जात नाही, विदेशी वस्तूंच्या आयातीवर कोणतेही निर्बंध लावण्यात येत नाहीत, तसेच देशी वस्तूंच्या निर्यातीस कोणतीही विशेष सवलत दिली जात नाही, अशी व्यापार पद्धती म्हणजे खुला किंवा मुक्त व्यापार निती होय.”
- ii. **जगदीश भगवती :** ज्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या धोरणात प्रशुल्क म्हणजेच आयात व निर्यात जकाती नसतील किंवा आयात किंवा निर्यातीची संख्या (Quota) उरविली जात नाही, तसेच विदेशी चलनाच्या देवाण-घेवाणी वर कसलेही निर्बंध नसतील आणि देशातून निर्यात होणाऱ्या वस्तू व सेवांना सरकारकडून अर्थसहाय्य मिळत नसेल अशा व्यापार विषयक धोरणास मुक्त व्यापाराचे धोरण असे म्हणतात.
- iii. **केरनेस :** सनातन अर्थशास्त्रज्ञांनी खुल्या व्यापाराचा पुरस्कार केला. ॲडम स्मिथ यांना ‘खुल्या व्यापार धोरणाचा जनक / प्रणेता’ म्हणतात. त्यांनी शासनाने निर्हस्तक्षेपाचे धोरण स्विकारावे व खुल्या व्यापाराचा अवलंब करावा असे विचार मांडले होते. ‘खुला व्यापार’ या संकल्पनेत निर्बंधरहित व्यापार हा दृष्टीकोन अपेक्षित आहे. म्हणजे आयात निर्यात कर आकारले जात नव्हे असे नाही. आयात वस्तू व निर्यात वस्तूवर जकाती आकारल्या जाणे अपेक्षित असते; परंतु त्याचा उद्देश शासनाला महसूली उत्पन्न मिळवून देणे हा असतो. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी शासनाला महसूली उत्पन्न मिळावे म्हणून पाच टक्क्यांपर्यंत (५%) आयात व निर्यात कर / जकात या खुल्या व्यापराशी सुसंगत आहेत.

२) खुल्या (मुक्त) व्यापार धोरणाचा समर्थनार्थ व विरोधी युक्तीवाद (Case for and against free trade) :

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी व्यापारवादी विचारसरणीतील उणीवा विचारात घेवून मुक्त व्यापाराचे समर्तन केले. तथापि २० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात काही युरोपीय राष्ट्रांनी संरक्षण नितीचा स्विकार केला आणि त्याच्या वाढत्या प्रभावामुळे खुले व्यापारी धोरण आणि संरक्षणवाद या दोन्ही व्यापार धोरणातील संघर्ष वाढला. मुक्त व्यापार आणि संरक्षण धोरण यांच्यातील चांगला आणि वाईट (अनिष्ट) बाजू दाखवण्यासाठी त्यांच्या समर्थकांमध्ये व विरोधकांमध्ये स्पर्धा (चढाओढ) सुरु झाली. त्यातूनच या दोन्ही विरोधविषयक धोरणाचे युक्तीवाद विकसित झाले आहेत.

१) उत्पादन घटकांचा पर्याप्त वापर :

विशेषीकरणामुळे उत्पादन घटकांचा पर्याप्त उपयोग होतो. त्यामुळे वैशिवक पातळीवरील एकूण उत्पादन घटकांचा पर्याप्त वापर केला जातो. साधने मर्यादित असल्यामुळे त्यांचा पर्याप्त वापर केला जातो. मुक्त व्यापार धोरणामुळे ही संधी निर्माण होते.

२) नैसर्गिक तत्वाचा वापर :

ॲडम स्मिथ यांच्या मताप्रमाणे जोपर्यंत परकीय देशातील वस्तूंचे उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत अधिक सोयीचे व स्वस्त होते तोपर्यंत अशा वस्तूंची आयात दोन्ही देशांना फायदेशीर असते. व्यापारावर जकात आकारणे अनैसर्गिक मानले जाते. मुक्त व्यापारामुळे स्पर्धा निर्माण होते. कमीत कमी खर्चात उत्पादन करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

३) उपभोक्त्यांना सोयीचे :

जागतिक पातळीवर निर्यात होणाऱ्या सर्व वस्तू व सेवांचा उपभोग घेता येतो. उपभोक्त्यांना कोणत्याही वस्तू व सेवांपासून वंचित राहता येत नाही. त्यामुळे त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा होते. देशात महाग असणाऱ्या वस्तू परदेशातून आयात करता येतात. परिणामी उपभोक्त्यांना अधिक फायदा होतो.

४) बाजारपेठांचा विस्तार :

मुक्त व्यापारधोरण असते तेव्हा जागतिक बाजारपेठ वस्तू व सेवांना पूर्णपणे खुली असते. जगाच्या सर्व बाजारपेठा एकमेकांना जोडल्या जातात, जग ही एक बाजारपेठ निर्माण होते. वस्तू व सेवांचा पुरवठा दूरवर करता येतो. बाजारपेठांचा विस्तार झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनावर करता येते. त्यामुळे मोठ्या उत्पादनाच्या बचती निर्माण होतात.

५) औद्योगिकरणाला साहाय्य :

मुक्त व्यापारामुळे कोणताही देश दुसऱ्या कोणत्याही देशाकडून कच्चामाल आयात करू शकतो. त्यामुळे उद्योग उन्नतीसाठी मर्यादा येत नाहीत. उदा. जपान इतर देशातून लोखंड आयात करून दर्जेदार उत्पादने निर्माण करतो. औद्योगिक विकासाला मुक्त व्यापार धोरणामुळे चालना मिळते. परिणामी औद्योगिक विकास झापाट्याने घडून येतो.

६) आयात स्वस्त होते :

मुक्त व्यापाराचे धोरण स्पर्धा निर्माण करणारे आणि उत्पादनात विशेषीकरण निर्माण करणारे असल्यामुळे सर्वच देशांना आपल्या आयात वस्तू किफायतशीर किंमतीला प्राप्त होतात. याचाच अर्थ आयाती स्वस्त झाल्यामुळे देशाला लाभ प्राप्त होतात.

७) मक्तेदारीला आळा :

मुक्त बाजारामुळे वस्तूंचा दर्जा सुधारतो. त्यामुळे ग्राहकांना त्याचा अधिक लाभ मिळतो. परिणामी अर्थव्यवस्थेतील मक्तेदारी नष्ट होते व बाजारपेठेचा दर्जा वाढून बाजारपेठ विस्तारते.

८) व्यापार चक्राचे नियंत्रण :

व्यापारचक्रे म्हणजेच तेजी मंदीचे चक्रे नियंत्रण करण्यासाठी मुक्त व्यापार धोरण उपयुक्त ठरते.

९) भ्रष्टाचारावर नियंत्रण :

संरक्षित व्यापारी धोरणामुळे आयातीवर निर्बंध घातले जातात. तसेच निर्यातीला संरक्षण दिले जातात. त्यामुळे राजकिय हस्तक्षेप निर्माण होतो. त्यामुळे विविध पक्षाच्या गटबाजीमुळे निर्यातदारांना अनेक प्रकारचे अमिष दाखवले जाते व निर्यातदार सुद्धा राजकीय नेत्यांच्या आश्रयाने पुढे आपलाच माल निर्यात व्हावा म्हणून राजकीय पुढाऱ्यांना लाच देतात. उदा. अल्मार्ट या कंपनीने अमेरिकेला किंतीतरी कोटी डॉलर देण्याचे अमिष दाखवून भारतातील बाजारपेठ उपलब्ध करून घेण्याचा प्रयत्न केला होता. परंतु खुल्या व्यापारामुळे अशा भ्रष्टाचारी प्रवृत्तीवर आळा बसतो.

१०) आंतरराष्ट्रीय सहकार्य :

मुक्त व्यापार धोरणामुळे आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित होण्यासाठी मदत होते. राजकीय भिन्नता असूनही आर्थिक सहकार्यात वाढ होते.

११) जलद आर्थिक विकास :

वरील अनेक मुद्यांचा विचार केला तर मुक्त व्यापार धोरण निश्चितच देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी पोषक आहे. पण मुक्त व्यापार धोरणातही काही दोष आढळून आल्यामुळे चुरक्षित व्यापार धोरण उदयास आल्याचे स्पष्ट होते.

३) मुक्त / खुल्या व्यापार धोरणाच्या विरोधात युक्तिवाद :

- i. **नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास :** मुक्त व्यापार धोरणामुळे ज्या घटकांना मागणी असते तेरेच ज्याच्या व्यापारातून अधिक लाभ मिळतो अशा वस्तूंची मोठी निर्यात केली जाते. उदा. दक्षिण आफ्रिकेतून मोठ्या प्रमाणावर सोने काढून घेतल्यामुळे त्या देशात खाणीत सोने न राहिल्याने खाणी ओस पडलेल्या आढळतात.
- ii. **असमतोल आर्थिक विकास :** ज्या वस्तूच्या उत्पादनात लाभ मिळतो, त्याच वस्तू व सेवा निर्माण केल्या जातात. त्यामुळे काही ठराविक वस्तू, सेवा निर्माण करण्याकडे

देशातील उद्योगांचा कल दिसून येतो. एकाच अर्थव्यवस्थेत अत्यंत मागासलेला भाग आढळतो. त्यामुळे एकूण अर्थव्यवस्थेचा विचार केला तर असमतोल विकासाचे चित्र पहाण्यास मिळते.

- iii. **चैनीच्या व अनावश्यक वस्तूंचे उत्पादन :** मुक्त व्यापार धोरणामुळे चैनीच्या किंवा उपभोग्य वस्तूंचे उत्पादन येण्यावर अधिक भर दिला जातो. यामागे नफा मिळवणे हे एकमेव उद्दिष्ट असते. ज्या उपभोग्य वस्तूंना आर्थिकदृष्ट्या सधन वर्गाकडून अधिक मागणी असते. त्या वस्तूंचे उत्पादन घेतले जाते. यामुळे जीवनाश्यक वस्तूंचे उत्पादन घेण्याकडे काहीसे दुर्लक्ष केले जाते.
- iv. **अवपुंजन :** मुक्त या व्यापार धोरणावर नियंत्रण नसल्याने निकोप स्पर्धा होणे आवश्यक असते. तरीही स्पर्धेची जागा मक्तेदारी होते. बाजारपेठ काबीज करण्यासाठी वस्तूच्या किंमती जाणीवपूर्वक घटविल्या जातात व वस्तूमधून येणारा तोटा जादा किंमत आकारून भरुन काढला जातो. परिणामी देशातील लोकांना वस्तू महाग किंमतीला घ्याव्या लागतात.

खुला व्यापार ही नैसर्गिक तत्वावर आधारलेली व्यापार प्रणाली आहे असे सनातनवादी विचारवंत मानत असले तरी या व्यापारी धोरणामुळे अर्थव्यवस्थेला काही प्रमाणात धोके किंवा अडचणी निर्माण होतात. त्याचमुळे सन १९३० च्या जागतिक महामंदीनंतर खुली व्यापार धोरणे नकारार्थी बनली.

४) संरक्षणाचे धोरण (Protection Policy) :

व्यापार विषयक धोरणे दोन प्रकारची असतात.

- १) खुले व्यापार धोरण
- २) संरक्षणाचे धोरण

संरक्षण व्यापाराचे धोरण म्हणजे व्यापारावर अनेक बंधने असतात. उदा. जकात कर, आयात कर, निर्यात कर इत्यादि अनेक बंधने लादली जातात. संरक्षित व्यापार धोरणे म्हणजे देशी उद्योगांचे परदेशी उद्योगापासून संरक्षण करण्यासाठी स्विकारलेले धोरण होय.

व्याख्या : “देशातील उद्योगाना विदेशी स्पर्धेपासून वाचविण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर विविध बंधने घातली जातात, त्यालाच संरक्षित व्यापार धोरण असे म्हणतात.”

१) संरक्षित व्यापार धोरणाच्या समर्थनार्थ युक्तिवाद (Arguments for Protectionism) :

संरक्षित व्यापार धोरणे हे मुख्यत्वे दोन प्रकारे लाभदायक ठरते. हे धोरण स्विकारल्यामुळे आर्थिक लाभ होतात. त्याप्रमाणे काही आर्थिकेतर लाभाचा यामध्ये समावेश होतो, जे पुढीलप्रमाणे :

अ) आर्थिक दृष्टीकोन :

१) बालउद्योग युक्तिवाद :

प्रत्येक देशातील उद्योगांना सुरुवातीला या अवस्थेतून जावे लागते. उद्योग नव्याने सुरु होताना या दोघांचा सरासरी बदलता व सरासरी स्थिर खर्च जास्त येतो. त्यामुळे उद्योगातून अंतर्गत बचती मिळू शकत नाही. तसेच असे उद्योग बाह्य बचतीपासून वंचित असतात.

२) उत्पादन खर्च समान :

संरक्षण व्यापार धोरणामुळे परकीय देशातून आयात होणाऱ्या वस्तूंच्या किंमती कमी असल्यास त्या वस्तूंवर जकाती आकारुन त्यांच्या किंमती आपल्या देशातील वस्तू व सेवा बरोबरच समान करता येतात. त्यामुळे आपल्या देशातील वस्तू, सेवांच्या मागणीवर योग्य तो परिणाम साध्य करता येतो.

३) देशी संपत्तीची जपणूक :

देशातील संपत्ती देशात राहण्यासाठी हे धोरण उपयुक्त ठरते. जर देशातील मौल्यवान संपत्ती व्यापाराद्वारे बाह्य देशात गेली तर देशाची आर्थिक हानी होईल. कारण देशातील वस्तू व सेवांचा जेव्हा वापर होतो तेव्हा देशातल्या संपत्तीत वाढ होते व देशातील संपत्ती बाह्य देशात जाऊ शकत नाही.

४) व्यापारशर्ती अनुकूलतेसाठी :

परकीय व्यापाराची अनुकूलता व्यापार शर्तीनुसार निश्चित होते. व्यापारशर्ती जेव्हा प्रतिकूल होतात तेव्हा निर्यात असमतोलकडे झुकते. व्यापार तोलातील प्रतिकूलता कमी करण्यासाठी संरक्षित व्यापार धोरणाचा उपयोग करता येतो. आयात निर्यात धोरणामुळे (बदलाद्वारे) व्यापारशर्ती अनुकूल करून घेता येतात. विशेषत: अल्पविकसित देशांना या धोरणांचा सातत्याने उपयोग करावा लागतो. कारण त्या देशांची आयात निर्यातीच्या तुलनेत जास्त राहते. या धोरणावर काही मर्यादा येतात.

५) अवपुंजन :

संरक्षित व्यापार धोरणामुळे आयात वस्तूंवर मोठ्या प्रमाणावर जकात आकारुन अवपुंजन धोरणाला नियंत्रण करता येते.

६) मुलभूत उद्योग उभारणी :

अल्पविकसित व विकसनशील देशांना आर्थिक विकास करण्यासाठी मोठ्या व अवजड उद्योगांची उभारणी करणे आवश्यक असते. आयातीवरील अवलंबित्व या देशांना भविष्यात घातक ठरते. त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात का होईना मुलभूत उद्योगांची सुरुवात करावी लागते. त्यामुळे भविष्यात विकास करणे शक्य होते.

७) सरकारी उत्पन्नात वाढ :

संरक्षित व्यापार धोरणामुळे दुहेरी लाभ होतो म्हणजेच आयात उद्योगापासून देशातील उद्योगाना संरक्षण मिळते. त्याचबरोबर जकातीपासून उत्पन्न मिळते. त्याचप्रमाणे निर्यात प्रोत्साहन धोरणामुळे निर्यातीत वाढ होते. निर्यातीपासून देशाच्या संपत्तीत वाढ होते.

८) देशी बाजारपेठांचा विस्तार :

परकीय देशातील वस्तूंवर प्रशुल्क जकाती आकारल्यानंतर देशी बाजारातील वस्तूंना संरक्षण तर मिळतेच त्याचबरोबर त्यांची मागणी वाढून बाजारपेठांचा विकास होतो.

१) सौदाशक्ती :

कोणताही व्यापार हा सौदाशक्तीद्वारे चालतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापारही त्याला अपवाद नाही. जकाती आकारताना किंवा आर्थिक सहाय्य देताना सौदाशक्तीचा वापर केला जातो. त्यात देशाच्या आर्थिक क्षमतेचा विचार होतो.

ब) आर्थिकेतर दृष्टीकोन :

- १) देशाच्या संरक्षणावर देशाचे अस्तित्व असते. त्यासाठी संरक्षण साहित्य विदेशातूनच संपूर्ण आयात करणे योग्य असते. त्यासाठी आर्थिक घटकाशिवाय देश संरक्षण विचारात घ्यावे लागते.
- २) सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनमूल्यांचे अस्तित्व जोपासणे. उदा. हस्तकला, नक्कीकाम यांना संरक्षण देणे.
- ३) देशभावना म्हणजेच संपत्तीपेक्षाही देशाचे अस्तित्व जपणे, स्वतःच्या देशाबद्दल नेहमीच प्रेम असणे आवश्यक असते. राष्ट्रनिष्ठा सर्वात महत्त्वाची बाब मानली जाते.
- ४) समाजाला घातक ठरणाच्या वस्तू उदा. अमली पदार्थ, मादक द्रव्ये इत्यादी नियंत्रण करणे ही आर्थिक घटकापेक्षा महत्त्वाची मानके आहेत.
- ५) देशाचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी देशाने आपले स्वतःचे वेगळेपण नेहमीच जपले पाहिजे. उदा. आहार, विहार, सवयी.

५) संरक्षित धोरणाच्या विरोधी युक्तिवाद (Argument against protection) :

संरक्षित व्यापार धोरण हे समर्थनीय आहे. या धोरणात कोणत्याही प्रकारचे दोष नाहीत असे नाही. या धोरणाचा अवलंब करताना त्यात काही चुकीचे समर्थन केले जाते. या धोरणाला विरोध दर्शविताना काही मुद्दे विचारात घ्यावे लागतात. संरक्षित व्यापारात अनेक नैसर्गिक बाबी बाजूला ठेवल्या जातात त्या ऐवजी परिस्थितीजन्य घटकांच्या आधारे निर्णय घेतले जातात.

संरक्षित व्यापारी धोरणाच्या मर्यादा / दोष / विरोधी बाजूने युक्तीवाद :

१) अकार्यक्षम उद्योगांचे अस्तित्व :

ज्या उद्योगांना परकीय स्पर्धापासून वाचवण्यासाठी संरक्षण दिले जाते ते उद्योग आपली कार्यक्षमता वाढविण्याचा प्रयत्न करत नाहीत व अनेक वर्षे हे उद्योग आपली परकीय स्पर्धेतील कार्यक्षमता दाखवित नाहीत. बाजारपेठेतील अन्य उद्योगांशी स्पर्धा करण्याची आवश्यकता निर्माण न झाल्यामुळे देशांतर्गत उद्योगातील कामगारांच्या कार्यक्षमतेच्या वाढीस चालना मिळत नाही.

२) एकूण जागतिक व्यापार कमी होतो :

आंतरराष्ट्रीय व्यापार जेवढ्या मोठ्या प्रमाणावर खुला असेल तेवढ्या मोठ्या प्रमाणात एकूण व्यापारात वाढ होतो. बंधने घातल्यामुळे व्यापारात घट होत जाते. प्रत्येक देशाने संरक्षणाचा वापर केला तर व्यापाराचे तत्व नष्ट होते. संरक्षित व्यापार धोरणाद्वारे देशात होणाऱ्या आयातीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आयातीवर जकातीसारख्या करांचे बंधन निर्माण केले जाते.

३) उपभोक्त्याची आर्थिक पिळवणूक :

संरक्षित व्यापार धोरणामुळे व्यापारी संघ निर्मान होऊन किंमत व विक्रीवर नियंत्रण आणले जाते. दर्जा, किंमत व आवडनिवड या दृष्टीने उपभोक्त्यांची आर्थिक पिळवणूक होते.

४) साधनसंपत्तीचा अयोग्य वापर :

संरक्षित व्यापार धोरणामुळे तुलनात्मक लाभाचा विचार मागे पडतो व व्यापाराला कृत्रिम संरक्षण दिले जाते. या धोरणामुळे सर्व साधनसंपत्ती पूर्ण कार्यक्षमतेने वापरली जात नाही. काही साधनसंपत्ती वापरा अभावी वाया जाते. उदा. सरकारी उद्योगाची कार्यक्षमता पूर्ण वापरली जात नाही.

५) आर्थिक विषमता वाढते :

संरक्षित धोरणामुळे उद्योगांच्या अप्रत्यक्ष करांचा बोजा सामान्य ग्राहकावर पडतो तर प्रत्यक्ष करातून या उद्योगांना वगळले जाते. त्यामुळे गरीब व श्रीमंत यातील दरी रुदावते.

६) भ्रष्टाचाराला प्रोत्साहन :

उद्योगाना संरक्षण प्राप्त झाल्याने कार्यक्षमता वाढविण्यारेवजी संरक्षण कायम ठेवण्याचाच प्रयत्न हे उद्योग करतात. त्यातून शासकीय पातळीवर भ्रष्टाचारास प्रोत्साहन मिळते.

७) आंतरराष्ट्रीय संबंध :

एका देशाच्या आयात बंधनाचा परिणाम दुसऱ्या देशाच्या निर्यातीवर होतो. त्यातून आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संबंधात बिघाड होतात. सहकार्याची जागा संघर्षने होते.

आपली प्रगती तपासा :

- १) संरक्षण धोरण म्हणजे काय ?
  - २) संरक्षण धोरणाचे विविध युक्तीवाद सांगा.
  - ३) मुक्त किंवा खुला व्यापार धोरण म्हणजे काय ?
-
-
-
-
-

८.५ सारांश (CONCLUSION)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे सहभागी देशांना फायदा होतो. तुलनात्मक खर्च लाभ हा उत्पादनातील खर्च गुणोत्तरावर अवलंबून असतो. आंतरराष्ट्रीय व्यापारामध्ये व्यापारी धोरण अत्यंत आवश्यक असते. व्यापारी धोरण अवलंबल्यामुळे देशाच्या परकीय व्यापारामुळे लाभ होतो. व्यापारी धोरणात खुला व्यापारी धोरण व संरक्षित व्यापारी धोरणाचा प्रभाव आंतरराष्ट्रीय व्यापार-

लाभावर होतो. विविध अर्थतज्जांनी खुल्या व्यापार व संरक्षित व्यापार धोरणाच्या समर्थनार्थ आणि विरोधी युक्तीवाद केलेला दिसून येतो. भारतासारख्या विकसनशील देशात खुला व्यापार धोरणापेक्षा संरक्षित व्यापार धोरणाचा वापर मोठ्या प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते.

८.७ सराव प्रश्न (QUESTIONS)

- १) आंतरराष्ट्रीय व्यापारापासून मिळणारे लाभ स्पष्ट करा.
- २) व्यापारापासून मिळणाऱ्या स्थितीशील व गतीशील लाभांचे परिक्षण करा.
- ३) आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक खर्च-लाभाचे उपयोजन कोणत्या पद्धतीने केले जाते?
- ४) टिप लिहा : आंतरराष्ट्रीय व्यापारात तुलनात्मक खर्च-लाभाचे उपयोजन.
- ५) व्यापारी धोरण म्हणजे काय? व्यापारी धोरणाचे स्थितीशील व गतीशील परिणाम स्पष्ट करा.
- ६) व्यापारी धोरणांच्या विविध परिणामांचा आढावा घ्या.
- ७) खुल्या व्यापारी धोरणाच्या बाजुने व विरोधात युक्तीवाद मांडा.
- ८) संरक्षित व्यापारी धोरण म्हणजे काय? संरक्षित व्यापार धोरणाच्या समर्थनार्थ व विरोधी युक्तीवादाची चर्चा करा.
- ९) टिप लिहा : खुला व्यापार विरुद्ध संरक्षित व्यापार

राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह (CIRCULAR FLOW OF NATIONAL INCOME)

घटक रचना :

- ९.० उद्दिष्ट्ये
- ९.१ प्रस्तावना
- ९.२ राष्ट्रीय उत्पन्न वैशिष्ट्ये
- ९.३ बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न चक्रिय प्रवाह
- ९.४ खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न चक्रिय प्रवाह
- ९.५ उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे महत्त्व
- ९.६ समारोप
- ९.७ सरावासाठी प्रश्न

९.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- राष्ट्रीय उत्पन्नाची व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
- बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह समजावून घेणे.
- खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह समजावून घेणे.
- उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे महत्त्व अभ्यासणे.

९.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

समग्र पातळीवर अभ्यासल्या जाणाऱ्या चलामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न हा चल महत्त्वाचा आहे. कारण अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी, एकूण उत्पादन, एकूण रोजगार वगैरे गोष्टी राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पातळीवरुन निश्चित होत असतात. प्रस्तूत प्रकरणामध्ये आपण मुक्त अर्थव्यवस्थेतील आणि खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह अभ्यासणार आहोत.

राष्ट्रीय उत्पन्न - राष्ट्रीय उत्पन्न ही एक महत्त्वाची संकल्पना आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एका विशिष्ट राष्ट्राचे विशिष्ट काळातील उत्पन्न होय. अर्थव्यवस्थेच्या कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात अनेक प्रकारच्या वस्तू व सेवांचे उत्पादन होत असते. अशा उत्पादनाचे पैशाच्या माध्यमात व्यक्त केलेले मूल्य म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

व्याख्या (Definitions) :

- १) प्रा. पिगु : “समाजाच्या वस्तुनिष्ठ उत्पन्नाचा जो भाग पैशाच्या स्वरूपात मोजता येतो त्याला राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणतात. अर्थातच यात विदेशातून प्राप्त होणारे उत्पन्न समाविष्ट असते.”
- २) प्रा. फिशर : “अंतिम उपभोक्त्यांना त्यांच्या भौतिक किंवा मानवी साधनसामग्रीपासून मिळणाऱ्या सेवा म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.”
- ३) प्रा. सायमन कुझनेट : “राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे देशाच्या उत्पादन व्यवस्थेमधून एका वर्षाच्या काळात वस्तू व सेवांचा उपभोक्त्याच्या हाती येणारा निव्वळ प्रवाह होय.”
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्न समिती : एखाद्या विशिष्ट कालखंडात निर्माण केलेल्या वस्तू व सेवांची दुहेरी गणना टाळून केलेले मापन म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा अंदाज होय.

९.२ राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये (OBJECTIVES OF NATIONAL INCOME)

- १) राष्ट्रीय उत्पन्न ही प्रवाही संकल्पना आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची निर्मिती ही सातत्याने होत असते. राष्ट्रीय उत्पन्न ही विशिष्ट एका दिवसासाठी न मोजता ते विशिष्ट काळासाठी मोजेले जाते.
- २) राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन पैशात केले जाते. साधारणपणे एका आर्थिक वर्षातील निर्माण झालेल्या वस्तू व सेवांचे मूल्य हे पैशातच व्यक्त केले जाते.
- ३) राष्ट्रीय उत्पन्नाचे मापन एका वर्षासाठी केले जाते.
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्न ही एक समग्रलक्षी संकल्पना आहे. कारण यात राष्ट्रीय दृष्टीकोन आढळतो.
- ५) राष्ट्रीय उत्पन्न हे आर्थिक प्रगती मोजण्याचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे.
- ६) राष्ट्रीय उत्पन्नात विशिष्ट काळात तयार झालेल्या केवळ अंतिम वस्तूंचे मूल्यच विचारात घेतले जाते.

९.३ बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न चक्रिय प्रवाह (THE CIRCULAR FLOW OF INCOME IN CLOSED ECONOMY)

राष्ट्रीय उत्पन्न प्रवाही संकल्पना आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न अखंडपणे निर्माण होत असते. अर्थव्यवस्थेत उत्पादन, वितरण आणि उपभोग अशा महत्त्वपूर्ण घटना घडत असतात. या घटना समाजातील उपभोक्ते व उत्पादक यांच्यामध्ये घडत असतात.

बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह म्हणजे ज्या अर्थव्यवस्थेचे इतर देशांशी कोणत्याही प्रकारचे आर्थिक व्यवहार होत नसतात. त्या अर्थव्यवस्थेत बंदिस्थ अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.

सुरुवातीच्या काळात मानवाच्या गरजा मर्यादित होत्या. मानव स्वतःच आपल्या गरजा पूर्ण करत होता. पण संस्कृतीच्या जसजसा विक्रीस होत गेला तसे नवीन शोध लागले. श्रमविभागणीनंतर वस्तू विनिय पद्धती आली. पैशाचा शोध लागला. पैशामुळे अर्थव्यवस्थेच्या प्रणालीमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. कुटुंब संस्था व व्यवसाय संस्था यांच्यात पैशाच्या सहाय्याने व्यवहार होऊ लागले.

उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील एका व्यक्तीकडून पैशाच्या स्वरूपात उत्पन्न दुसऱ्या व्यक्तिकडे जाणे व पैशाच्या स्वरूपात ते वेगवेगळ्या मार्गानी पहिल्या व्यक्तिकडे परत येते.

अर्थव्यवस्थेत चक्राकार प्रवाह सुरु रहातो याचे स्पष्टीकरण उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह या संकल्पनेवरून मिळते. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे चक्राकार स्पष्टीकरण करताना उत्पन्नाचा प्रवाह द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत त्रिक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत, चतुर्क्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत अशा तीन्ही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेत सुरु असतो.

१) द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्था - द्विक्षेत्रीय अर्थव्यवस्थेत कुटुंबसंस्था व उद्योगसंस्था असे दोन क्षेत्र असतात. म्हणजेच वस्तूचा बाजार व घटकाचा बाजार हो दोन क्षेत्राचा समावेश होतो.

द्विक्षेत्रीय प्रतिमान (Two Sector Model) :

अर्थव्यवस्थेत कौटुंबिक क्षेत्र आणि व्यवसाय क्षेत्र अशी दोनच क्षेत्र असलेल्या काल्पनिक अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहास द्विक्षेत्रीय प्रतिमान म्हणतात. भूमी, श्रम, भांडवल या उत्पादन घटकांची मालकी कुटुंबाकडे असते. कुटुंबाना या घटकाच्या सेवा विकून उत्पन्न मिळते. व्यवसायसंस्था कुटुंबाकडून मिळणाऱ्या उत्पादन घटकांच्या आधारे वस्तू व सेवांचे उत्पादन करून व त्या कुटुंबाना किंवा उपभोक्त्यांना पुरवितात. अशाप्रकारे कुटुंबक्षेत्र हे व्यवसाय क्षेत्राकडून त्यांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू विकत घेत. दोनच क्षेत्र असलेल्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह पुढील आकृती दर्शविला आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह

आकृती ८.१

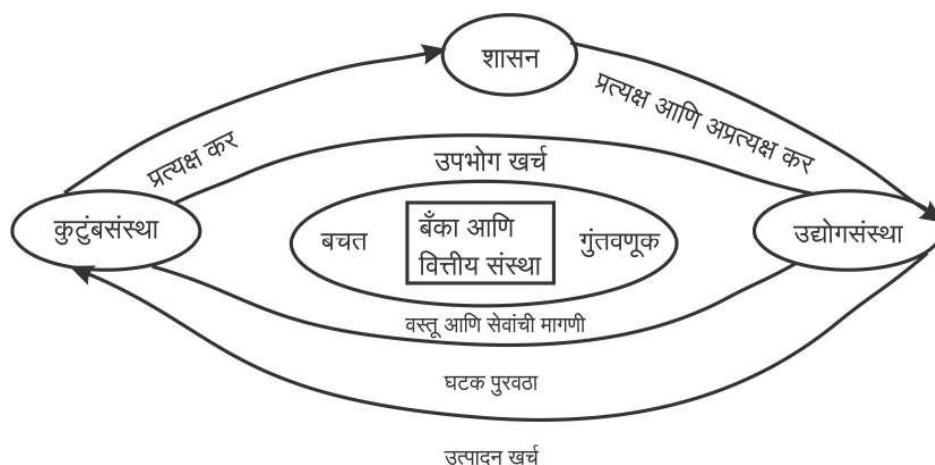
उद्योगसंस्था ही कुटुंबसंस्थाकडून भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक हे उत्पादन घटक, विकत होते त्याचा मोबदला म्हणून कुटुंबसंस्थाना खंड, वेतन, व्याज, नफा देत असते. याउलट कुटुंबसंस्थाही उद्योगसंस्थाकडून वस्तू व सेवा घेत असते. त्या मोबदल्यात उद्योगसंस्था त्यासाठी उपभोग खर्चाच्या रूपात उत्पन्न देत असते. आकृतीमध्ये आतील प्रवाह हा वास्तव प्रवाह म्हणून ओळखला जातो तर बाहेरील प्रवाह हा मौद्रिक प्रवाह म्हणून ओळखला जातो.

वरील चक्राकार प्रवाह हा राष्ट्रीय उत्पन्नातील समतोलही दर्शवित असतो. कुंटूबसंस्था ज्या बचती करतात त्या वित्तीय बाजारात येतात आणि वित्तीय बाजारातून कर्ज घेऊन उद्योगसंस्था गुंतवणूक करतात. त्यामुळे बचतीच्या रूपातून बाहेर पडलेला पैसा गुंतवणूकीच्या रूपाने पुन्हा प्रवाहात येतो.

तीन क्षेत्रीय प्रतिमान (Two Sector Model) :

कुटुंबसंस्था, उद्योगसंस्था या प्रमुख क्षेत्राबरोबरच या प्रतिमानात शासन या तिसऱ्या क्षेत्राचा विचार केला जातो. त्रिक्षेत्रीय प्रतिमान स्पष्ट करताना शासनाचा प्रमुख आर्थिक व्यवहार आणि त्यांचे कुटुंबसंस्था आणि उद्योगसंस्था यांच्यावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण आवश्यक ठरते. या संदर्भात प्रत्यक्ष कर, सार्वजनिक खर्च आणि हस्तांतरित खर्च या व्यवहारांचा प्रामुख्याने विचार करावा लागतो.

करामुळे विशेषत: उत्पन्न कर, संपत्तीकर इत्यादींमुळे ग्राहकाची खरेदी क्षमता घटते. परिणामी उत्पन्न उपभोग आणि बचत यांचा संकोच होतो. म्हणजे करांच्या चक्रिय व्यवहारातील गळती म्हणता येईल. याउलट सार्वजनिक खर्च म्हणजे भर होय. शासन कुटुंबसंस्थेकडून उत्पादन घटकांची तर उद्योगसंस्थाकडून वस्तू आणि सेवांची खरेदी करते त्यामुळे एकूण मागणीत वाढ होऊन चक्रिय प्रवाहांचा विस्तार होतो. निवृत्तीवेतन, बेरोजगार भत्ता इत्यादी स्वरूपाच्या हस्तांतर खर्चामुळे व्यक्तिच्या उत्पन्नात व त्यामुळे उपभोगात वाढ होऊन चक्रिय प्रवाहाचा विस्तार होतो.

त्रिक्षेत्रीय उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह

आकृती ८.२

वरील आकृतीत कुंटुबसंस्था आणि उद्योगसंस्था या द्विक्षेत्रीय घटकाबरोबर शासन या तिसऱ्या क्षेत्राचा समावेश केलेला आहे व त्यामधील उत्पन्न-खर्च प्रवाह दर्शविला आहे.

शासन-कुटुंबसंस्था : व्यक्तिकडून किंवा कुटुंबाकडून शासनाला उत्पन्न कर, संपत्तीकर अशा प्रत्यक्ष करांच्या स्वरूपात पैसा प्राप्त होतो. सरकार सार्वजनिक खर्चाद्वारे अनेक उपक्रम हाती घेते. उदा. दळणवळण कालवे, पाटबंधारे इत्यादी. याशिवाय व्यक्तिना देण्यात येणाऱ्या वेतन, बेरोजगार भन्ता अशा रक्कमामुळे शासनाला उत्पन्न मिळते. हस्तांतरित खर्चाच्या मोबदल्यात व्यक्ती शासनाला काही देत नाहीत. त्यांना प्राप्त होणाऱ्या वेतन, व्याज अशा घटक मोबदल्याची परतफेड पुरवठाच्या (श्रम, भांडवल वगैरे) स्वरूपात केली जाते.

शासन - उद्योगसंस्था : शासन व उद्योगसंस्था या दोन चलनरूपी व वास्तव चक्रिय प्रवाह अस्तित्वात असतात. सरकार उद्योग संस्थाकडून वस्तू आणि सेवा खरेदी करते व किंमतीच्या स्वरूपात उद्योगसंस्थाना उत्पन्न प्राप्त होते. उद्योगसंस्थाकडून शासनाला प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर, परवानाशुल्क, नोंदणी शुल्क इत्यादी स्वरूपात उत्पन्न मिळते. उद्योगसंस्थांनी सरकारला दिलेले विविध प्रकारचे कर म्हणजे चक्राकार प्रवाहातील गळती होय. सरकार उद्योगसंस्थाकडून विविध वस्तू खरेदी करते आणि त्याबद्दल उद्योगसंस्थांना उत्पन्न देते. हा जो सरकार खर्च करते ती उत्पन्न प्रवाहातील भर होय.

थोडक्यात त्रिक्षेत्रीय प्रतिमानात शासन - कुटुंबसंस्था आणि शासन - उद्योगसंस्था यांच्यामधील उत्पन्न खर्चाचा चक्रिय प्रवाह स्पष्ट होतो.

१.४ खुल्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या चक्रिय प्रवाह (CIRCULAR FLOW OF INCOME IN OPEN ECONOMY)

II) खुल्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह (Circular Flow in open economy four sector model) :

अर्थव्यवस्थेचे जगातील इतर देशांशी व्यापारी संबंध असतात. अशा खुल्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाची माहिती घ्यायची आहे. अर्थव्यवस्थेतील कुटुंब, व्यवसायसंस्था, सरकार आणि याबोराच विदेशी क्षेत्र अशा चार क्षेत्राचा विचार चतु:क्षेत्रीय प्रतिमानात केला आहे.

चतु:क्षेत्रीय प्रतिमान :

जागतिकीकरणाच्या काळात विविध राष्ट्रांमधील परस्परावलंबित्व फार व्यापक आणि गुंतागुंतीचे झाले आहे. अशा परिस्थितीत परकिय क्षेत्राच्या अंतर्भाव केल्याशिवाय चक्रिय प्रवाहाचे विश्लेषण अशक्य आहे. चतु:क्षेत्रीय प्रतिमान तीन अंतर्गत क्षेत्राच्या बरोबर परकिय व्यापार आणि व्यवहार यांच्या समावेशाने परिपूर्ण असते.

जेव्हा एखादा देश इतर देशाकडून वस्तू व सेवांची आयात करतो किंवा इतर देशांना वस्तू व सेवांची निर्यात करतो. तेव्हा त्या देशातील उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहावर त्याचा परिणाम

होतो. उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचा विचार करताना विदेशी क्षेत्रांचा विचार करणे आवश्यक आहे. कारण खुल्या अर्थव्यवस्थेत परकिय व्यापाराची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

परकिय क्षेत्राचा विचार करताना दोन प्रकारच्या व्यवहारांचा अंतर्भाव केला जातो.

अ) वस्तू व सेवांची आयात-निर्यात

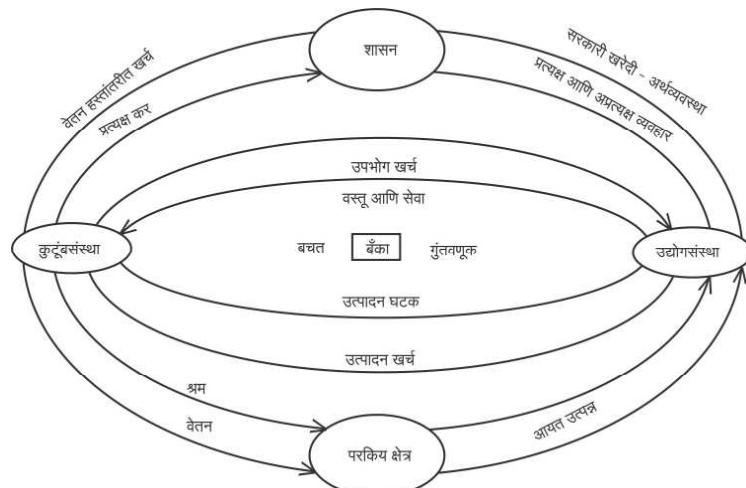
ब) भांडवली व्यवहार-भांडवलाचे आगमन-निर्गमन

परकिय व्यवहारांनी आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या देवाणधेवाणीची व्याप्ती खूप विस्तृत आहे. यासाठी काही गृहितकांचा वापर करून परकिय क्षेत्राचा उत्पन्न व खर्चावर होणारा परिणाम स्पष्ट करता येतो. प्रतिमानातील गुंतवणुक टाळण्यासाठी पुढीलप्रमाणे गृहिते मांडली आहेत.

१) फक्त वस्तू व सेवांच्या आयात-निर्यातीचा समावेश.

२) कुंटूबव्यसंस्थेचा सहभाग फक्त श्रम पुरवठा एवढाच मर्यादित आहे.

३) वस्तूची आयात-निर्यात फक्त उद्योगसंस्थांच्या मार्फत होत असते.

चतुःक्षेत्रीय उत्पन्नाचा चक्रिय प्रवाह आकृती ८.३

वरील चतुःक्षेत्रीय प्रतिमानात केवळ पैशातील प्रवाह दर्शविले आहे. पैशातील प्रत्येक प्रवाहाच्या आड वस्तूरूप अथवा वास्तव प्रवाह असतात.

आकृतीत दर्शविलेल्या उत्पन्न प्रवाहामधून अर्थव्यवस्थेतील गळती किंवा भर स्पष्ट होते. निर्यात म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न प्रवाहातील भर होय तर आयात म्हणजे उत्पन्न प्रवाहातील गळती होय.

१) कुंटुंब - परकिय क्षेत्र - कुंटूबे विदेशातून आयात केलेल्या वस्तू व सेवा विकत घेतात त्यासाठी खर्च करतात ही उत्पन्न प्रवाहातील गळती होय. तर कुंटूबसंस्थाना विदेशात सेवाबद्दल हस्तांतरीत उत्पन्न मिळते.

२) उद्योगसंस्था - परकिय क्षेत्र - उद्योगसंस्था विविध देशांना वस्तू व सेवांची निर्यात करतात त्याचप्रमाणे उद्योगसंस्थाना विमा, बँकिंग, जहाजसेवा पुरवल्याबद्दल उत्पन्न मिळते. विदेशात केलेल्या गुंतवणूकीतून नफा मिळतो. तर विदेशातून भांडवली वस्तू

कच्चामाल, उपभोग्य वस्तू यांची आयात करतात. त्यातून उत्पन्न प्रवाहात गळती निर्माण होते. उद्योगसंस्थेप्रमाणे सरकारसुद्धा विविध वस्तू व सेवांची आयात निर्यात करतात. इतर देशांना कर्ज देतात. यातून सरकारला उत्पन्न मिळते आणि विदेशातून वस्तू व सेवांची आयात निर्यात करताना सरकारला रक्कम द्यावी लागते तेव्हा उत्पन्न प्रवाहात गळती निर्माण होते.

परकिय क्षेत्राच्या अंतर्भावामुळे एकूण-उत्पन्न खर्च प्रवाहावर काय परिणाम होतो हे समजावून घेणे आवश्यक आहे. कारण या प्रवाहाच्या आकारमानावर देशांतर्गत उत्पन्न, उत्पादन, रोजगार किंमती इत्यादी समग्र चलाची पातळी अवलंबून असते. व्यापारशेष किंवा व्यवहारशेष हे अशा परिमाणाचे मापन करण्याचे साधन आहे. स्थूलमानाने -

व्यापारशेष = आयात - निर्यात

- १) जर आयात निर्यातीपेक्षा जास्त असेल तर व्यापारशेष ऋणात्मक असतो. (आयात > निर्यात) त्यामुळे चक्रिय प्रवाहाचा संकोच होतो.
- २) जर आयात निर्यातीपेक्षा कमी असेल तर व्यापारशेष धनात्मक असतो. (आयात < निर्यात) त्यामुळे चक्रिय प्रवाहाचा विस्तार होतो.
- ३) जर आयात आणि निर्यात समान असेल तर व्यापारशेष शून्य असते. (आयात = निर्यात) त्यामुळे चक्रिय प्रवाहावर परिणाम होत नाही.

यावरुन असा निष्कर्ष काढता येतो कि उत्पन्न, उत्पादन, रोजगार वाढीसाठी म्हणजे आर्थिक विकासासाठी निर्यात वाढवणे आवश्यक आहे .

आपली प्रगती तपासा.

- १) बंदिस्त अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह चर्चा करा.
  - २) खुल्या अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह टिप लिहा.
-
-
-
-

१.५ उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचे महत्त्व (IMPORTANCE OF CIRCULAR FLOW OF INCOME)

चक्राकार प्रवाह ही संकल्पना अनेक दृष्टीने महत्त्वाची आहे. या संकल्पनेचे महत्त्व आपल्याला पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

- १) **अर्थव्यवस्थेची कार्यपद्धती समजण्यास उपयुक्त :** चक्राकार प्रवाहाच्या संकल्पनेमुळे अर्थव्यवस्थेचे वास्तव स्वरूप स्पष्ट होते. अर्थव्यवस्थेचे कार्य कार्यक्षमपणे सुरु आहे किंवा अर्थव्यवस्थेचा कार्यात काही अडथळे आहेत याची जाणीव आपल्याला होते.

२) असमतोलाच्या समस्येचा अभ्यास करता येतो : उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाच्या आधारे व्यवहार रेषातील असमतोलाच्या समस्येचा अभ्यास करणे शक्य होते. त्याचप्रमाणे अर्थव्यवस्थेच्या कार्यात काही अडथळे असतील तर त्याची माहिती मिळते.

३) मौद्रिक धोरणाचे महत्त्व लक्षात येते : उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचा अभ्यास अर्थव्यवस्थेतील बचत व गुंतवणूक यात समानता प्रस्थापित करण्याच्या बाबतीतील चलन विषयक धोरणाच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर प्रकाश टाकतो.

४) राजकोषीय धोरणाचे महत्त्व लक्षात येते : उत्पन्न व खर्चात समानता प्रस्थापित करण्यासाठी राजकोषीय धोरणाचे महत्त्व उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाच्या अभ्यासावरून लक्षात येते.

५) चक्राकार प्रवाहातील गळती शोधून काढण्यास मदत होते : उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाच्या आधारे बचती, आयात आणि कर या स्वरूपात प्रवाहातील गळती लक्षात येते. अशी गळती थांबविण्यासाठी सरकारला निर्यात वाढ व आयात कमी करण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात.

अशाप्रकारे अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने चक्राकार प्रवाहाची संकल्पना महत्त्वाची आहे.

९.६ समारोप (CONCLUSION)

उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाह म्हणजे अशी प्रक्रिया की ज्याद्वारे अर्थव्यवस्थेचे राष्ट्रीय उत्पन्न चक्राकार पद्धतीने फिरत असते. अर्थव्यवस्थेत कुटूंबे व व्यवसाय संस्था यांच्यात उत्पन्नाचा चक्राकार प्रवाह चालू अशतो. कुटूंबे उत्पादन घटक व्यवसाय संस्थाना पुरवितात व व्यवसाय संस्था त्या बदल्यात कुटूंबाना मोबदला देतात. तसेच व्यवसाय संस्था वस्तू व सेवा कुटूंब संस्थाना पुरवितात व त्यावरील खर्चाच्या माध्यमातून कुटूंबांकडून व्यवसाय संस्थाना उत्पन्न मिळते. कुटूंबे व व्यवसाय संस्था या दोन क्षेत्रांबरोरच सरकार या क्षेत्राचा समावेश करणे महत्त्वाचे ठरते. सरकारकडूनह उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहात भर टाकली जाते. तसेच चक्राकार प्रवाहातून उत्पन्न काढून घेतले जाते. उत्पन्नाच्या चक्राकार प्रवाहाचा विचार करता विदेशी क्षेत्राचाही विचार करावा लागतो.

९.७ सरावासाठी प्रश्न (QUESTIONS)

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नाची वैशिष्ट्ये कोणती ?
- २) टिपा लिहा.
  - १) दोन क्षेत्रीय प्रतिमान
  - २) तीन क्षेत्रीय प्रतिमान
  - ३) चतु: क्षेत्रीय प्रतिमान

१०

संकल्पना व परिभाषा (CONCEPTS AND DEFINITIONS)

घटक रचना :

- १०.० उद्दिष्ट्ये
- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न
- १०.३ घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न व बाजार किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न
- १०.४ राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापाच्या पद्धती
- १०.५ राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापातील अडचणी
- १०.६ राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीचे महत्त्व
- १०.७ चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पादन आणि स्थिर किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पादन
- १०.८ चलनाच्या खरेदीशक्ती समता विनिमय दराला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न
- १०.९ किंमत निर्देशांक म्हणून विनिमय दर
- १०.१० स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची वाढ
- १०.११ समारोप
- १०.१२ सरावासाठी प्रश्न

१०.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न या संकल्पना समजावून घेणे.
- चलनाच्या खरेदीशक्ती समता विनिमय दराला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न अभ्यासणे.
- स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची क्षेत्रीय रचना अभ्यासणे.

१०.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

समग्रलक्षी अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या विविध संकल्पना वापरल्या जात असल्याने त्यांचा परिचय करून घेणे आवश्यक आहे. प्रस्तूत प्रकरणात आपण स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न या संकल्पनांचा अभ्यास करणार आहोत.

१०.२ स्थूल देशांतर्गत उत्पादन, स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन आणि निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (GDP, GNP AND NNP)

१) स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (Gross Domestic Product - GDP) :

एका आर्थिक वर्षात देशाच्या भौगोलिक सीमांच्या मध्ये तयार झालेल्या सर्व अंतिम वस्तु आणि सेवांचे पैशातील मूल्य म्हणजे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन होय. यामध्ये विदेशातून प्राप्त झालेल्या उत्पन्नाचा समावेश होत नाही. येथे फक्त देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेतील वस्तु व सेवांचे मूल्य विचारात घेतले जाते.

“स्थूल देशांतर्गत उत्पादन म्हणजे देशातील नागरिकांनी अथवा परकियांनी देशाच्या चतुःसीमेत वर्षभरात निर्माण केलेल्या अंतिम वस्तु व सेवांचे बाजारमूल्य होय.”

एखाद्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत एका वर्षाच्या कालावधीत निर्माण केल्या जाणाऱ्या सर्व अंतिम वस्तु व सेवांच्या मूल्यास स्थूल देशांतर्गत उत्पादन असे म्हणतात.

१) बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेसाठी

$$GDP = C + I + G$$

GDP - स्थूल देशांतर्गत उत्पादन

C = उपभोग खर्च

I = गुंतवणूक खर्च

G = शासकीय खर्च

२) खुल्या अर्थव्यवस्थेसाठी

$$GDP = C + I + G (X - M)$$

GDP = स्थूल देशांतर्गत उत्पादन

C = उपभोग खर्च

I = गुंतवणूक खर्च

G = शासकीय खर्च

X = निर्यात

M = आयात

बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेत उर्वरित जगाशी कसलाही संबंध नसतो. सर्व प्रकारचे आर्थिक व्यवहार, गरजा इत्यादी त्याच अर्थव्यवस्थेत पूर्ण होतात निर्यात - आयात नसल्याने विदेशी उत्पन्नाचा प्रश्न निर्माण होत नाही. खुल्या अर्थव्यवस्थेत मात्र अन्य देशांशी होणाऱ्या आयात-निर्यात व्यवहारामुळे विदेशातून होणाऱ्या उत्पन्न प्राप्तीचा समावेश करणे आवश्यक असते.

३) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन (Gross National Product - GNP) :

स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन ही राष्ट्रीय उत्पन्नाची सर्वात महत्त्वाची आणि मोठ्या प्रमाणात वापरली जाणारी संकल्पना आहे. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे विशिष्ट कालावधीत देशात उत्पादित झालेल्या सर्व अंतिम वस्तु आणि उत्पादक यांना प्रत्यक्ष उपभोगासाठी तयार असणाऱ्या वस्तूचाच समावेश केला जातो.

व्याख्या : एका वर्षामध्ये देशाच्या नागरिकांनी स्वदेशात अथवा परदेशात उत्पादित केलेल्या अंतीम वस्तू आणि सेवांचे बाजारमूल्य म्हणजे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन होय. या अंतीम वस्तूत उपभोग्य व भांडवली वस्तूंचा समावेश होतो. संख्याशास्त्रीय दृष्टीकोनातून स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाचे मोजमाप हे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनापेक्षा अधिक अचूक असते कारण घसाऱ्याचे अचूक मोजमाप करणे कठीण असते.

$$GNP = C + I + G (X - M) + (R - P)$$

GNP = स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन

C = उपभोग खर्च

I = गुंतवणूक खर्च

G = शासकिय खर्च

X = निर्यात

M = आयात

R = विदेशातून प्राप्त झालेले उत्पन्न

P = विदेशी बाबीसाठी द्यावी लागणारी देणी

स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनाला एकूण राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. एका वर्षाच्या कालखंडात देशातील श्रम, भांडवल आणि इतर साधनसामग्रीच्या सहाय्याने उत्पादन केलेल्या अंतीम वस्तूंचे पैशातील एकूण मूल्य म्हणजे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न होय. देशातील नागरिकांकडून विविध प्रकारचे व्यवहार केले जातात. त्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जातो. देशातील नागरिकांनी परदेशात काही गुंतवणूक केली असेल किंवा अन्य व्यवहार केलेले असतील तर त्यापासून देशाला मिळणारे उत्पन्न हे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात जमा केले जाते. याउलट परकिय व्यक्ती अथवा संस्थांनी आपल्या देशात केलेल्या व्यवहारापासून त्यांना मिळणारे उत्पन्न आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नातून वजा करावे लागते. एका वर्षाच्या कालावधीसाठी हे हिशोब केले जातात. दुहेरी गणना टाळण्यासाठी स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात अंतस्थित वस्तूंच्या मूल्याचा समावेश केला जात नाही परंतु अंतीम वस्तूंच्या मूल्याचा समावेश केला जातो. (एखाद्या व्यक्तिने अथवा उद्योगसंस्थेने उत्पादन केलेली वस्तू अथवा सेवा जर दुसऱ्या संस्थेकडून उत्पादन कार्यासाठी वापरली जात असेल तर ती अंतस्थित वस्तू होय.)

स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात देशातील नागरिकांनी उत्पादन केलेल्या सर्व वस्तू व सेवा यांचा समावेश असतो. अशा वस्तू व सेवांची किंमत विचारात घेऊन राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी निश्चित केली जाते. याचा अर्थ अशा वस्तू देशातच उत्पादन केल्या पाहिजेत असे नाही. देशातील नागरिकांनी विदेशात उत्पादन केलेल्या वस्तू व सेवांचा समावेशही स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात केला जातो. स्थूल देशांतर्गत उत्पादन आणि स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन यात फरक आढळतो हा फरक पुढीलप्रमाणे -

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन आणि स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन फरक :

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन GDP	स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन GNP
१) एका आर्थिक वर्षात देशाच्या भौगोलिक व सागरी हृदीतील उत्पादनाचे मूल्य म्हणजे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन होय.	१) एका आर्थिक वर्षात देशातील सर्व अंतीम वस्तू व सेवांचे पैशातील मूल्य म्हणजे स्थूल राष्ट्रीय उत्पादन होय.

२) एखाद्या देशाच्या नागरिकांनी अन्य देशात मिळवलेल्या उत्पन्नाचा समावेश स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात होते.	२) एखाद्या देशाच्या नागरिकांनी देशात अथवा देशाबाहेर मिळविलेल्या सर्व उत्पन्नाचा समावेश स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनात होता.
३) देशाच्या सीमामध्ये अन्य देशाच्या नागरिकांनीही मिळवलेल्या उत्पन्नाचा समावेश स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात होतो.	३) स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनामध्ये एखाद्या देशात इतर देशाच्या नागरिकांनी मिळवलेले उत्पन्न समाविष्ट केले जात नाही.

३) निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (Net National Product - NNP) :

उत्पादन प्रक्रियेमध्ये एका विशिष्ट कालखंडात देशातील रहिवाशांनी उत्पादित केलेल्या सर्व वस्तू व सेवांच्या निव्वळ उत्पादनाची बेरीज म्हणजे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन होय. स्थूल राष्ट्रीय उत्पादनातून घसारा वजा केला असता निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन समजते.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन = स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न - घसारा

NNP = GNP - D

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे विशिष्ट कालखंडातील उपभोग्य वस्तू व सरकारी वस्तूचे उत्पादन आणि निव्वळ गुंतवणूक यांची बेरीज होय. याचाच अर्थ राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे एकूण उपभोग्य वस्तूचे उत्पादन व अर्थव्यवस्थेच्या भांडवली साठ्यातील निव्वळ वाढ यांची बेरीज होय. निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन आणि निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन यातील संबंध पुढीलप्रमाणे असतो.

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन = निव्वळ देशांतील उत्पादन + निर्यात - आयात

निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनाची संकल्पना ही वृद्धीच्या अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात उपयुक्त आहे. मात्र या संकल्पनेत एक गंभीर स्वरूपाची उणीव आहे व ती म्हणजे निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादनाच्या गणनेत संयंत्र इमारत वगैरेच्या घसाऱ्याचे दर ठरविण्याबाबत गुंतागुंतीच्या व अवघड समस्या / निर्माण होतात.

१०.३ घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न आणि बाजार किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न (NATIONAL INCOME OF FACTOR COSTS & MARKET PRICES)

उत्पादन कार्यामध्ये सहभागी होणारे घटक म्हणजे भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक होय. या घटकाना अनुक्रमे खंड, वेतन व्याज व नफा या स्वरूपात मोबदला मिळतो त्याला घटक खर्च असे म्हणतात. या घटकाच्या मोबदल्याची बेरीज केली असता येणारी एकूण रक्कम म्हणजे घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

एका वर्षाच्या कालावधीत देशात विविध वस्तू व सेवांचे जे उत्पादन झालेले असते त्याला त्याच्या बाजार किंमतीने गुणले असता जो आकडा मिळतो त्याला बाजार किंमतीनुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणतात. बाजार किंमतीनुसार निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न = स्थूल. राष्ट्रीय उत्पादन - घसारा बेरीज करून राष्ट्रीय उत्पन्न निश्चित केलेले असेल. तर त्याला घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणतात. उपभोक्ते विविध वस्तूसाठी बाजारात जी किंमत देतात त्यांची बेरीज करून राष्ट्रीय उत्पन्न मोजले असेल तर त्याला बाजार किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात. या बाजार किंमतीत उत्पादन कर, विक्री कर, इ. अप्रत्यक्ष कर आणि अन्य आकार समाविष्ट झालेले असतात. बाजारातील किंमतीनुसार मिळालेल्या उत्पन्नातून असे कर सरकारला द्यावे लागतात. म्हणून अप्रत्यक्ष कराची रक्कम, निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नातू?न वजा करावी लागते. तसेच काही वस्तू देशातील नागरिकांना स्वस्त मिळाव्यात या हेतुने सरकार उत्पादकांना अनुदान देते. अशा आर्थिक सहाय्याची रक्कम निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्नात मिळवावी लागते. त्यानंतर जी एकूण रक्कम उत्पादन घटकांना वाटण्यासाठी आणि अशा रक्कमेचे उत्पादन घटकात वाटप केले जाते यालाच घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पादन म्हणतात. घटक खर्चानुसार राष्ट्रीय उत्पन्न = बाजार किंमतीनुसार निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन - अप्रत्यक्ष कर + सरकारी अर्थसहाय्य.

१०.४ राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापाच्या पद्धती (METHODS OF NATIONAL INCOME MEASUREMENT)

राष्ट्रीय उत्पन्नाची संकल्पना अनेक दृष्टीने महत्त्वाची असल्याने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे गणना करणे आवश्यक ठरते. राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापाच्या तीन पद्धती आहेत.

- i) **उत्पादन पद्धती** - अंतिम वस्तू व सेवांच्या पैशातील मूल्याची बेरीज केली जाते.
  - ii) **उत्पन्न पद्धती** - सर्व उत्पादन घटकांना मिळणाऱ्या उत्पन्नाची बेरीज केली जाते.
  - iii) **खर्च पद्धती** - कुंटबे, व्यवसाय संस्था व सरकार यांचा सर्व खर्च व निव्वळ परकिय गुंतवणूक यांची बेरीज केली जाते.
- i) **उत्पादन पद्धती (Production Method)** - या पद्धतीमध्ये दोन उप-पद्धतीचा समावेश होतो.

A) अंतिम वस्तूचे उत्पादन - उत्पादन पद्धतीनुसार दुहेरी मोजमापाची समस्या टाळण्यासाठी एका वर्षातील अंतिम वस्तू व सेवांच्या एकूण उत्पादनाचे मूल्य पैशात मोजले जाते. अर्थव्यवस्थेच्या कृषी व व्यापार अथवा सेवा क्षेत्रात तयार झालेल्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे केवळ अंतिम मूल्य विचारात घेतल्यास घटक खर्चानुसार स्थूल देशांतर्गत उत्पादन मिळते त्यात काही समायोजन करून विदेशी स्त्रोतापासूनच उत्पन्न मिळेल.

B) मूल्य वर्धित पद्धती - या पद्धतीमध्ये राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापात ज्या वस्तू व सेवांचा समावेश करावयाचा त्या वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाच्या प्रक्रिये दरम्यानच्या विविध टप्प्यावरील वाढता जाणाऱ्या मूल्याचे मोजमाप केले जाते. अशाप्रकारे उत्पादन पद्धतीच्या आधारे

अर्थव्यवस्थेतील शेती, उद्योग, व्यापार, वहातूक, दळणवळण अशा विविध क्षेत्रात उत्पादित झालेल्या वस्तू व सेवांची किंमत ठरवून त्या किंमतीही बेरीज केली जाते.

ii) उत्पन्न पद्धती (Income Method) - राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापाची ही दुसरी पद्धती असून या पद्धतीनुसार उत्पादनाच्या प्रक्रियेत सहभागी झाल्याबद्दल भूमी, श्रम, भांडवल, संयोजक या सर्व उत्पादन घटकांना मिळाण्या उत्पन्नाची बेरीज म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय. भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक याना अनुक्रमे खंड, वेतन, व्याज आणि नफा मिळतो तो राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजतात.

iii) खर्च पद्धती (Expenditure Method) - राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापाची ही तिसरी पद्धती असून या पद्धती अंतर्गत अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांनी केलेल्या एकूण खर्चाची बेरीज केली जाते.

A) वैयक्तिक उपभोग खर्च - देशातील व्यक्तीने उपभोग्य वस्तू व सेवा विकत घेण्यासाठी केलेला खर्च म्हणजे वैयक्तिक उपभोग खर्च होय.

B) स्थूल देशांतर्गत खाजगी गुंतवणूक - उत्पादन कार्यासाठी आवश्यक असणारी येथे खरेदी करण्यासाठी जो खर्च केला जातो त्याचा समावेश स्थूल देशांतर्गत खाजगी गुंतवणूकीत केला जातो.

C) वस्तू व सेवांची सरकारकडून होणारी खरेदी सरकारकडून चालु उपभोगासाठी आणि भांडवली कारणासाठी वस्तू व सेवांची खरेदी केली जाते. त्यांचा समावेश यामध्ये केला जातो.

D) निव्वळ परकिय गुंतवणूक - देशातील नागरिकांनी आणि परकिय नागरिकांनी देशातील वस्तू व सेवांवर केलेला खर्च यातील फरकास निव्वळ गुंतवणूक खर्च म्हणतात.

अशाप्रकारे निरनिराळ्या पद्धतीच्या आधारे राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना केली जाते. भारतामध्ये राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना उत्पादन पद्धती व उत्पन्न पद्धतीचा अवलंब केला जातो.

१०.५ राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापातील अडचणी (DIFFICULTIES IN MEASUREMENT OF NATIONAL INCOME)

राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापात अनेक प्रकारच्या अडचणी येतात. दोन प्रमुख प्रकारच्या अडचणीचा आपण विचार करणार आहोत.

A) संकल्पनात्मक अडचणी - राष्ट्रीय उत्पन्न या संकल्पनेत कोणत्या वस्तू व सेवाचा समावेश करावयाचा आणि कोणत्या उत्पन्नाचा समावेश करावयाचा नाही हे ठरवावे लागते. या संदर्भात ज्या अडचणी निर्माण होतात त्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) सेवांचा समावेश - सेवा उपभोक्त्याच्या गरजा पूर्ण करतात म्हणून त्या सेवा पुरविणाऱ्यांना उत्पन्न दिले जाते. पण कोणत्या सेवांचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करावयाचा असा प्रश्न निर्माण झाल्यास अडचणी निर्माण होतात.

२) वास्तव उत्पन्न गणना - किंमतीतील चढ उतारांचा परिणाम नाहीसा केल्याशिवाय वास्तव उत्पन्नातील बदल कळत नाही. यासाठी एखादे वर्ष मूळ वर्ष मानून दर वर्षांच्या प्रत्येक वस्तूच्या उत्पादनाला मूळ वर्षांच्या किंमतीने गुणून हिशोब मांडता येतो. परंतु मूळ वर्षातील वस्तू चालू वर्षात अस्तित्वात नसतील तर त्यांच्या किंमती कशा काढणार हा मोठा प्रश्न निर्माण होतो.

३) बेकायदेशीर व्यवहार - काळ्या बाजाराच्या माध्यमातून होणाऱ्या व्यवहारांची नोंद कसा येत नाही. बेकायदेशीर व्यवहारांची नोंद घेतली जात नसल्याने सर्व आर्थिक व्यवस्थाचे मापन करता येत नाही. नोंदणी न करताही खूप मोठ्या प्रमाणात व्यवहार येतात. त्यामुळे अनेक व्यवहाराचे प्रतिबिंब राष्ट्रीय उत्पन्नात पडत नाही. सर्व व्यवहारांचे मापन करता येत नसल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाचे योग्य मापन केले जाण्यात अडचणी येतात.

४) हस्तांतरित उत्पन्न - वस्तू आणि सेवा यांची भर न घालता मिळणारे हस्तांतरित उत्पन्न राष्ट्रीय उत्पन्नात मोजावे किंवा नाही असा एक प्रश्न आहे. वस्तू आणि सेवा यांचे उत्पादन होत नाही म्हणून ते वगळावे तर ते खर्चून वस्तू व सेवा खरेदी केल्या जातात या दृष्टीने आर्थिक व्यवहारावर त्या उत्पन्नाचा परिणाम होत असतो.

५) शासनाच्या सेवा - सरकारकडून वाहतूक दळणवळण अशा अनेक प्रकारच्या सेवा पुरविल्या जातात. सरकारच्या सेवांचा समावेश राष्ट्रीय उत्पन्नात करावयाच्या की नाही हे ठसविण्याच्या बाबतीत अडचण निर्माण होते. सरकारकडून पुरविण्यात आलेल्या सेवांचा वापर उपभोक्ते व उत्पादक यांच्याकडून केला जातो. सरकारकडून उपभोक्त्यांना मिळणाऱ्या सेवांचा राष्ट्रीय उत्पन्नात समावेश करणे संयुक्तिक ठरते व उत्पादकाकडून वापरल्या जाणाऱ्या सेवा वगळणे योग्य असते. मात्र या सेवा दोन्ही घटकांकडून एकाच वेळी वापरण्यात येत असल्याने कोणत्या वगळाव्यात हे ठरविणे अवघड असते.

६) तुलनीयता - राष्ट्रीय उत्पन्नात समाविष्ट होणाऱ्या वस्तू आणि सेवा देशात सारख्या नसतात. देशपरत्वे लोकांच्या गरजाही भिन्न असतात. अशा परिस्थितीत भिन्न देशातील उत्पन्नाची तुलना करणे कठीण असते. एका मर्यादेपर्यंत ही तुलना अर्थपूर्ण ठरते.

B) सांख्यिकीय अडचणी -

व्यवहारात राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना पुढील सांख्यिकीय अडचणी निर्माण होतात.

१) दुहेरी गणना टाळणे - राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना एका वस्तूची दोनदा गणना होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. त्यासाठी अंतिम वस्तूची गणना करावी लागते. एकच वस्तू दोनदा मोजल्यास गणना दोषपूर्ण ठरते. दुहेरी गणना टाळून राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करणे अवघड व अडचणीचे असते.

२) वस्तू विनिमय - राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना करताना मोठ्या प्रमाणात व्यवहार पैशाच्या स्वरूपात केले जातात. परंतु भारतात आजही शेती क्षेत्रातील व्यवहार वस्तूविनिमय स्वरूपात केले जातात. त्यांची गणना राष्ट्रीय उत्पन्नात करणे अवघड असते.

३) क्षेत्रवार विभागणी - राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना क्षेत्रवार केली जाते. परंतु भारताच्या बाबतीत ही गोष्ट अशक्य आहे कारण शेतकरी पावसाळ्यात शेती व्यवसाय करतो तर पावसाळा संपल्यावर छोटा व्यवसाय करतो त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाची गणना व्यवसायानुसार करण्यात अडचण निर्माण होते.

४) हिशेब ठेवण्याचे अल्प प्रमाण - भारतात ग्रामीण भागात निरक्षरता असल्याने हिशेब ठेवण्याचे प्रमाण अल्प असते. त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाची निश्चित गणना करणे अवघड असते.

५) आकडेवारी उपलब्धतेची अडचण - आकडेवारीच्या लोकांकडे नोंदी नसतात. लोक निरक्षर असल्याने आवश्यक तो तपशील मिळणे कठीण होते. अनेकवेळा प्राप्ती कर चुकविण्यासाठी खोटे उत्पन्न दाखवितात त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न गणनेत अडचणी येतात.

१०.६ राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीचे महत्त्व (IMPORTANCE OF NATIONAL INCOME) :

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आधारे विशिष्ट कालखंडात अर्थव्यवस्थेत उत्पादित झालेल्या वस्तू व सेवांची गणना केली जाते. या गणनेतून राष्ट्रीय उत्पन्नासंबंधीची जी आकडेवारी मिळते ती अनेकदृष्टीने उपयुक्त ठरते.

- १) राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या आकडेवारीमुळे विशिष्ट कालखंडातील अर्थव्यवस्थेचे एकूण उत्पादनाची कल्पना येते.
- २) अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक वृद्धीची कल्पना येण्यासाठी राष्ट्रीय उत्पन्नाची आकडेवारी महत्त्वाची ठरते.
- ३) राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीमुळे समाजाच्या आर्थिक कल्याणाची व त्यात होणाऱ्या बदलाची माहिती मिळण्यास मदत होते.
- ४) सरकारला आर्थिक धोरण निश्चितीसाठी राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारी उपयुक्त ठरते.
- ५) विविध देशांच्या आर्थिक परिस्थितीची तुलनात्मक स्थिती राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीमुळे समजते.
- ६) राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारी संशोधकास उपयुक्त ठरते.
- ७) आर्थिक विषमतेचा अंदाज करता येतो.

अशाप्रकारे राष्ट्रीय उत्पन्नविषयक आकडेवारी विविध दृष्टीने सरकार, अर्थशास्त्राचे अभ्यासक व इतर अनेक घटकांना उपयोगी ठरते त्यामुळेच निरनिराळ्या देशात राष्ट्रीय उत्पन्नाची गणना केली जाते.

१०.७ चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न व स्थिर किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न (NATIONAL PRODUCT AT CURRENT PRICES AND NATIONAL PRODUCT AT CONSTANT PRICES)

वस्तु व सेवांच्या चालू किंमती विचारात घेऊन जेव्हा राष्ट्रीय उत्पादनाची गणना केली जाते तेव्हा त्यास चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पादन म्हणतात. स्थिर किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पादन म्हणजे आधारभूत वर्षातील किंमतीच्या आधारे मोजलेले राष्ट्रीय उत्पादन होय. देशातील वस्तु व सेवांच्या किंमतीत सतत बदल होत असतात. वास्तव स्वरूपातील उत्पादनातील वाढ समजण्यासाठी स्थिर किंमतीला राष्ट्रीय उत्पादन मोजले जाते.

चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न मोजले तर त्याला पैशातील उत्पन्न किंवा मौद्रिक उत्पन्न म्हणतात. राष्ट्रीय उत्पन्न पायाभूत वर्षातील किंवा स्थिर किंमतीनुसार मोजले तर त्याला वास्तव उत्पन्नक असे म्हणतात.

उदा. २०१३ मध्ये तांदळाचे उत्पादन १००० किंवंटल होते आणि २०१६ मध्ये तांदळाचे उत्पादन ११०० किंवंटल होते. याच काळात तांदळाची किंमत १०,००० किंवंटल वरुन २०,००० रुपये किंवंटल एवढी झाली असे गृहित धरले तर २०१३ मध्ये चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पादन मोजले तर $(1000 \times 10,000) 10,00,00,000$ एवढे होते तर २०१६ मध्ये $(1100 \times 20,000) 2,20,00,000$ रुपये एवढे होते. तांदळाचे उत्पादन १०० किंवंटल वाढले म्हणजे १०% नी वाढलेले आहे. स्थिर किंमतीला राष्ट्रीय उत्पादन मोजले असता वास्तव स्वरूपातील वाढ समजते २०१३ च्या किंमतीनुसार २०१६ मध्ये तांदळाचे उत्पादन ११,००,००० रुपये होते

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न संकोचक GDP Deflator :

मौद्रिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न म्हणजे चालू किंमतीनुसार काढलेले उत्पन्न होय. वास्तव स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न म्हणजे स्थिर किंमतीनुसार काढलेले उत्पन्न होय.

मौद्रिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न आणि वास्तव स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न यांच्या सहाय्याने आपणाला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न संकोचक काढता येते.

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न संकोचक म्हणजे मौद्रिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे वास्तव स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाशी असलेले गुणोत्तर होय.

$$\text{स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न संकोचक} = \frac{\text{मौद्रिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न}}{\text{वास्तव स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न}}$$

$$\text{GDP Deflator} = \frac{\text{Nominal GDP}}{\text{Real GDP}}$$

मौद्रिक स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (Nominal GDP) = $P_X \times Q_X$

P_X = X वस्तूची किंमत

Q_X = X वस्तूचे परिमाण

वास्तव स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (Real GDP) = $P_{X \text{ base}} \times Q_X$

P_X = मूळ वर्षातील X वस्तूची किंमती

Q_X = मूळ वर्षातील X वस्तूचे परिमाण

देशातील एखाद्या वर्षाचा नॉमिनल जीडीपी त्या वर्षाच्या किंमतीचा वापर करून काढला जातो तर एखाद्या मुळ वर्षाच्या किंमतीचा उपयोग करून त्या वर्षाचा जीडीपी काढला जातो.

१०.७.१ चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न व स्थिर किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न (National Income at Current Prices and Constant Prices) :

राष्ट्रीय उत्पन्न हे पैशात मोजले जाते. त्यासाठी त्या वर्षातील उत्पादन झालेल्या वस्तू आणि सेवांना त्यांच्या किंमतीने गुणले जाते. जेव्हा एखाद्या वर्षातील उत्पादन झालेल्या वस्तू आणि सेवांना त्यांच्या चालू किंमतीने गुणले असता जो एकूण आकडा मिळतो त्याला चालू किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणतात. राष्ट्रीय उत्पन्न हे पैशात मोजले जाते. परंतु वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीत बदल झाल्याने पैशाचे मूल्य बदलते. त्यामुळे एखाद्या वर्षातील आणि दूसऱ्या वर्षातील वास्तव उत्पादन सारखेच असूनही राष्ट्रीय उत्पन्नात बदल होतो. अशावेळी निरनिराळ्या वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची तुलना करणे कठीण होते. यासाठी राष्ट्रातील वस्तू व सेवांचे मापन एखाद्या पायाभूत वर्षातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची तुलना करणे कठीण होते. यासाठी राष्ट्रातील वस्तू व सेवांचे मापन एखाद्या पायाभूत वर्षातील किंमतीनुसार केले जाते. सर्वसाधारणपणे ज्या वर्षात किंमती स्थिर असतात त्या वर्षाची मूळ वर्ष म्हणून गणना केली जाते. आणि पायाभूत वर्षातल किंमतीनुसार चालू उत्पन्नाचे पैशात मापन केले जात असेल तर त्याला स्थिर किंमतीनुसार राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणतात.

१०.८ चलनाच्या खरेदीशक्ती समता विनिमय दराला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (GROSS DOMESTIC PRODUCT AT PURCHASING POWER PARITY - PPP)

वेगवेगळ्या देशातील आर्थिक प्रगतीची तुलना त्या संबंधीत देशातील स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या आधारे करता येते. त्यासाठी वर्तमान विनिमय दराला किंवा खरेदी शक्ती समता आधारीत विनिमय दराला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाचे मूल्य विचारात घेतले जाते.

विनिमय दर हा आपल्या देशाच्या चलनाचे बर्हिंगत मूल्य दर्शवित असतो. एका देशाच्या चलनाचे दुसऱ्या देशाच्या चलनाच्या माध्यमातील खरेदी शक्ती विनिमय दराच्या माध्यमातून दर्शविली जाते. आपण विनिमय दर सांगतो त्यावेळी एका डॉलरची भारतीय रुपयातील किंमत \$1 = Rs. 60 असा सांगतो. भारतातील रुपयामध्ये व्यक्त केलेले स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न आपण अमेरीकन डॉलरमध्ये रुपांतरित करू शकतो.

खरेदी शक्ती समता विनिमय दर :

सुवर्ण परिणामाच्या अपयशानंतर गुस्ताव कॅसल यांनी १९१८ मध्ये क्रयशक्ती समता सिद्धांत मांडला. या सिद्धांतानुसार बदलत्या विनिमयदर व्यवस्थेत दिर्घकाळात दोन देशांच्या चलनांच्या क्रयशक्तीनुसार विनिमय दर निश्चित होईल. परकिय चलनात समाविष्ट असणाऱ्या क्रयशक्तीमुळे त्यांची मागणी होत असते. जेव्हा एखाद्या देशाच्या चलनाला मागणी होते. तेह्वा त्या चलनाच्या क्रयशक्तीलाच मागणी होत असते. थोडक्यात चलनाच्या विनिमय दर म्हणजेच दोन भिन्न चलनाच्या क्रयशक्तीचा विनिमय दर होय. या सिद्धांतानुसार ज्या पातळीला देशी चलनाची क्रयशक्ती एवढी होईल त्या पातळीला समतोल विनिमय दर निश्चित होईल.

उदा. एक इलेक्ट्रिक सामानाचा संच खरेदी करण्यासाठी अमेरिकेमध्ये १० डॉलर लागतात आणि त्याच सामानाच्या संचासाठी भारतात ६०० रुपये लागतात तर विनिमय दर भारतातील रुपये व अमेरिका डॉलर यातील विनिमय दर \$1 = 600 रुपये असा होईल.

देशातील चलनाचे मूल्य वर्तमान विनिमय दराला किंवा खरेदी शक्ती समता विनिमय दराला रूपांतरित करून दोन देशातील उत्पन्नाची तुलना करता येते. विदेशी विनिमय बाजारपेठेत असणारा विनिमय दर म्हणजे वर्तमान चलन विनिमय दर होय. खरेदी शक्ती समता विनिमय दर म्हणजे निवडलेला प्रमाणित चलनाच्या सामान्यतः अमेरीकन डॉलरच्या संदर्भात तुलनात्मक खरेदी शक्ती समता दर्शविणारा विनिमय दर होय.

चलनाच्या खरेदीशक्ती समानतेनुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न :

विशिष्ट देशांच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास हा चलनाच्या खरेदीशक्ती समानतेनुसार मोजल्यास देशाच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाची कल्पना येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे एकाच वस्तूचे विविध चलनामध्ये मूल्य सातत्याने बदलत जाणारे असते. यामध्ये समानता आणणे आवश्यक आहे. म्हणून स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न चलनाच्या क्रयशक्ती समानतेनुसार मोजले जाते. चलनाची क्रयशक्ती समानता म्हणजे त्या राष्ट्राच्या एकक चलनामध्ये राष्ट्रांतर्गत बाजारपेठेत होऊ शकणारी वस्तू व सेवाची खरेदी होय. तसेच त्याच वस्तू व सेवा संयुक्त संस्थानमधील बाजारपेठेत खरेदी करण्याकरिता खर्च होणारे चलन होय. यातून स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील वास्तव वाढ अथवा घट व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर होणारी वाढ व घट स्पष्ट होते. कल्याण आणि रहाणीमानाची तुलना करण्यासाठी किंवा वेगवेगळ्या देशातील साधनांच्या वापराची तुलना करण्यासाठी या मोजमापाला अनेक अर्थतंज्ज पसंती दर्शवितात.

चलनाच्या खरेदीशक्ती संकल्पनेचे उपयोग :

- १) चलनाच्या खरेदीशक्तीच्या उपयोग दोन देशातील किंमत निर्देशकांची तुलना करण्यासाठी होतो.
- २) चलनाच्या खरेदीशक्तीचा उपयोग हा वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्न बाजार किंमतीस मोजण्यासाठी केला जातो.
- ३) चलनाच्या खरेदीशक्तीमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नाची वास्तव स्थिती समजते.
- ४) राष्ट्रीय उत्पन्नाचे आकारमान व वृद्धी निश्चित करण्यासाठी चलनाच्या खरेदीशक्ती संकल्पनेचा उपयोग होतो.

- ५) चलनाच्या खरेदीशक्ती समानतेमुळे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना किंमत व महागाई निर्देशांक निश्चित करणे सोपे जाते.
- ६) स्थूल उत्पन्न आंतरराष्ट्रीय चलनामध्ये मोजण्याकरिता चलनाच्या खरेदीशक्ती समानतेची मदत होते.

आपली प्रगती तपासा.

- १) चलनाच्या खरेदीशक्ती समानतेनुसार स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न यावर टीप लिहा.
-
-
-
-
-

१०.१ किंमत निर्देशांक म्हणून विनिमय दर (EXCHANGE RATE AS PRICE INDEX)

आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात विनिमय दर या संकल्पनेस बरेच महत्त्व आहे. दोन देशामध्ये होणारे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार ज्यात विदेशी व्यापार व वित्त यांचा समावेश होतो ते व्यवहार सुरक्षितपणे पार पाडण्यासाठी दोन देशाच्या दोन भिन्न चलनामध्ये विशिष्ट विनिमय दर असणे आवश्यक ठरते. विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी विनिमयदर या संकल्पनेच्या व्याख्या देण्याचा प्रयत्न केला आहे. साधारणत: ज्या दराने दोन देशांच्या चलनाचा विनिमय होतो. त्याला विनिमयदर म्हणतात. एका देशाच्या चलनाचे दुसऱ्या एका देशाच्या किंवा अनेक देशांच्या चलनात व्यक्त केलेले मूल्य म्हणजे विनिमय दर होय.

१) किंमत म्हणून विनिमय दर :

विनिमय दर हा प्रामुख्याने कोणत्याही राष्ट्राच्या चलनाची आंतरराष्ट्रीय चलनाशी असणारी परिवर्तनीयता दर्शवितो. विनिमयदरात होणाऱ्या बदलाचा परिणाम देशाच्या आयात-निर्यातीवर होतो. जर विनिमय दरात वाढ झाली तर आयाती करता आपल्या देशाला जास्त स्वदेशी चलन मोजावे लागते. यामुळे निर्यात घटते. आणि आयात महाग होते. याउलट जर विनिमय दरात घट झाली तर विदेशी चलनाच्या बदल्यात आयात व निर्यात स्वस्त होतात. याउलट जर परकिय चलनाच्या तुलनेत स्वदेशी चलनाचे मूल्य कमी झाले तर देशाच्या बाजारपेठेमध्ये आयात केलेल्या वस्तूंच्या किंमतीमध्ये वृद्धी घडून येते. तसेच विदेशी बाजारपेठेत देशी वस्तूच्या किंमती कमी झाल्याने त्यांची मागणी वाढते व त्यातून निर्यात वृद्धीस चालना मिळते. थोडक्यात देशी बाजारपेठेतील वस्तूंच्या किंमती या विनिमयदराशी थेटपणे संबंधित असतात.

२) वाजवी विनिमय दर (Nominal Exchange Rate) :

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेमध्ये आंतरराष्ट्रीय चलनाच्या स्वरूपात खरेदी व विक्री करण्याकरिता देशी चलन आंतरराष्ट्रीय चलनाच्या स्वरूपात बदलावे लागते. या चलनाच्या परावर्तीत होण्याच्या दरालाच विनिमय दर असे म्हणतात.

ज्या विनिमय दरास व्यक्ति देशी चलन आंतरराष्ट्रीय चलनामध्ये बदलू शकते अशा विनिमय दराला नॉमिनल / वाजवी विनिमय दर म्हणतात. थोडक्यात वाजवी विनिमय दर म्हणजे एका देशाच्या बदल्यात दुसऱ्या देशाचे चलन घेता येते.

उदाहरण - विनिमय दर = ४० रुपये = १ डॉलर
 वाजवी विनिमय दर निर्देशांक = १०० रुपये
 भारताचा किंमत निर्देशांक = १००

$$\therefore \text{वाजवी विनिमय दर} = \frac{\text{वाजवी विनिमय दर निर्देशांक} \times \text{भारताचा किंमत निर्देशांक}}{100}$$

$$= \frac{100 \times 100}{100}$$

$$= 100$$

जर वाजवी विनिमय दरातील विनिमय दर ५० रुपये झालातर वाजवी दर निर्देशांक १२५ रुपये होतो. समजा भारताच्या किंमतीस १२० पर्यंत बदल झाला आणि U.S.A.च्या किंमत निर्देशांकात काहीच बदल झाला नाही तर वास्तव दर पुढीलप्रमाणे

$$Sr = \frac{125 \times 120}{100}$$

$$Sr = 150$$

वास्तव विनिमय दर (Real Exchange Rate) :

एखाद्या राष्ट्रातील उत्पादित झालेल्या वस्तू व सेवांच्या बदल्यात इतर राष्ट्रातील किंती वस्तू व सेवा घेता येऊ शकतील यास वास्तव विनिमय दर म्हणतात. वास्तव विनिमय दर हा वस्तू व सेवा यांच्या अदलाबदलीवर अवलंबून असतो. वास्तव विनिमय दर हा राष्ट्राच्या आयात व निर्यातीचे वास्तव रूप व एकूण आकारमान समजण्यास उपयुक्त ठरतो. वास्तव विनिमय दर हा तुलनात्मक किंमतीसोबत समायोजित केला जातो. सर्वसाधारणपणे वास्तव विनिमय दर हा निर्देशांकाच्या स्वरूपात दर्शविता येतो.

$$Sr = \frac{SP}{P^*}$$

Sr = वास्तव विनिमय दर

S = विनिमय दर

P = देशीय किंमत पातळी

P* = परकिय किंमत पातळी

वास्तव विनिमय दरात वाढ झाल्यास देशाची आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील निर्यात वाढते कारण त्या देशाच्या वस्तू व सेवाची किंमत कमी झाल्याने मागणी वाढते.

थोडक्यात वरील संज्ञावरून असे लक्षात येते कि देशी चलन विदेशी चलनाच्या तुलनेत किंती प्रमाणात परिवर्तनीय करता येते यावरून विनिमय दराचे प्रमुख प्रकार केले जातात. तसेच विनिमय दरावरून अर्थव्यवस्थेमध्ये वस्तूची बाजार किंमत निश्चित करण्यासाठी देखील उपयोग केला जातो. यामुळे विनिमय दरास राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे.

१०.१० स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची वाढ (GDP Growth)

देशाच्या आर्थिक विकासासाठी स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात वाढ घडून येणे आवश्यक असते. विकसित देशात स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढीचा दर जास्त असतो म्हणून या देशात रहाणीमानाचा दर्जा उच्च असतो. या उलट विकसनशील देशात स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील वाढीचा दर कमी असतो म्हणून त्याचा रहाणीमानाचा दर्जा कमी असतो.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्थूल देशांतर्गत उत्पादन या संकल्पनेस अधिक महत्त्व प्राप्त झाले. स्वातंत्र्याच्या काळात भारत हा गरीब देश होता. देशाला आर्थिक स्वयंपूर्णता प्राप्त झाल्याशिवाय राजकीय स्वातंत्र्याला काहीच अर्थ नाही याची जाणीव राज्यकर्त्यांना झाली आणि म्हणून जलद आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी पंचवार्षिक योजनांना सुरुवात झाली आणि नंतर मात्र भारताच्या बाबतीत स्थूल देशांतर्गत उत्पादन वाढत असल्याचे आढळून आले.

GDP च्या आधारे भारताचा आर्थिक विकास :

१) १९४७ ते १९७५ चा कालखंड :

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात सुधारणा झाल्यामुळे GDP मध्ये वाढ झाली. १९५१-५२ मध्ये GDP चा वृद्धी दर ६.४% होता. १९६० च्या दशकात दोन युद्धे नैसर्गिक आपत्ती यामुळे १९६०-६१ मध्ये GDP चा वृद्धी दर ५.८% होता. पण नंतर बदललेल्या कृषी व औद्योगिक धोरणामुळे GDP चा वृद्धी दर १९७०-७१ मध्ये ६.८% झाला.

२) १९७५ ते १९९१ चा कालखंड :

१९७५ नंतर कृषी व औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासास सुरुवात झाली. औद्योगिक क्षेत्रास विशेष सोयी-सुविधा व सवलती देण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे शेती क्षेत्राकडे विशेष लक्ष देण्यात आले. त्यामुळे भारताने अनन्धान्याच्या उत्पादनात स्वयंपूर्णता साध्य केली. त्यामुळे १९८०-८१ मध्ये भारताच्या जीडीपी चा दर १९.१% पर्यंत वाढला.

३) १९९१ ते २०१६ चा कालखंड :

१९९१ नंतर भारत सरकारने नवे आर्थिक धोरण स्विकारण्यास सुरुवात केली. खांजगीकरण, उदारीकरणाच्या धोरणामुळे भारतात परकिय गुंतवूनक वाढवण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळे रोजगार वाढ होऊन उत्पन्नात वाढ झाली. १९९१ नंतर वेगवेगळ्या क्षेत्रातील उदारीकरणाच्या धोरणाचा परिणाम म्हणून वृद्धी दरात वाढ झाल्याचे दिसून येते. १९९०-९१ मध्ये GDD चा वृद्धी दर १६.६% होतो. तो २०१०-११ मध्ये १९.६% झाला तर २०११-१२ मध्ये १६.०% झाला.

वरील विवेचनावरून असे लक्षात येते की स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय GDP च्या दरात सातत्याने चढ-उतार झाले. भारतात GDP चा दर वाढत आहे पण लोकसंख्या वाढीचा दर उच्च असल्यामुळे एकूण जीडीपी वृद्धीचा दर अल्प ठरतो. असे असले तरी स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न (GDP) वाढीच्या दराबाबत अमेरीका व चीन नंतर आपण तिसऱ्या क्रमांकावर आहोत.

आपली प्रगती तपासा.

- १) GDP, GNP, NNP या संकल्पना स्पष्ट करा.
  - २) टिप लिहा GDP च्या आधारे आर्थिक विकास.
-
-
-
-
-

स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची क्षेत्रीय रचना (Sectoral Composition of GDP) :

जगातील राष्ट्राची वर्गवारी विकसित, अविकसित व विकसनशील देश अशी केली जाते. एखाद्या देशाची वर्गवारी त्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्नावर अवलंबून असते. राष्ट्रीय उत्पन्न मोजताना व्यवसायानुसार राष्ट्रीय उत्पन्नाची तीन क्षेत्रामध्ये विभागणी केली जाते. ही तीन क्षेत्रे म्हणजे प्राथमिक क्षेत्र, दुर्यम क्षेत्र व सेवा क्षेत्र होय.

१) प्राथमिक क्षेत्र : अर्थव्यवस्थेच्या प्राथमिक क्षेत्रात खाणकाम उद्योग, जंगलकाम, यांचा समावेश होतो. अर्थव्यवस्थेतील हे क्षेत्र प्रामुख्याने निर्संगाशी संबंधित असते. त्यामुळे या क्षेत्राला प्राथमिक क्षेत्र असे म्हणतात. प्राथमिक क्षेत्रातून उत्पादित होणाऱ्या वस्तुंचे एकूण बाजारमूल्य हे इतर उत्पादनाच्या तुलनेत अत्यंल्प असते. याच कारणास्तव प्राथमिक क्षेत्रामध्ये कृषी व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय, खाणकाम, जंगलामधून मध, डिंक गोळा करणे यासारख्या आर्थिक क्रियांचा समावेश होतो. भारताच्या एकूण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा १२% हून कमी आहे.

२) द्वितीय क्षेत्र : प्राथमिक क्षेत्रातून उत्पादित होणाऱ्या उत्पादनावर आधारित प्रक्रियावरील उद्योगाचा समावेश हा द्वितीय क्षेत्रामध्ये होतो. अर्थव्यवस्थेच्या दुर्यम क्षेत्रात लघुउद्योग, मोठे उद्योग, वीजनिर्मिती, बांधकाम, पाणीपुरवठा, गॅस पुरवठा इत्यादी क्षेत्राचा समावेश होतो. प्राथमिक क्षेत्रा खालोखाल द्वितीय क्षेत्रामध्ये सर्वाधिक मनुष्यबळ कार्यरत आहे. म्हणूनच या क्षेत्रात कार्यरत व्यक्तीची उत्पन्न पातळी प्राथमिक क्षेत्रापेक्षा जास्त आहे. भारताचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा स्वातंत्र्यानंतर घटत गेला. सध्या स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात द्वितीय क्षेत्राचा हिस्सा हा २८% च्या आसपास आहे.

३) तृतीय क्षेत्र : तृतीय क्षेत्रात विविध क्षेत्रातील सेवांचा समावेश होतो. उदा. वाहतूक, दलणवळण, विणन साठवणूक, विमा, रेल्वे वाहतूक, जहाज वाहतूक, विमान वाहतूक, डॉक्टर, वकील, शिक्षक, सी.ए., व्यापारी इ. क्षेत्राचा समावेश होतो. तृतीय क्षेत्राद्वारे प्रामुख्याने केवळ सेवा उत्पादित होऊन त्या पुरविल्या जातात. परंतु या सर्व सेवांचे एकूण बाजारमूल्य हे इतर वस्तूपेक्षा अधिक असते. १९९१ च्या नवीन आर्थिक धोरणानंतर या क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला. आणि त्यामुळे जीडीपी मधील तृतीय क्षेत्राचा हिस्सा सातत्याने वाढत आहे. तृतीय क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील हिस्सा हा सुमारे ६०% इतका झाला आहे.

प्राथमिक, द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा विचार करता प्राथमिक क्षेत्राचा स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नातील हिस्सा सातत्याने कमी होत आहे. यासाठी कृषी क्षेत्रातील वृद्धी दर टिकवून ठेवण्यासाठी कृषी क्षेत्राची कार्यक्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे कृषी क्षेत्रात संशोधन आणि कुशलता विकास यांची देखील गरज आहे. द्वितीय क्षेत्राचा हिस्सा वाढत असला तरी वाढीचा दर कमी आहे. म्हणजेच या क्षेत्राच्या पुरुष क्षमतेचा अजून वापर होत नाही. औद्योगिक क्षेत्र आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि जलद तांत्रिक बदलासाठी खुले झाले आहे. या क्षेत्राला नवप्रवर्तन आणि स्पर्धाक्षम करण्याची गरज आहे. तृतीय क्षेत्राचा विचार करता आर्थिक वाढीच्या प्रक्रियेत सार्वजनिक प्रशासन सेवा विशेषत: शैक्षणिक सेवा, आरोग्य सेवा आणि कुटुंबकल्याण सेवांमध्ये अतिवेगाने वाढ झाली. सेवा क्षेत्रातील जलद वाढीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक आर्थिक अरिष्टाच्या काळात सक्षम राहिली आहे.

१०.११ समारोप (CONCLUSION)

अर्थव्यवस्थेतील खरेदी विक्रीच्या व्यवहारात दोन प्रवाह महत्त्वाचे असतात ते म्हणजे वास्तव प्रवाह आणि मौद्रिक प्रवाह होय. बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेचे इतर देशाशी कोणतेही संबंध नसतात. या अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास द्विक्षेत्रीय प्रतिमान आणि त्रिक्षेत्रीय प्रतिमान यांच्या आधारे करता येतो आणि खुल्या अर्थव्यवस्थेच्या संदर्भात चतु:क्षेत्रीय प्रतिमान महत्त्वाचे ठरते.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या संदर्भात स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन या संकल्पना महत्त्वाच्या ठरतात. स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात वाढ झाली असता अर्थव्यवस्थेचा विकास होतो. अर्थव्यवस्थेचे विभाजन प्राथमिक क्षेत्र, द्वितीय क्षेत्र आणि तृतीय क्षेत्रात केले जाते. प्रस्तुत प्रकरणात वरील सर्व घटकांचा अभ्यास सविस्तरपणे केला आहे.

१०.१२ सरावासाठी प्रश्न (QUESTIONS)

- १) GDP व GNP मधील फरक सांगा.
- २) GDP, GNP आणि NNP या संकल्पना स्पष्ट करा.
- ३) स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाची व्याख्या द्या आणि विविध घटक स्पष्ट करा.
- ४) स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाची क्षेत्रीय रचना स्पष्ट करा.
- ५) भारतातील आर्थिक वाढीच्या प्रवृत्तीची चर्चा करा.
- ६) टीपा लिहा.
  - १) चालु क्रयशक्ती समता दराला स्थूल देशांतर्गत उत्पन्न
  - २) भारताच्या स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या क्षेत्रीय रचनेतील बदल
  - ३) राष्ट्रीय उत्पन्न आकडेवारीचे महत्त्व
  - ४) राष्ट्रीय उत्पन्न मोजमापाच्या पद्धती

११

उपभोग फलन (CONSUMPTION FUNCTION)

घटक रचना :

- ११.० उद्दिष्ट्ये
- ११.१ प्रस्तावना
- ११.२ खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाची ओळख
- ११.३ केन्सचे उपभोग फलन
- ११.४ सरासरी व सिमान्त उपभोग प्रवृत्तीमधील संबंध
- ११.५ उपभोग फलनावर परिणाम करणारे घटक
- ११.६ उपभोग फलनाचे महत्त्व
- ११.७ सारांश
- ११.८ सरावासाठी प्रश्न

११.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाची ओळख करून घेणे.
- केन्सची उपभोग फलनाची संकल्पना अभ्यासणे.
- उपभोग फलनाचे महत्त्व समजावून घेणे.

११.२ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

उपभोग फलन ही संकल्पना उत्पन्न व उपभोग यामधील संबंध स्पष्ट करते. केन्सने उपभोग फलनाचा अभ्यास करताना उपभोग फलनावर व्यक्तिनिष्ठ व वस्तूनिष्ठ घटकांचा प्रभाव पडतो, असे स्पष्ट केले आहे. प्रस्तुत प्रकरणात आपण खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाची ओळख, उपभोग फलन अर्थ, सरासरी व सिमान्त उपभोग प्रवृत्तीमधील संबंध, उपभोग फलनावर परिणाम करणारे घटक, उपभोग फलनाचे महत्त्व यांचा अभ्यास करणार आहोत.

११.३ खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नाची ओळख (NATIONAL INCOME IDENTITY IN AN OPEN ECONOMY)

समग्र अर्थशास्त्राच्या अभ्यासात काही महत्वाच्या संकल्पना अभ्यासणे आवश्यक ठरते. आणि या संकल्पनेतील महत्वाची संकल्पना म्हणजे खुल्या अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

राष्ट्रीय उत्पन्न ही अर्थशास्त्रातील एक महत्वाची संकल्पना आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न हे एक प्रकारे एका देशाच्या समग्र आर्थिक घडामोडीचा आलेख आहे असे म्हणता येईल. अर्थव्यवस्थेच्या कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात अनेक प्रकारच्या वस्तू व सेवांचे सतत उत्पादन होत असते अशा उत्पादनाचे पैशाच्या माध्यमातून जे मूल्य व्यक्त केले जाते त्याला राष्ट्रीय उत्पन्न असे म्हणतात.

एका वर्षाच्या कालावधीत अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे बाजारमूल्य म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्न होय.

बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेतील - स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) :

एका आर्थिक वर्षात देशाच्या भौगोलिक सिमाच्यामध्ये तयार झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू व सेवांचे पैशांतील मूल्य म्हणजे स्थूल देशांतर्गत उत्पादन होय. यामध्ये विदेशी स्त्रोतापासून प्राप्त झालेल्या उत्पन्नाचा समावेश होत नाही. सूत्र रुपाने स्थूल देशांतर्गत उत्पादन पुढीलप्रमाणे मांडले जाते.

१) बंदिस्थ अर्थव्यवस्थेसाठी :

$$GDP = C + I + G$$

GDP = स्थूल देशांतर्गत उत्पादन

C = उपभोग्य वस्तू खर्च

I = भांडवली वस्तू खर्च

G = शासकिय खर्च

खुल्या अर्थव्यवस्थेतील स्थूल देशांतर्गत उत्पादन :

खुली अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था की, ज्या अर्थव्यवस्थेचे जगातील इतर देशाशी व्यापारी संबंध असतात. वस्तू आणि सेवांची आयात निर्यात, विदेशी गुंतवणूक, विदेशी कर्ज इतर विदेशातील अर्थव्यवस्थेत चलन प्रवाह येतो. याप्रमाणे आयात, विदेशी गुंतवणूक, विदेशी राष्ट्राना दिलेली कर्ज यामुळे चलनप्रवाह देशाबाहेर जातो. मुक्त अर्थव्यवस्थेत खर्च उत्पादनाबाबोबर असतोच असे नाही. तसेच बचत गुंतवणूक समान असण्याची सुझा गरज नाही.

खुल्या अर्थव्यवस्थेसाठी स्थूल देशांतर्गत उत्पादन :

$$GDP = C + I + G (X - M)$$

GDP = स्थूल देशांतर्गत उत्पादन

C = उपभोग खर्च

I = गुंतवणूक खर्च

G = शासकिय खर्च

X = निर्यात

M = आयात

$(X - M)$ = निव्वळ निर्यात

वरील सूत्रातील किंमतीवरुन राष्ट्रीय उत्पन्नाची खुल्या अर्थव्यवस्थेतील खरी ओळख समोर येते.

११.४ केन्सचे उपभोग फलन (KEYNESIAN CONSUMPTION FUNCTION)

उपभोग फलन ही संकल्पना केन्सने प्रथम मांडली. केन्सने असे प्रतिपादन केले आहे की, उपभोगखर्चाचा उत्पन्नाशी जो संबंध असतो त्याला उपभोग प्रवत्ती असे म्हणतात. उपभोग फलन ही संकल्पना उत्पन्न व उपभोग यामधील संबंध स्पष्ट करते. केन्सने उपभोग फलनासंबंधी विवेचन करताना उपभोगासंबंधीचा मानसशास्त्रीय नियम स्पष्ट केला आहे. उपभोग फलन हे उत्पन्न व उपभोग यातील संबंध स्पष्ट करते.

$C = f(Y)$

C = उपभोग

f = फलन

y = उत्पन्न

उपभोग फलनाचे कोष्टक :

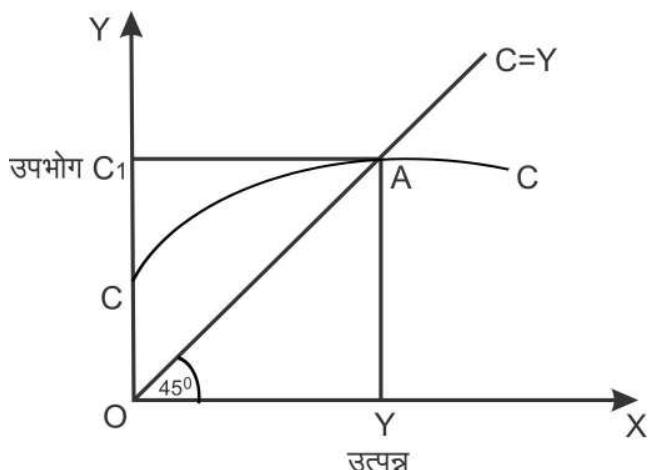
उपभोग फलन म्हणजे उपभोक्त्याची वेगवेगळ्या उत्पन्नास असणारी उपभोग्य वस्तूची मागणी होय. उपभोग फलनाचे कोष्टक उत्पन्न व उपभोग यामधील फलनात्मक संबंध दर्शविते.

उपभोग फलनाचे कोष्टक (कोटी रुपये)

उत्पन्न	उपभोग	बचत
००	५०	-५०
१००	१००	००
२००	१९०	१०
२५०	२३०	२०
३००	२७०	३०
३५०	३१०	४०

वरील उपभोग फलन कोष्टकात विविध उत्पन्न पातळीस असणारा उपभोग दर्शविला आहे. उत्पन्न शून्य असताना उपभोग ५० कोटी रुपये इतका आहे कारण उपभोक्ता उत्पन्न नसले तरी उपभोग खर्च करतोच. अशावेळेस उपभोग कर्जातून किंवा पूर्वीच्या बचतीतून केला जातो. त्यानंतर उत्पन्न १०० कोटी असताना बचत सुद्धा १०० कोटी रुपये आहे. २०० कोटी रुपये उत्पन्न असताना उपभोग १९० कोटी रुपये आहे तर ३५० कोटी रुपये उत्पन्न असताना उपभोग ३१० कोटी रुपये आहे. उत्पन्नात वाढ होत असताना उपभोगात वाढ होत जाते. परंतु

उत्पन्नातील वाढीपेक्षा उपभोगातील वाढ कमी आहे. वाढत्या उत्पन्नातून काही भागाचा उपभोग न घेता व्यक्ती त्या रक्कमेची बचत करते. थोडक्यात उत्पन्न वाढत असताना बचत वाढत असल्यामुळे ज्या प्रमाणात उत्पन्न वाढते त्या प्रमाणात उपभोग खर्च वाढत नाही हे पुढील आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

आकृती ११.१

वरील आकृतीत OX अक्षावर उत्पन्न आणि OY अक्षावर उपभोग दर्शविला आहे. 45° चा कोन जाणारी रेषा उपभोग = उत्पन्न दर्शविते. सुरुवातीला उत्पन्न कमी आहे पण उपभोग जास्त आहे. A या बिंदूत उपभोग = उत्पन्न आहे.

A बिंदू नंतर मात्र उत्पन्न वाढत असताना उपभोग घटत जातो म्हणून CC हा उपभोग वक्र A बिंदूनंतर खाली सरकतो.

उपभोग प्रवृत्ती :

१) सरासरी उपभोग प्रवृत्ती (Average Propensity to Consume) :

एकूण उपभोगात खर्च आणि एकूण उत्पन्न यांचे गुणोत्तर म्हणजे सरासरी उपभोग प्रवृत्ती होय.

एकूण उपभोग खर्चास एकूण उत्पन्नाने भागले असता सरासरी उपभोग प्रवृत्ती मिळते.

सूत्र

$$APC = \frac{C}{y}$$

$$\text{सरासरी उपभोग प्रवृत्ती} = \frac{\text{एकूण उपभोग}}{\text{एकूण उत्पन्न}}$$

उदा. जर एकूण उत्पन्न २०० कोटी रुपये असेल आणि समाजाचा उपभोग खर्च १८० कोटी रुपये असेल तर सरासरी उपभोग प्रवृत्ती काढा.

$$APC = \frac{C}{y}$$

$$APC = \frac{180}{200} \quad C = 180$$

$$y = 200$$

$$APC = 0.9$$

.∴ 0.9 सरासरी उपभोग प्रवृत्ती आहे.

२) सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती (Marginal Propensity to Consume) :

एकूण उपभोगात होणाऱ्या बदलांचे एकूण उत्पन्नात होणाऱ्या बदलांशी असणारे प्रमाण म्हणजे सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती होय.

उपभोग खर्चात होणाऱ्या बदलास उत्पन्नात होणाऱ्या बदलाने भागले असता सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती मिळते.

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta y}$$

$$\text{सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती} = \frac{\text{उपभोग खर्चातील बदल}}{\text{उत्पन्नातील बदल}}$$

उदा. जर एकूण उत्पन्न २०० कोटी रुपयावरुन ४०० कोटी रुपयापर्यंत वाढले असता उपभोग खर्च १८० कोटी रुपयावरुन २८० कोटी रुपयापर्यंत वाढत असेल तर सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती काढा.

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta y}$$

$$MPC = \frac{100}{200}$$

$$MPC = 0.5$$

.∴ सिमान्त उपभोगप्रवृत्ती ०.५ होय.

११.५ सरासरी उपभोग प्रवृत्ती आणि सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती यामधील संबंध (RELATION BETWEEN APC AND MPC)

१) सरासरी उपभोग प्रवृत्ती एकूण उपभोगाचे एकूण उत्पन्नाशी असलेले प्रमाण दर्शविते तर सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती उत्पन्नात बदल झाल्यामुळे उपभोग खर्चात झालेला बदल दर्शविते.

२) उत्पन्नातील वाढीबरोबर सरासरी उपभोग प्रवृत्ती व सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती या दोहोंचा न्हास होतो. तथापि, सरासरी उपभोग प्रवृत्तीपेक्षा सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती अधिक वेगाने घटते.

३) काही वेळा सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती आणि सरासरी उपभोग प्रवृत्ती समान असण्याची शक्यता असते.

४) गरीब समाजात सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती अधिक असते आणि श्रीमंत समाजात ती कमी असते कारण श्रीमंत समाजाच्या सर्व मूलभूत गरजा पूर्ण झालेल्या असतात. म्हणून वाढलेल्या उत्पन्नाची बचत केली जाते उलट गरीब समाजाच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण झालेल्या नसतात म्हणून वाढलेले उत्पन्न उपभोगावर खर्च केले जाते.

११.६ उपभोग फलनावर परिणाम करणारे घटक (FACTORS INFLUENCING CONSUMPTION FUNCTION)

उपभोग फलनावर अनेक व्यक्तिनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ घटकांचा परिणाम होतो.

अ) **व्यक्तिनिष्ठ घटक** : उपभोग प्रवृत्ती वाढण्यास अथवा कमी करण्यास प्रेरणा देणाऱ्या मानसिक घटकांचा समावेश व्यक्तिनिष्ठ घटकात होतो.

१) **दूरदृष्टीचा हेतू** : भविष्यकाळात येणाऱ्या गरजाना तोंड देण्यासाठी व्यक्ती आपल्या उत्पन्नाचा काही भाग शिल्लक ठेवतात. उदा. वृद्धापकाळ, मुलांचे शिक्षण, आजारपण इत्यादी.

२) **सावधगिरीचा हेतू** : भविष्यकाळात येणाऱ्या संकटासंबंधी आगाऊ अंदाज करता येत नाही त्यांना तोंड देण्यासाठी व्यक्ती काही रक्कम रोख स्वरूपात ठेवतात. त्यामुळे उपभोग कमी होतो. उदा. आजारपण अपघात इत्यादी.

३) **हिशोबाचा हेतू** : आज कमी उपभोग घेण्यापेक्षा पैसा कर्जाऊ देऊन अधिक व्याज मिळवून पुढील काळात मोठ्या प्रमाणात उपभोग होण्याची इच्छा असेल तर उपभोगात घट होते.

४) **प्रगतीचा हेतू** : प्रत्येक व्यक्तिला आपली आर्थिक प्रगती व्हावी किंवा आर्थिक परिस्थिती सुधारावी असे वाटत असेल तर त्यासाठी व्यक्ती आपल्या उत्पन्नातील काही भाग बचत करतात त्यामुळे उपभोगात घट होते.

५) **स्वावलंबनाचा हेतू** : लोकांकडे अधिक पैसा असेल तर त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते. त्यांची खरेदीशक्ती वाढते. असे स्वातंत्र्य मिळविण्याचा हेतू असेल तर लोक अधिकाधिक रोख पैसा जवळ बाळगतात.

६) **व्यवसाय हेतू** : कोणताही व्यवसाय सुरु करण्यासाठी भांडवलाची गरज असते. लोक उपभोग खर्चात घट करून बचत करतात बचत वाढल्यामुळे भांडवलनिर्मिती होते.

७) **अभिमानाचा हेतू** : लोकांना आपली भरभराट व्हावी आपल्याजवळ संपत्तीचा साठा वाढावा असे वाटत असेल तर ते उपभोगात कपात करतात. त्यामुळे उपभोगात घट होते.

८) प्रतिष्ठा हेतू : श्रीमंत लोकांना समाजात प्रतिष्ठा असते. या प्रतिष्ठा हेतून लोक अधिक बचत करुन श्रीमंत होण्याचा प्रयत्न करतात.

९) कंजुषपणाचा हेतू : समाजातील काही लोक आतिशय कंजुष असतात. असे कंजुष लोक हावरटपणे उपभोग कमी करुन बचत करतात. त्यामुळे उपभोगात घट होते.

अशा विविध व्यक्तीनिष्ठ घटकांचा उपभोगावर परिणाम होऊन उपभोगात घट होते तर काही व्यक्तीनिष्ठ घटक उपभोगात वाढ घडवून आणण्यासाठी कारणीभूत ठरतात. उधळे, विलासी वृत्ती असणारे किंवा भविष्याची विंता न करणारे उपभोगावर अधिक प्रमाणात खर्च करतात.

ब) वस्तूनिष्ठ घटक :

सर्वसाधारणपणे उत्पन्नात वाढ झाली असता उपभोगात वाढ होते आणि उत्पन्नात घट झाली असता उपभोगात घट होते. उपभोग प्रवृत्तीवर उत्पन्नाबरोबरच इतर अनेक वस्तुनिष्ठ घटकांचा प्रभाव पडतो. हे घटक पुढीलप्रमाणे

१) किंमत पातळी : देशाची उपभोगप्रवृत्ती किंमतपातळीवर अवलंबून असते. किंमतपातळी वाढते तेव्हा उपभोगप्रवृत्ती घटते आणि किंमत पातळी घटते तेव्हा उपभोग प्रवृत्ती वाढते.

२) राजकोषीय धोरण : राजकोषीय धोरणाचा उपभोग प्रवृत्तीवर परिणाम होतो. उदा. सरकारने मोठ्या प्रमाणात कर आकारणी केली तर त्यामुळे लोकांच्या खर्च योग्य उत्पन्नात घट होते आणि उपभोग घटतो याउलट सरकारने करात कपात केली तर त्यामुळे उपभोग खर्चात वाढ होते.

३) व्याजाचा दर : व्याजदर उपभोग प्रवृत्तीवर परिणाम करतो. व्याजाचा दर अधिक असेल तर लोकांना अधिक बचत करण्याची प्रेरणा मिळते. त्यामुळे उपभोग प्रवृत्ती कमी होते. याउलट बाजारातील व्याजदर कमी असेल तर बचत कमी होते आणि उपभोगात वाढ होते.

४) उत्पन्नाचे विभाजन : उत्पन्नाचे विभाजन उपभोगाची पातळी निश्चित करते. उत्पन्नाचे विभाजन समान असेल तर उपभोग प्रवृत्ती जास्त असते. उत्पन्नाचे विभाजन विषम असेल तर सरासरी उपभोग प्रवृत्ती कमी असते.

५) उत्पन्न पातळी : उत्पन्न पातळी वाढली तर उपभोग वाढतो. उत्पन्नात घट झाली तर उपभोग कमी होतो.

६) अनपेक्षित लाभ किंवा तोटे : अनपेक्षित होणारे लाभ आणि तोटे यांचाही उपभोग प्रवृत्तीवर परिणाम होतो. उदा. शेर्सच्या किंमतीत वाढ होते. तेव्हा भागधारक त्यांची स्थिती चांगली झाल्याचे समजून आपल्या उपभोगात वाढ करतात. याउलट जेव्हा शेर्सच्या किंमतीत

घट होते तेव्हा भागधारकांना अचानक तोटा सहन करावा लागतो. त्यामुळे त्यांच्या उपभोगात घट होते.

७) बचत प्रवृत्ती : ज्या लोकांची बचत प्रवृत्ती जास्त असते त्या लोकांची उपभोग प्रवृत्ती कमी असते. आणि ज्या लोकांची बचत प्रवृत्ती कमी असते त्या लोकांची उपभोग प्रवृत्ती जास्त असते.

८) लोकसंख्येचे स्वरूप : एकूण लोकसंख्येतील तरुणाचे प्रमाण अधिक असल्यास उपभोग खर्चात वाढ होते. उदा. नवीन फॅशन्स, आवडी-निवडीतील बदल इत्यादी.

९) कर्जाची उपलब्धता : जर बँकेकडून कर्ज सहज उपलब्ध होत असेल तर उपभोग खर्चात वाढ होते. सहजपणे कर्ज उपलब्ध होत नाही तेव्हा उपभोग खर्चात घट होते.

वरील सर्व घटकांचा उपभोग प्रवृत्तीवर प्रभाव पडून उपभोग प्रवृत्तीत वाढ किंवा घट होते.

आपली प्रगती तपासा.

- १) उपभोग फलन संकल्पना स्पष्ट करा.
  - २) सरासरी व सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती म्हणजे काय ?
  - ३) उपभोग फलनावर परिणाम करणारे व्यक्तिनिष्ठ घटक कोणते ?
  - ४) उपभोग फलनावर परिणाम करणारे वस्तुनिष्ठ घटक कोणते ?
-
-
-
-
-
-

११.७ उपभोग फलनाचे महत्त्व (IMPORTANCE OF CONSUMPTION FUNCTION)

लॉर्ड केन्सने मांडलेल्या रोजगार सिद्धांतात उपभोग फलन ही संकल्पना महत्त्वाची आहे. पूर्ण रोजगार, बेकारी निवारण, आर्थिक स्थिरीकरण या उद्दिष्टांचा आर्थिक धोरण आखताना पुढील मुद्दे लक्षात घेणे आवश्यक असते.

१) ‘से’चा नियम चुकीचा : प्रत्येक पुरवठा आपली मागणी आपण निर्माण करतो असे ‘से’च्या नियमात सांगितले आहे. याचाच अर्थ अर्थव्यवस्थेत अतिरिक्त उत्पादनाची किंवा बेकारीची शक्यता नसते. परंतु केन्सच्या नियमातून असे स्पष्ट होते की उत्पन्न वाढते तेव्हा सर्व उत्पन्न उपभोगावर खर्च केले जात नाही. त्यामुळे पुरवठ्यापेक्षा मागणी कमी राहून त्यातून अतिरिक्त उत्पादन वाढून बेकारी निर्माण होते.

२) सरकारच्या हस्तक्षेपाची गरज : भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत उपभोग न्यूनतेमुळे अपूर्ण रोजगाराची परिस्थिती निर्माण होते व ही परिस्थिती दूर करण्यासाठी सार्वजनिक खर्च आवश्यक असतो म्हणजेच सरकारच्या हस्तक्षेपाची गरज असते याचे स्पष्टीकरण उपभोग फलनाच्या आधारे मिळते.

३) गुंतवणूकीचे महत्त्व : लोक आपले वाढलेले सर्वच्या सर्व उत्पन्न उपभोगावर खर्च करीत नाहीत. त्यामुळे उत्पन्न व उपभोग यात अंतर पडते. हे अंतर उपभोग किंवा गुंतवणूक यात वाढ करून भरून काढता येते. अल्पकाळात उपभोग फलन स्थिर असल्याने उत्पन्न व उपभोग यातील अंतर केवळ गुंतवणूकीत वाढ करून काढता येते. अशाप्रकारे केन्सच्या मानसशास्त्रीय नियमाने गुंतवणूकीच्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेवर भर दिला आहे.

४) घटती भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता : ज्या प्रमाणात उत्पन्नात वाढ होते. त्या प्रमाणात उपभोग खर्चात वाढ होत नाही. त्यामुळे उपभोग्य वस्तूची मागणी घटून बाजारात वस्तू शिल्लक रहातात. स्वाभाविक भांडवली वस्तूची मागणी कमी होऊन नफ्याच्या दरात घट होते. आणि भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता घटते. उपभोग प्रवृत्तीत वाढ झाल्याशिवाय भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेतील घट कमी करता येत नाही.

५) व्यापारचक्राच्या वळणबिंदूचे स्पष्टीकरण : तेजीकडून मंदीकडे आणि मंदीकडून तेजीकडे व्यापारचक्र का वळते याचे स्पष्टीकरण उपभोग प्रवृत्तीच्या मदतीने देता येते. समाजातील लोक सर्व उत्पन्न उपभोगावर खर्च करीत नाहीत म्हणून अतिरिक्त उत्पादन होऊन अपसरण सुरु होते. मंदीच्या काळात उपभोगप्रवृत्ती विशिष्ट मर्यादेच्या खाली जात असल्याने उपभोग खर्चाच्या मानाने उत्पादन कमी आहे अस दिसताच भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता वाढून पुनरुज्जीवन सुरु होते.

६) अपूर्ण रोजगार समतोल : केन्सने मांडलेली अपूर्ण रोजगार समतोलाची संकल्पना ही उपभोगाच्या मानसशास्त्रीय नियमावर आधारलेली आहे. प्रभावी मागणीचा बिंदू रोजगार पातळीचा समतोल ठरवितो. परंतु तेथे पूर्ण रोजगार पातळीस समतोल साधला जात नसून अपूर्ण रोजगार, पातळीस समतोल साधला जातो. कारण उपभोक्ते त्यांचे सर्व उत्पन्न उपभोगावरती खर्च करीत नाहीत. त्यामुळे एकूण मागणीत कमतरता रहाते. केन्सच्या मते, उत्पन्न व उपभोग यामध्ये निर्माण होणारा फरक जर सरकारने गुंतवणूकीमध्ये वाढ करून भरून काढला तर पूर्ण रोजगाराची पातळी गाठली जाऊ शकते.

आपली प्रगती तपासा.

१) केन्सच्या उपभोग फलनाचे महत्त्व सांगा.

११.८ सारांश (CONCLUSION)

उपभोग प्रवृत्ती ही अल्पकाळात स्थिर असते त्यामुळे अल्पकालीन उपभोग प्रवृत्तीत वाढत करता येत नाही. परंतु विशिष्ट उपयोजना केल्यास उपभोग प्रवृत्तीत दीर्घकाळात वाढ करता येते. गरीबांची सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती ही श्रीमंताच्या उपभोग प्रवृत्तीपेक्षा जास्त असते. म्हणून गरीबांना अनुकूल असे उत्पन्नाचे वाटप झाल्यास उपभोग प्रवृत्तीत वाढ होते. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेला उत्तेजन दिल्यास उपभोग प्रवृत्तीत वाढ होऊ शकते. कारण ग्रामीण भागातील लोकांच्या उपभोग प्रवृत्तीपेक्षा शहरी लोकांची उपभोग प्रवृत्ती जास्त असते. नवीन उत्पादनाचा जेव्हा विविध मार्गाने आकर्षक पद्धतीने प्रचार व प्रसार होतो तेव्हा ह्या नवीन उत्पादना विषयी आकर्षण वाटून उपभोग प्रवृत्तीत वाढ होते.

११.९ सरावासाठी प्रश्न (QUESTIONS)

- १) 'मुक्त अर्थव्यवस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्न' टिप लिहा.
- २) उपभोग फलनाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- ३) उपभोग फलनावर परिणाम करणारे घटक कोणते ?
- ४) उपभोग फलनाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

१२

बचत आणि गुंतवणूक (SAVING AND INVESTMENT)

घटक रचना :

- १२.० उद्दिष्ट्ये
- १२.१ प्रस्तावना
- १२.२ गुणक अर्थ व व्याख्या
- १२.३ गुणकाचे कार्य किंवा उत्पन्न प्रसाराची प्रक्रिया
- १२.४ गुणकांच्या गळत्या
- १२.५ गुणकाच्या मर्यादा
- १२.६ भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता
- १२.७ भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमता व व्याजदर संबंध
- १२.८ भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेवर प्रभाव पाडणारे घटक
- १२.९ प्रवेग / त्वरक तत्व
- १२.१० त्वरकाच्या मर्यादा
- १२.११ भारतातील बचतीचे स्त्रोत रचना आणि प्रवाह
- १२.१२ भारतातील भांडवलनिर्मिती रचना आणि प्रवाह
- १२.१३ सारांश
- १२.१४ सरावासाठी प्रश्न

१२.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- गुंतवणूक गुणक संकल्पना अभ्यासणे.
- भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमता संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- प्रवेग तत्व समजावून घेणे.
- भारतातील भांडवलनिर्मिती रचना व प्रवाह अभ्यासणे.

१२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती ह्या संकल्पनेशी संबंधित अशी दुसरी संकल्पना म्हणजे कैन्सचा गुणक होय. गुणक ही संकल्पना १९३१ मध्ये आर. एफ. काहन यांनी मांडली. पण

आधुनिक आर्थिक विश्लेषणात याचा वापर करण्याचे श्रेय केन्सकडे जाते. केन्सने गुणक तत्वाच्या आधारे उत्पन्न प्रसाराची प्रक्रिया स्पष्ट केली आहे. गुणक तत्व हे केन्सने लिहिलेल्या “The Genral Theory of Employment, Interest and Money” या ग्रंथाचे अविभाज्य अंग आहे.

राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करण्याचे (१) उपभोग खर्चात वाढ करणे (२) गुंतवणूक खर्चात वाढ करणे हे ते मार्ग आहेत. अल्पकाळात उपभोगखर्च सामान्यतः स्थिर असल्यामुळे गुंतवणूकीत वाढ करणे हा राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करण्याचा एकमेव उपाय आहे, असे केन्सचे म्हणणे आहे. गुंतवणूकीत वाढ केली असता राष्ट्रीय उत्पन्नात किती पटीने वाढ होते हे सांगणारा आकडा म्हणजे गुणक, असे केन्स म्हणतात.

१२.२ गुणक - अर्थ व व्याख्या (MULTIPLIER - MEANING AND DEFINITION)

केन्सच्या मते, गुणकाचा सिद्धांत हा रोजगारा बाबतच्या सिद्धांताच्या आधारस्तंभ आहे. केन्सच्या गुणकाच्या सिद्धांतास गुंतवणूक गुणक किंवा उत्पन्न गुणक असे म्हणतात.

आर.एच. गॉडविन - “गुंतवणूकीत आरंभी करण्यात आलेली वाढ व त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात झालेली अंतिम वाढ या दोहोतील संबंध स्पष्ट करणारी कल्पना म्हणजे गुणक होय.”

अर्थव्यवस्थेत गुंतवणूक वाढली असता या गुंतवणूकीमुळे उत्पन्नात किती वाढ होईल हे गुणक तत्वाने दर्शविले जाते. गुंतवणूकीत १ कोटीने वाढ केली असता उत्पन्न ५ कोटीने वाढत असेल तर गुणक ५ होय. गुणक हे उत्पन्नातील बदलाचे गुंतवणूकीतील बदलाशी असलेले गुणोत्तर आहे. गुणक हा सिमान्त उपभोग प्रवृत्तीवर अवलंबून असतो. सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती जेवढी जास्त तेवढे गुणकाचे उत्तर जास्त येते.

$$K = \frac{1}{1 - MPC}$$

K = गुणक

MPC = सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती

हे सूत्र सिमान्त बचत प्रवृत्तीच्या संदर्भात लिहिता येते. कारण या सुत्राच्या छेदस्थानी असलेल्या १ - MPC याचा अर्थ सिमान्त बचत प्रवृत्ती होय.

म्हणून हे सूत्र पुढीलप्रमाणे लिहिता येते.

$$K = \frac{1}{MPS}$$

K = गुणक

MPS = सिमान्त बचत प्रवृत्ती

गुणक हा वरील सुत्राच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे काढता येईल.

	सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती (MPC)	सिमान्त बचत प्रवृत्ती (MPS)	गुणक $K = \frac{1}{1 - MPC}$ किंवा $K = \frac{1}{MPS}$
१)	०.६	$MPS = 1 - MPC$	$K = \frac{1}{MPS}$
		$MPS = 1 - 0.6$	$K = \frac{1}{0.4}$
		$MPS = 0.4$	$K = 2.5$
२)	०.४	$MPS = 1 - MPC$	$K = \frac{1}{MPS}$
		$MPS = 1 - 0.4$	$K = \frac{1}{0.6}$
		$MPS = 0.6$	$K = 1.66$

- १) वरील विभाग १ वरुन लक्षात येते की, सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती जेवढी जास्त तेवढे गुणकाचे उत्तर अधिक येते.
- २) सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती नेहमी एक पेक्षा कमी आणि शून्यापेक्षा जास्त असते.
- ३) गुणक हा १(एक) आणि अनंत (infinity) च्या दरम्यान असतो.

१२.३ गुणकाचे कार्य किंवा उत्पन्न प्रसाराची प्रक्रिया (FUNCTIONS OF MULTIPLIER)

गुणक हे उत्पन्नातील वाढीचे गुंतवणूकीतील वाढीशी असलेले प्रमाण होय.

$$\text{गुणकाचे सूत्र} = K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

K = गुणक

ΔY = उत्पन्नातील बदल

ΔI = गुंतवणूकीतील बदल

गुंतवणूकीत वाढ केली असता लोकांना रोजगार मिळत समाजाचे उत्पन्न वाढते. उदा. गुंतवणूकीत १० कोटी रु ची वाढ केली. ह्या गुंतवणूक खर्चामुळे विविध व्यक्तींना १० कोटी रु. चे उत्पन्न मिळाले. राष्ट्रीय उत्पन्नात १० कोटी रु. ची वाढ झाली. परंतु एवढ्यावरच ही प्रक्रिया थांबत नाही. कारण ज्या व्यक्तीचे उत्पन्न गुंतवणूकीमुळे वाढले त्या व्यक्तिवाढलेले सर्व उत्पन्न बचत करणार नाहीत. त्यातील काही भाग उपभोगावर खर्च करतील. किती भाग उपभोगावर खर्च करतील ही गोष्ट सिमान्त उपभोग प्रवृत्तीवर अवलंबून राहील. उत्पन्नातील जो भाग उपभोगावर खर्च होतो तो दुसऱ्या काही व्यक्तीचे उत्पन्न बनते व ह्या उत्पन्नातून पुन्हा खर्च होतो. अशाप्रकारे उपभोग खर्चातून पुन्हा उत्पन्न व उत्पन्नातून पुन्हा उपभोग खर्च असा प्रवाह

सुरु होतो व असा हा प्रवाह सुरु होत असल्यामुळे मुळ गुंतवणूकीत होणाऱ्या वाढीपेक्षा जास्त वाढ एकूण उत्पन्नात होत असते. ही वाढ किती होईल हे गुणकाच्या सहाय्याने कळते. उत्पन्न प्रवाह सुरु होऊन एकूण उत्पन्नात मुळ गुंतवणूकीतील वाढीपेक्षा जास्त वाढ कशी होते हे पुढील उदाहरणाच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

उदा. मूळ गुंतवणूकीत १०० कोटी रुपयानी वाढ केली व सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती ०.५ आहे असे गृहीत धरु.

उत्पन्न प्रसारणाची प्रक्रिया

फेरी	प्राथमिक गुंतवणूक ΔI	एकूण उत्पन्न = ΔY	एकूण उपभोग + ΔC	एकूण बचत ΔS
१)	१०० कोटी	१००.०० =	५०.००	५०.००
२)	--	५०.००	२५.००	२५.००
३)	--	२५.००	१२.५०	१२.५०
४)	--	१२.५०	६.२५	६.२५
५)	--	६.२५	३.९२	३.९२
६)	--	३.९२	१.५६	१.५६
७)	--	१.५६	०.७८	०.७८
X	--	X	X	X
शेवटी	१०० कोटी	२०० कोटी	१०० कोटी	१०० कोटी

वरील कोष्टकावरुन लक्षात येते की सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती (MPC) ०.५ असते तेव्हा गुंतवणूकीत जर १०० कोटीने वाढ केली तर एकूण उत्पन्न २०० कोटी एवढे होते. म्हणजे गुणक हा २ असतो.

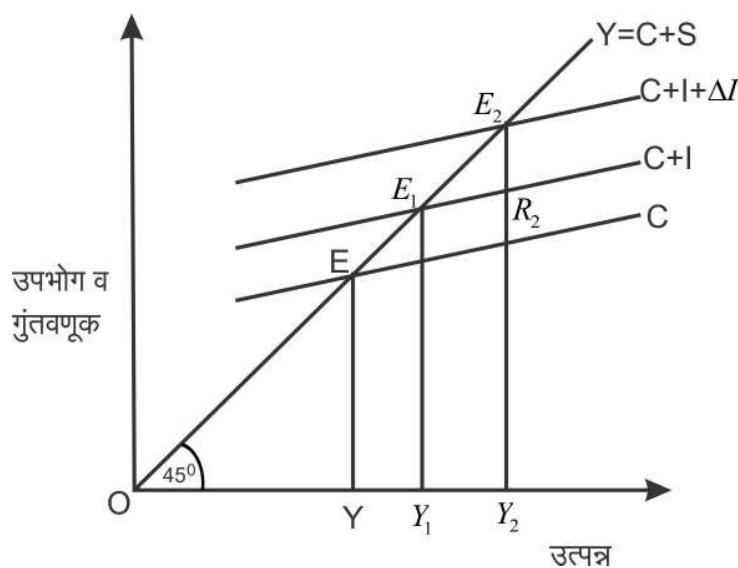
$$\text{सूत्र} \quad K = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

$$K = \frac{200}{100}$$

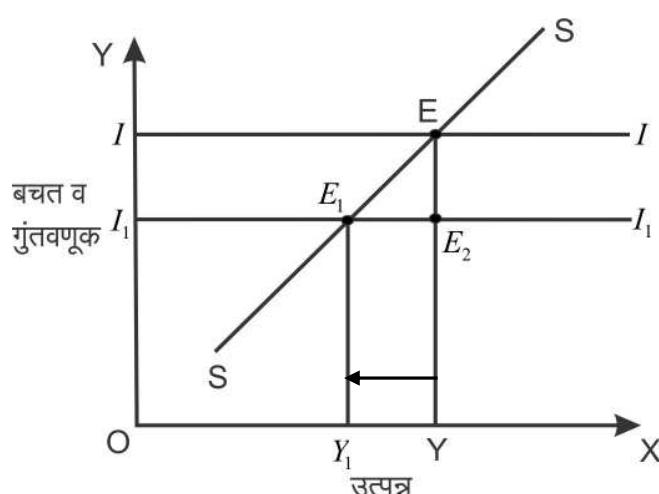
$$K = 2$$

गुणक २ आहे.

उत्पन्न प्रसारणाची प्रक्रिया आकृतीच्या सहाय्याने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल

वरील आकृतीत OX अक्षावर उत्पन्न आणि OY अक्षावर उपभोग व गुंतवणूक दर्शविली आहे. CC हा उपभोग वक्र आहे. सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती 0.5 आहे. उपभोग वक्र CC आणि 45° ची रेषा $Y=C+S$ यांच्यातील फरक हा गुंतवणूक खर्च दर्शवितो. $C+I$ हा वक्र 45° च्या रेषेस E_1 बिंदूत छेदतो. तेहा उत्पन्नाची पातळी OY_1 इतकी असते. जर गुंतवणूकीत ΔI इतकी वाढ केली तर $Y=C+S$ या रेषेस $C+I+\Delta I$ हा वक्र E_2 बिंदूत स्पर्श करेल तेहा उत्पन्नाची पातळी OY_2 होते. म्हणजेच जर E_2 R_2 एवढी गुंतवणूकीत वाढ केली असता उत्पन्नातील वाढ Y_1 Y_2 इतकी आहे. सोबतच्या आकृतीमध्ये उत्पन्नातील वाढ ही गुंतवणूकीतील वाढीच्या दुप्पट आहे असे दर्शविले आहे. आपण जर सिमान्त बचत प्रवृत्ती लक्षात घेतली तर आपणास उत्पन्नातील बदल सारखाच दिसून येईल. पुढील आकृतीत OX अक्षावर उत्पन्न आणि OY अक्षावर बचत व गुंतवणूक दर्शविली आहे. SS हा बचतवक्र आहे तर II हा गुंतवणूकीचा मूळ वक्र आहे.

II हा मूळ गुंतवणूक वक्र OX अक्षास संमात्र काढला आहे. SS हा बचतवक्र सिमान्त बचतप्रवृत्ती ही उत्पन्नाच्या प्रत्येक पातळीस स्थिर असते. या गृहितकावर आधारलेला आहे. II हा गुंतवणूक वक्र व SS हा बचतवक्र एकमेकाना E बिंदूत छेदतात. त्यामुळे उत्पन्नाची पातळी

ΟY एवढी असते. गुंतवणूकीत EE_2 एवढी घट झाली तर गुंतवणूक वक्र $I_1 I_1$ होतो. तो मुळ गुंतवणूक वक्राच्या खाली सरकतो. नवीन गुंतवणूक वक्र ($I_1 I_1$) हा SS बचत वक्रास E_1 बिंदूत स्पर्श करतो तेव्हा उत्पन्नपातळी OY_1 होते. म्हणजे YY_1 एवढी उत्पन्नात घट होते.

गुणकाची गळिते :

- १) सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती स्थिर असते.
- २) उपभोग वस्तूची मुबलक उपलब्धता
- ३) अर्थव्यवस्था बंदिस्थ असते.
- ४) अर्थव्यवस्थेत बेकारी असते.
- ५) किंमती स्थिर असतात.
- ६) गुंतवणूकीवरील उपभोग प्रवेगाचा परिणाम विचारात घेतला जात नाही.

१२.४ गुणकाच्या गळत्या (LEAKAGES IN THE MULTIPLIER)

गुंतवणूकीतील वाढीमुळे उत्पन्नात वाढ होते. उत्पन्न निर्माण झाले की खर्चाच्या रूपाने पुन्हा उत्पन्न निर्माण होते व ते उत्पन्न प्रवाहात मिसळते. उत्पन्न प्रवाहातून जेवढे उत्पन्न बाहेर जाते तेवढ्या प्रमाणात गुणकाचा प्रभाव मंदावतो. यालाच गुणकातील गळती असे म्हणतात.

- १) **बचत** - बचत ही गुणक प्रक्रियेतील महत्वाची गळती आहे. सर्व उत्पन्न उपभोगावर खर्च न घेता त्यातील काही रक्कमेची बचत केली जाते तेवढे उत्पन्न उत्पन्नप्रवाहातून बाहेर जाते. म्हणूनच बचतीला उत्पन्नप्रवाहातील गळती असे म्हणतात.
- २) **कर्जाची परतफेड** - समाजाने उत्पन्नातील वाढ जुन्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी वापरले तर तेवढे उत्पन्न उत्पन्नप्रवाहातून बाहेर जाते. म्हणजेच उत्पन्न प्रवाहात गळती निर्माण होते.
- ३) **आयात** - जर आयात जास्त असेल तर तेवढ्या प्रमाणात उत्पन्नाचा भाग परदेशी जातो. त्यामुळे देशातील उत्पन्नप्रवाह मंदावतो. म्हणून आयात ही गुणकाच्या दृष्टीने गळतीच आहे.
- ४) **कर** - करामुळे करदात्याचे उत्पन्न कमी होते त्यामुळे उपभोग खर्चात घट होते. अशारीतीने करात वाढ केल्यामुळे उत्पन्न प्रवाह मंदावतो. आणि गुणकात घट होते.
- ५) **कर्जरोख्याची खरेदी** - समाजातील व्यक्तिनी वाढलेले उत्पन्न कर्जरोखे, शेअर्स खरेदीसाठी वापरले तर उपभोग खर्च कमी होतो आणि उत्पन्न प्रवाह खंडीत होतो.
- ६) **किंमतवाढ** - वस्तूच्या किंमती वाढतात तेव्हा वाढीव उत्पन्न वस्तू खरेदी करण्यावर खर्च होतो त्यामुळे गुणकात घट होते.

गुणकाच्या मर्यादा (Limitations of Multiplier) :

- १) सिमान्त उपभोग प्रवृत्तीत बदल नाही - सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती स्थिर असेल तर गुणकाचे कार्य प्रभावीपणे होते. मात्र वास्तवात सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती स्थिर रहात नाही. ती बदलत असते. त्यामुळे सिमान्त उपभोग प्रवृत्तीतील बदलाच्या दिशेने गुणकाच्या मूल्यातही बदल होतो.
- २) उपभोग आणि उत्पन्न यातील संबंध - केन्सचा गुणक सिद्धांत, सिमान्त उपभोग प्रवृत्ती शून्यापेक्षा जास्त आणि एकापेक्षा कमी असते असे गृहीत धरून उपभोग आणि उत्पन्न आणि उत्पन्न व उपभोग यांचा संबंध ठरविणे फार कठीण आहे. उत्पन्न व उपभोग यात अरेखीय संबंध असतो.
- ३) स्थितीशील सिद्धांत - लॉर्ड केन्स यांचा सिद्धांत स्थितीशील स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे गतीशील अर्थव्यवस्थेतील बदलाचे स्पष्टीकरण करण्यास तो असमर्थ ठरतो.
- ४) सिमान्त खर्च प्रवृत्ती स्थिर रहात नाही - गोरडनच्या मते गुणकाची सर्वात मोठी त्रुटी म्हणजे उपभोगावर दिलेला अधिक भर होय. सिमान्त उपभोगप्रवृत्ती या संकल्पनेऐवजी सिमान्त खर्च प्रवृत्ती या संकल्पनेचा अधिक वापर करणे योग्य ठरते.
- ५) प्रवेग परिणामाचा विचार नाही - गुंतवणूक गुणक सिद्धांत उपभोग खर्चातील बदलामुळे उत्पन्नावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करतो परंतु हा सिद्धांत उपभोगाचा गुंतवणूकीवरील परिणाम अभ्यासत नाही. म्हणजेच प्रवेग परिणामाचा विचार केलेला नाही.

गुणक सिद्धांताला मर्यादा असल्यातरी अर्थशास्त्रात या संकल्पनेला महत्त्वाचे स्थान आहे.

आपली प्रगती तपासा.

- १) गुंतवणूक गुणकाची उत्पन्न प्रसाराची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
-
-
-
-
-

१२.५ भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता (MARGINAL EFFICIENCY OF CAPITAL)

“भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता म्हणजे नवीन भांडवली साधनांपासून किंवा जिंदगीपासून अपेक्षित असणारा लाभप्रदतेचा दर होय.” हा भांडवली साधनाच्या सिमान्त नगापासून उत्पादन खर्च वजा जाता अपेक्षिलेल्या सर्वोच्च फलाचा दर होय.

प्रा. कुरिहारा यांच्या मते, “अतिरिक्त भांडवली संपत्तीची अपेक्षित प्राप्ती व पुरवठा किंमत यांचे गुणोत्तर म्हणजेच भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता होय.”

$$\text{सूत्र} \quad e = \frac{Q}{P}$$

e = भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता

Q = भांडवली गुंतवणूकीपासूनची अपेक्षित प्राप्ती

P = भांडवलाची पुरवठा किंमत

भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता पुढील दोन घटकावर अवलंबून असते :

१) **अपेक्षित प्राप्तीचा दर** - एखाद्या भांडवली जिंदगीपासून किंवा नवीन भांडवली साधनांपासून त्यांच्या आयुष्यकालात अपेक्षिलेले निवळ उत्पन्न म्हणजे संभाव्य उत्पन्न होय. या भांडवली साधनांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून व्याज वगळता इतर खर्च वजा केले असता अपेक्षित प्राप्ती उत्पन्न समजते.

२) **पुरवठा किंमत** - नवीन यंत्र किंवा भांडवली साधने खरेदी करताना संभाव्य उत्पन्नाबरोबरच त्या यंत्राची पुरवठा किंमतही विचारात घ्यावी लागते. एखादे नवीन यंत्र बसवण्यासाठी घ्यावी लागणारी किंमत म्हणजे पुरवठा किंमत होय.

१२.६ भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व व्याजदर संबंध (RELATIONSHIP BETWEEN MEC AND INTEREST RATE)

सनातनवादी विचारवंतानी व्याजदर (r) हाच गुंतवणूकीचा एकमेव निर्धारक घटक मानला आहे. केन्सने मात्र गुंतवणूक मागणी हि केवळ व्याज दरावर नव्हे तर भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते असे मानले आहे.

केन्सच्या विवेचनात भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व व्याज दर या दोन घटकांमुळे गुंतवणूक निश्चित झालेली आढळून येते.

$$I = f(e, r)$$

I = गुंतवणूक

e = भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता

r = व्याजदर

भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व व्याजदर यामधील संबंधामुळे गुंतवणूकीवर होणारे बदल पुढीलप्रमाणे.

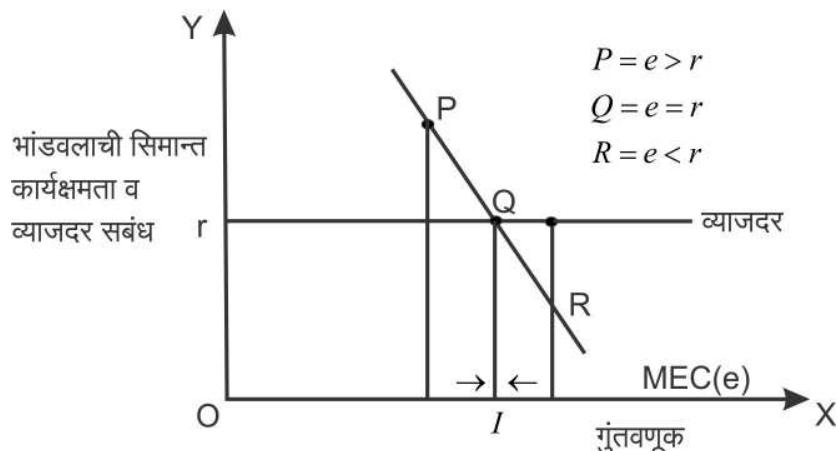
१) $(e > r) \rightarrow I \uparrow$ याचा अर्थ जेव्हा भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व्याजदरापेक्षा जास्त असते तेव्हा संयोजकाना गुंतवणूकीस प्रेरणा मिळते कारण नफा जास्त असतो व त्यामुळे ते गुंतवणूकीत वाढ करण्याचा प्रयत्न करतात.

२) $(e < r) \rightarrow I \downarrow$ याचा अर्थ जेव्हा भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व्याजदरापेक्षा कमी असते तेव्हा अर्थव्यवस्थेत मंदीचे वातावरण असते. त्यामुळे संयोजक गुंतवणूकीत वाढ करणार नाही.

३) $(e = r) \rightarrow I$ याचा अर्थ भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता आणि व्याजदर दोन्ही समान असल्यामुळे गुंतवणूकीत कोणताही बदल होणार नाही. गुंतवणूक स्थिर राहील.

वरील तीन अवस्था पुढील आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट केल्या आहेत.

भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व व्याजदर संबंध

आकृती १२.१

वरील आकृतीत OX अक्षावर गुंतवणूक आणि OY अक्षावर भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व व्याजदर दर्शविला आहे. भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता MEC या रेषेने दर्शविली आहे.

१) $P = e > r = P$ या बिंदूचा विचार करता भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व्याजदरापेक्षा जास्त असल्याने संयोजक गुंतवणूकीत वाढ करेल.

२) $Q = e = r = Q$ या बिंदूचा विचार करता भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व व्याजदर समान असल्याने गुंतवणूक स्थिर राहील. | एवढी गुंतवणूक रिथर राहील.

३) $R = e < r = R$ या बिंदूचा विचार करता भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व्याजदरापेक्षा कमी असल्याने गुंतवणूकीत घट होईल.

१२.७ भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेवर प्रभाव पाढणारे घटक **(FACTORS INFLUENCING MFC)**

भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेवर प्रामुख्याने दोन प्रकारचे घटक प्रभाव पाडतात.

- अ) अल्पकालीन घटक
- ब) दिर्घकालीन घटक

अ) अल्पकालीन घटक :

१) मागणीसबंधीच्या अपेक्षा : भविष्यात एखाद्या वस्तूची मागणी वाढण्याची अपेक्षा असेल तर भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता वाढते व गुंतवणूकीत वाढ होण्याची शक्यता असते. याउलट एखाद्या वस्तूच्या मागणीत घट होण्याची अपेक्षा असेल तर भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता कमी होते.

२) उपभोग प्रवृत्ती : अल्पकाळात उपभोगप्रवृत्तीत वाढ झाल्यास भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता वाढेल कारण उपभोगातील वाढीमुळे मागणी वाढून नफा वाढेल. याउलट उपभोग प्रवृत्तीत घट झाल्यास भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता घटेल कारण मागणी घटल्यामुळे उपभोगात घट होईल.

३) उत्पन्नातील चढउत्तार : अल्पकाळात उत्पन्नात वाढ झाल्यास भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता वाढेल आणि उत्पन्नात घट झाल्यास भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता घटेल.

४) आशावाद व निराशावाद : व्यवसायात उद्योजक आशावादी असतील तर भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता वाढेल आणि उद्योजक निराशावादी असतील तर भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता घटेल.

ब) दिर्घकालीन घटक :

१) लोकसंख्या : लोकसंख्या वाढल्यास वस्तू व सेवाची मागणी वाढते आणि वस्तू व सेवांच्या उत्पादनात वाढ होते त्यामुळे भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता वाढते. याउलट लोकसंख्येत घट होत असेल तर अर्थव्यवस्थेतील वस्तू व सेवांचे उत्पादन कमी राहून भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता कमी रहाते.

२) उत्पादन तंत्रात सुधारणा : उत्पादन तंत्रात सुधारणा झाल्यास कमी खर्चात उत्पादन करणे शक्य होऊन नफ्याचे प्रमाण वाढण्याची शक्यता निर्माण होते. या परिस्थितीत भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता जास्त रहाते.

३) देशातील स्थिती : जर देशात शांततेचे व स्थिरतेचे वातावरण असेल तर भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता वाढते. याउलट राजकीय बदलती परिस्थिती, नैसर्गिक आपत्ती, युद्ध यामुळे अस्थिरता जास्त असेल तर भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता कमी होते.

आपली प्रगती तपासा.

- १) भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता म्हणजे काय ?
  - २) भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे अल्पकालीन व दीर्घकालीन घटक कोणते ?
  - ३) भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता आणि व्याजदर संबंध स्पष्ट करा.
-
-
-
-
-

१२.८ प्रवेग / त्वरक तत्व (PRINCIPAL OF ACCELERATION)

त्वरक तत्वाला प्रवेग तत्वही म्हणतात. प्रवेग तत्व हे गुणक तत्वाच्या बरेच आधी मांडण्यात आले आहे. त्वरक तत्वाची संकल्पना प्रथम फ्रेंच अर्थशास्त्रज्ञ ऑफटॉलिओन यांनी प्राथमिक स्वरूपात मांडली व नंतर अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ क्लार्क यांनी १९१४ मध्ये विकसित केली. गुणक व त्वरक ह्या दोन संमात्रर संकल्पना असून त्यांचा एकत्रित प्रभाव दिसून येतो.

व्याख्या : प्रवेग तत्व

हिक्स : गुंतवणूक व उत्पादन यांच्यातील प्रमाण म्हणजे प्रवेग होय.

कुरिहारा : प्रवेग सहगुणक म्हणजे प्रेरित गुंतवणूक आणि उपभोग खर्चातील सुरुवातीचा बदल यामधील गुणोत्तर होय.

प्रवेग / त्वरक तत्वाची मांडणी :

उपभोग्य वस्तूंकरिता असणाऱ्या मागणीत वाढ झाल्यास उपभोग्य वस्तू तयार करणाऱ्या यंत्रसामुद्रीसारख्या भांडवली वस्तूंच्या मागणीत वाढ होते. उपभोग्य वस्तूंकरिता मागणी घटल्यास भांडवली वस्तूंकरिता असणारी मागणी घटते. अशाप्रकारे भांडवली वस्तूंकरिता असणारी मागणी ही उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीवर अवलंबून असते. म्हणून भांडवली वस्तूंकरिता असणाऱ्या मागणीला व्युत्पन्न-मागणी म्हणतात. म्हणूनच त्वरक तत्वाला व्युत्पन्न मागणीचे तत्व असे म्हणतात.

अर्थव्यवस्थेत भांडवली वस्तूकरिता असणारी मागणीही चालू उपभोग मागणीतून निष्पत्त होते. ह्या तत्वावरच त्वरकाची संकल्पना आधारलेली आहे. उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीत झालेली वाढ ही भांडवली वस्तूंच्या मागणीत वाढ घडवून आणते. एवढेच नव्हे तर भांडवली वस्तूंच्या मागणीत होणारी वाढ ही उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीत होणाऱ्या वाढीपेक्षा जास्त असते. ह्यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

उपभोग्य वस्तुंकरिता मागणी वाढल्यामुळे नवीन यंत्राच्या मागणीत वाढ होते व त्यामुळे गुंतवणूकीत वाढ हाते. ह्या प्रकारच्या गुंतवणूकीला प्रेरित गुंतवणूक असे म्हणतात. प्रेरित गुंतवणूकीतील बदल व उपभोग्य खर्चातील बदल ह्यांचे गुणोत्तर म्हणजे त्वरक होय.

सूत्र

$$\text{त्वरक} = \frac{\text{प्रेरित गुंतवणूकीत होणारा बदल}}{\text{उपभोग खर्चात होणारा बदल}}$$

$$a = \frac{\Delta I}{\Delta C}$$

$$a = \text{त्वरक}$$

$$\Delta I = \text{गुंतवणूकीतील बदल}$$

$$\Delta C = \text{उपभोगातील बदल}$$

उदा. उपभोग खर्चात १०० कोटी रुपयानी वाढ झाली व त्यामुळे गुंतवणूकीत ३०० कोटी रुपयांनी वाढ झाली असेल तर

$$\text{त्वरक} = \frac{\Delta I}{\Delta C}$$

$$\text{त्वरक} = \frac{300 \text{ कोटी रु}}{100 \text{ कोटी रु}}$$

$$\text{त्वरक} = ३$$

म्हणजेच प्रवेगाचे मूल्य ३ होईल.

त्वरकाची गृहिते :

- १) उपभोग्य वस्तूंच्या उद्योगात अतिरिक्त उत्पादन क्षमतेचा अभाव
- २) भांडवली वस्तूच्या उत्पादन वाढीवर कोणतेही नियंत्रण नाही.
- ३) उपभोग्य व भांडवली वस्तूंकरिता निर्माण झालेली मागणी पूर्ण केली जाते.
- ४) उत्पादन वाढीच्या दरात होणाऱ्या वाढीनुसार गुंतवणूकीत वाढ होते.
- ५) प्रवेग तत्व हे फक्त औद्योगिक क्षेत्रातच लागू होते.
- ६) भांडवल उत्पादन गुणोत्तर स्थिर असते.

त्वरक / प्रवेग तत्वाचे उदाहरणाद्वारे स्पष्टीकरण :

उदा. एका विशिष्ट उपभोग्य वस्तू असून तिच्या १००० नगाची मागणी आहे. एक यंत्र ९० नगाचे उत्पादन करते असे समजू. ह्यामुळे १००० नगाचे उत्पादन करण्याकरिता $1000/10 = 100$ यंत्राची गरज आहे. प्रत्येक यंत्राचे आयुष्य १० वर्ष आहे असे गृहित धरल्यास १० वर्षांनंतर सर्व यंत्रे निरुपयोगी होतील. त्यामुळे दरवर्षी सरासरीने ($100/10=10$) यंत्राचे प्रतिस्थापन करावे लागेल. ह्याचा अर्थ दरवर्षी १० यंत्राची मागणी राहिल.

काही कारणाने उपभोग्य वस्तूंची मागणी १००० नगांऐवजी वाढून ११०० नगांची झाली म्हणजेच उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीत १०% वाढ झाली. जास्तीच्या १०० नगाचे उत्पादन करण्याकरिता जास्तीच्या १० यंत्राची मागणी राहील. अशाप्रकारे वाढती मागणी पूर्ण

करण्याकरिता १० जास्त यंत्राची व प्रतिस्थापन करण्याकरिता १० नवीन यंत्राची म्हणजे एकूण $10+10=20$ यंत्राची मागणी राहील. उपभोग्य वस्तूच्या मागणीत १०% वाढ झाल्यामुळे भांडवली यंत्राच्या बाबतीत १००% वाढ झाली. अशाप्रकारे उपभोग्य वस्तूच्या मागणीत झालेला १०% बदल हा भांडवली वस्तूच्या मागणीत १००% बदल घडवून आणतो.

$$\text{त्वरक} = \frac{\text{गुंतवणूकीतील वाढ}}{\text{उपभोगातील वाढ}}$$

$$\text{त्वरक} = \frac{100\%}{10\%}$$

$$\text{त्वरक} = 10$$

त्वरकाचा आकार हा जसा उपभोगात होणाऱ्या मागणीवर अवलंबून असतो तसाच तो भांडवली वस्तूच्या कार्यकालावर किंवा टिकाऊपणावर अवलंबून असतो. भांडवली वस्तूचे आयुष्य जेवढे जास्त तेवढा त्वरकाचा आकार मोठा असतो. भांडवली वस्तूचे आयुष्य किंवा टिकाऊपणा कमी तेवढा त्वरकाचा आकार लहान असतो.

१२.१ त्वरकाच्या मर्यादा (LIMITATIONS OF ACCELERATION)

१) उपभोग्य वस्तूच्या क्षेत्रात अतिरिक्त उत्पादन क्षमतेचे अस्तित्व - उद्योगाच्या उत्पादन क्षमतेएडे उत्पादन होत नसल्यास उद्योगात अतिरिक्त उत्पादन क्षमता निर्माण होते. उदा. एखादे यंत्र १२ हजार रुपयाचे उत्पादन करते पण मागणी अभावी ८ हजार रुपयाचे उत्पादन झाले तर याचा अर्थ यंत्राची ४ हजार रुपयाचे उत्पादन करण्याची क्षमता वापरली गेलेली नाही. दुसऱ्या वर्षी मागणीत वाढ झाली तर काही मागणी अतिरिक्त उत्पादन क्षमतेचा वापर करून पूर्ण करावी लागेल. परिणामी प्रवेग तत्व योग्यप्रकारे कार्यवाहीत होणार नाही.

२) उपभोग्य वस्तूच्या मागणीतील वाढ तात्पुरत्या स्वरूपाची असणे - त्वरकाची ही दुसरी मर्यादा आहे. उपभोग्य वस्तूकरिता वाढलेली मागणी ही अल्पकाळ टिकणारी असेल तर उद्योजक भांडवली वस्तूत गुंतवणूक वाढवण्यास तयार रहाणार नाही व त्वरक कार्यान्वित होणार नाही. यावरुन दिसून येते की त्वरक केवळ हा नफ्यासंबंधीच्या अपेक्षावरही अवलंबून असतो.

३) भांडवल उत्पादन गुणोत्तर - उपभोग्य वस्तूच्या उत्पादनाकरिता आवश्यक असणारे भांडवल व त्या वस्तूचे उत्पादन यांचे गुणोत्तर स्थिर आहे असे प्रवेग तत्वात गृहित धरले आहे. प्रत्यक्षात नवीन तंत्राचा वापर, श्रम व भांडवल यांच्या वेतनातील व व्याजातील बदल यामुळे हे गुणोत्तर बदलते.

४) पतपुरवठ्याची लवचिकता - उपभोगात वाढ झाल्यास प्रेरित गुंतवणूकीत वाढ होण्याकरिता उत्पादकास बँकांची कर्जे पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध व्हायला पाहिजेत. पतपुरवठा ताठर असेल तर व्याजदर वाढून गुंतवणूक खर्च कमी होईल व गुंतवणूक घटेल. म्हणून प्रवेग परिणाम कमी होईल.

५) अलवचिक अर्थव्यवस्था - देशाची अर्थव्यवस्था लवचिक असेल तर गुंतवणूकीतील बदलाचा प्रभाव माहित करून घेता येतो. परंतु अर्थव्यवस्था अलवचिक असेल तर प्रवेग तत्वाचे आकलन होत नाही.

१२.१० त्वरक / प्रवेग तत्वावरील आक्षेप (CRITICISMS AN PRINCIPLE OF ACCELERATION)

- १) भांडवल उत्पादन गुणोत्तर स्थिर असते - हे गृहीतक बरोबर नाही कारण आधुनिक युगात उत्पादन तंत्र बदलत असतात.
- २) पूर्ण रोजगाराचे गृहित अवास्तव - कारण प्रत्यक्षात पूर्ण रोजगार आढळत नाही.
- ३) भांडवली वस्तूचा पुरवठा लवचिक असतो हे गृहित बरोबर नाही - कारण भांडवली वस्तूच्या पुरवठ्यात वाढ करता येत नाही.
- ४) किलष्ट व गुंतागुंतीचे - केन्साच्या मते त्वरक तत्व हे किलष्ट व गुंतागुंतीचे आहे म्हणून त्वरक तत्वाचा वापर टाळला आहे.

महत्त्व :

त्वरक तत्वावर आक्षेप घेण्यात आले असले तरी हे तत्व आर्थिक विश्लेषणासाठी महत्त्वाचे साधन आहे.

- १) पूर्ण कल्पना येण्याकरिता गुणकाला त्वरक तत्वाची जोड हवी.
- २) व्यापार व उद्योग क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात चढउतार का होतात याचे स्पष्टीकरण त्वरक तत्वामुळे होते.
- ३) प्रा. हिक्सचा व्यापार तत्वाचा सिद्धांत प्रामुख्याने त्वरक तत्वावरच आधारलेला आहे.
- ४) प्रा. हॅर्रॉड ह्यांनी मांडलेल्या संथविकास सिद्धांताला त्वरक संकल्पनेचा आधार आहे.
- ५) त्वरक तत्वावरुन कळून येते की उपभोग्य वस्तूंच्या उद्योगात अल्प बदल होतात परंतु त्यांचा परिणाम भांडवली-वस्तू उद्योगावर मोठ्या प्रमाणावर होतो.

प्रवेग तत्वावरुन स्पष्ट होते की, समाजाचा उपभोग थोडा जरी वाढला तरी गुंतवणूकीत जास्त प्रमाणात वाढ होते. उपभोगात थोडी घट झाल्यास त्यापेक्षा जास्त घट गुंतवणूकीत होते. म्हणजेच त्वरक हा पुढील व मार्गील दिशांनी कार्यान्वित होत असतो.

१२.११ भारतातील बचतीचे स्त्रोत, रचना आणि प्रवाह (SOURCE, STRUCTURE AND FLOW OF SAVING IN INDIA)

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थूल देशांतर्गत बचतीमध्ये सार्वजनिक, खाजगी / कॉर्पोरेट आणि घरगुती क्षेत्राच्या बचतीच्या समावेश होतो. भारतातील बचतीचा दर सातत्याने जास्त राहिला आहे.

भारतातील बचतीचे स्त्रोत :

- १) घरगुती क्षेत्राची बचत - कुटुंबाकडे येणाऱ्या एकूण उत्पन्नपैकी एकूण खर्च वजा केला असता बँक, पोस्ट आदींमध्ये ठेवलेली बचत म्हणजे घरगुती बचत होय. भारतात १९५० च्या

दशकात घरगुती क्षेत्राची बचत ७% इतकी होती त्यात वाढ होऊन १९९० च्या दशकात १८.५% इतकी झाली. २००० च्या दशकात घरगुती बचतीचा दर २३% इतका वाढला परंतु २०१४-१५ मध्ये तो १९.१% एवढा कमी झाला.

२) सार्वजनिक क्षेत्राची बचत - शासनाने संघराज्यांना व घटक राज्यांना दिलेली कर्जे त्याचप्रमाणे उत्पादक क्षेत्रामध्ये केलेली गुंतवणूक यांना सार्वजनिक बचत असे म्हणतात. १९७० च्या दशकात सार्वजनिक क्षेत्रातील बचतीत वाढ होऊ लागली. परंतु त्यानंतर मात्र सार्वजनिक क्षेत्राची बचत घटत गेली. २००३-०४ पासून सार्वजनिक क्षेत्रातील बचतीत मात्र वाढ झाली. २००३-०४ मध्ये बचतीचा दर १% होता तो २००७-०८ मध्ये ५% झाला आणि २०१४-१५ मध्ये तो १.२% इतका राहिला.

३) खाजगी / कॉर्पोरेट क्षेत्राची बचत - उद्योगानी उत्पादन वृद्धीकरिता उत्पादक घटकांमध्ये केलेली गुंतवणूक म्हणजे खाजगी किंवा कॉर्पोरेट बचत होय. खाजगी क्षेत्राची बचत १९९० च्या दशकात ३.७% दराने वाढली तर २०१४-१५ मध्ये ही बचत १२.७% इतकी वाढली.

बचतीची रचना :

भारतातील बचतीची रचना खुल्या स्वरूपाची आहे. यामध्ये घरगुती बचत, खाजगी बचत व सार्वजनिक बचत यांचा समावेश होतो. अर्थव्यवस्थेचे उदारीकरण आणि व्यवसायासाठी अनुकूल वातावरण यामुळे खाजगी गुंतवणूकीत वाढ होत आहे.

भारतातील सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीचा हिस्सा दिवसेंदिवस कमी होत आहे. सरकारचे निर्गुंतवणूक धोरण गुंतवणूक कमी होण्यास कारणीभूत आहे.

भारतीय बचतीमध्ये घरगुती बचतीचा वाटा सर्वाधिक आहे कारण ही बचत बँक, पोस्ट, विमा, शेअर बाजार यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या गुंतवणूकीच्या स्वरूपात असते. घरगुती क्षेत्रामध्ये व्यक्ति, असंयुक्त व्यावसायिक संस्था खाजगी आणि विश्वस्थ संस्था इत्यादीचा समावेश होतो.

बचतीचे प्रवाह :

भारतातील बचत ही सातत्याने व्याजदर व महागाई दर यावर थेटपणे अवलंबून असल्याने हा प्रवाह विस्कळीत स्वरूपाचा आहे. एवढे असून सुद्धा भारतातील एकूण बचत सातत्याने वाढत असल्याचे दिसून येते.

१२.१२ भारतातील भांडवलनिर्मिती रचना आणि प्रवाह (STRUCTURE AND FLOW OF CAPITAL FORMATION IN INDIA)

आर्थिक क्रियाद्वारे होणाऱ्या खर्चातून निर्माण होणाऱ्या उत्पादक मालमत्ताना भांडवल असे म्हणतात. भारतात सार्वजनिक क्षेत्र, खाजगी क्षेत्र, आणि घरगुती क्षेत्राद्वारे होणाऱ्या गुंतवणूकीत निर्माण होणाऱ्या उत्पादक मालमत्ताना भांडवलनिर्मिती म्हणतात.

भांडवलनिर्मितीची रचना :

- १) सार्वजनिक क्षेत्र - यामध्ये शासनाने दिलेल्या अंतर्गत व बाह्य कर्जाचा समावेश होतो. तसेच या कर्जावरील व्याजातून मिळणाऱ्या नफयास सार्वजनिक भांडवल म्हटले जाते. याशिवाय निर्गुतवणूकीद्वारे शासनास मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश देखील भांडवलात केला जातो. १९९०-९१ ते १९९९-२००० या कालावधीत सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढीचा दर स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ८.६% होता. तो २०१४-१५ साली तो ७.५% झाला. १९९९ मध्ये नवीन आर्थिक धोरणाचा स्विकार केल्यानंतर सार्वजनिक क्षेत्राची वर्चस्वाची भूमिका कमी झाली त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीच्या दरात सातत्याने घट होत गेली.
- २) खाजगी क्षेत्र - खाजगी क्षेत्रामध्ये कृपी क्षेत्र उद्योग क्षेत्र व सेवा क्षेत्र या तीन क्षेत्राचा समावेश होतो. १९९०-९१ ते २००३-०४ या कालावधीत खाजगी प्रमंडळ क्षेत्राची सरासरी गुंतवणूक दर स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ६.१% इतका होता. २०१४-१५ मध्ये तो स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नाच्या १२.३% इतका झाला. या वाढीच्या दरास उदारीकरण कारणीभूत आहे.
- ३) घरगुती क्षेत्र - घरगुती क्षेत्रामध्ये कुटूंबाद्वारे जमीन, गृह प्रकल्प, विमा, बँक व पोस्टातील ठेवी यामध्ये होणाऱ्या गुंतवणूकीचा समावेश होतो. १९९०-९१ ते १९९९-२००० या काळात खाजगी घरगुती क्षेत्राची गुंतवणूक स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ७.९% इतकी होती ती २०११-१२ मध्ये वाढ होऊन १५.७% झाली तर २०१४-१५ या वर्षी ११% इतकी होती.

भांडवलनिर्मितीचा प्रवाह - अर्थव्यवस्थेची स्थिती व चलनाची क्रयशक्ती यावरुन प्रामुख्याने भांडवल निर्मितीचा प्रवाह निश्चित होत असतो. भारतामध्ये १९९९ नंतर खुल्या आर्थिक धोरणाच्या वापरामुळे भांडवलनिर्मिती मध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. यामुळे भारतातील भांडवलनिर्मितीचा प्रवाह चढत्या स्वरूपाचा आहे.

आपली प्रगती तपासा.

- १) भारतातील बचतीचे स्त्रोत रचना आणि प्रवाह.
  - २) भारतातील भांडवल निर्मिती रचना आणि प्रवाह.
-
-
-
-
-
-
-

१२.१३ सारांश (CONCLUSION)

केन्स व त्यांच्या अनुयायानी गुणक संकल्पनेला अवास्तव महत्त्व दिले आहे. अशा प्रकारची टिका अनेक अर्थतज्ञांनी केली आहे. तरीदेखील व्यापारचक्राच्या अवस्था मोजण्यासाठी गुणकाची संकल्पना महत्त्वाची आहे. मंदीच्या काळात शासनाने करावयाच्या उपाययोजनाचे

दिग्दर्शन गुणकामुळे मिळू शकते. तसेच उत्पन्न व रोजगार उच्च पातळीला टिकवून ठेवावयाचे असतील तर उत्पन्नातील विषमता कमी करणे शक्य होते हे गुणकामुळे समजते. गुणकाचे मूल्य आणि गुणकाचा कालखंड यावरुन सरकारने आपल्या गुंतवणूकीसाठी कोणती वेळ निवडावी आणि गुंतवणूक वाढीचे कालखंड कसे निवडावेत याचे मार्गदर्शन गुणकामुळे होते. थोडक्यात, आर्थिक विश्लेषणाचे एक साधन म्हणून तसेच आर्थिक धोरणाचा मार्गदर्शक म्हणून गुणकाला फार महत्त्व आहे. त्याचप्रमाणे त्वरकाच्या संकल्पनेमुळे उत्पन्न प्रसाराची प्रक्रिया अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होते. गुणकाने उत्पन्न प्रसाराचा एक भाग स्पष्ट होतो तर त्वरकाने या प्रक्रियेचा दुसरा भाग स्पष्ट होतो. गुंतवणूक हा एकूण खर्चाचा एक घटक आहे. त्यात वाढ झाल्यास उत्पन्नावर होणारा परिणाम गुणकाने समजतो. पण एकूण खर्चाचा दुसरा घटक उपभोग खर्च हा असतो. या उपभोग खर्चात वाढ झाल्यास त्या वाढीचा गुंतवणूकीवर काय परिणाम होईल हे त्वरकाच्या सहाय्याने समजते. म्हणजेच उत्पन्न प्रसाराची प्रक्रिया संपूर्णपणे समजण्यासाठी गुणक आणि त्वरक या दोहोंचा विचार करावा लागतो. या दोन संकल्पना परस्पर पूरक आहेत.

१२.१४ सरावासाठी प्रश्न (QUESTIONS)

- १) गुंतवणूक गुणकाची प्रक्रिया स्पष्ट करा.
- २) गुंतवणूक गुणकाच्या गळत्या व मर्यादा सांगा.
- ३) भांडवलाची सिमान्त कार्यक्षमता व व्याज दर संबंध स्पष्ट करा.
- ४) भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे अल्प व दिर्घकालीन घटक सांगा.
- ५) प्रवेग तत्वाचे वर्णन करा.
- ६) प्रवेगाच्या मर्यादा सांगा.
- ७) प्रवेगाची कार्यपद्धती स्पष्ट करा.
- ८) टिप लिहा.
  - १) गुणकाच्या गळत्या
  - २) गुणकाच्या मर्यादा
  - ३) भारतातील भांडवलनिर्मिती रचना व प्रवाह
  - ४) भारतातील बचतीची रचना
  - ५) भांडवलाच्या सिमान्त कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे घटक

१३

सार्वजनिक उत्पन्न व सार्वजनिक खर्च (PUBLIC REVENUE & PUBLIC EXPENDITURE)

घटक रचना :

- १३.० उद्दिष्ट्ये
- १३.१ शासन व सरकारी हस्तक्षेप
- १३.२ सामाजिक वस्तू व गुणवत्ता वस्तू
- १३.३ सामाजिक वस्तुचे वैशिष्ट्ये
- १३.४ सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्त्रोत
  - १३.४.१ कर उत्पन्न
  - १३.४.२ करेतर उत्पन्न
- १३.५ कराघात, करभार आणि करसंक्रमण
- १३.६ सार्वजनिक खर्च व त्याची वैशिष्ट्ये
- १३.७ सार्वजनिक खर्चाचे प्रकार
- १३.८ तुटीच्या विविध संकल्पना
- १३.९ तुटीचा अर्थ भरणा
- १३.१० सरावासाठी प्रश्न

१३.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- शासन व सरकारी हस्तक्षेप या संकल्पना समजून घेणे.
- सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्त्रोत जाणून घेणे.
- कराघात, करभार व करसंक्रमण अभ्यासणे.
- सार्वजनिक खर्चाचा अभ्यास करणे.
- सार्वजनिक खर्चाचे प्रकार व वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.
- तुटीच्या विविध संकल्पना व तुटीचा अर्थभरणा यांचा आढावा घेणे.

१३.१ शासन व सरकारी हस्तक्षेप (GOVERNMENT AND GOVERNMENT INTERVENTION)

शासन किंवा सरकार ही संपुर्ण समाजाच्या हितासाठी कार्य करणारी एक संघटित संस्था आहे. मनुष्य जेव्हा समुह करून राहू लागला, तेव्हा अंतर्गत कलह सोडविण्यासाठी एखाद्या संघटित संस्थेची गरज भासू लागली व त्यातून शासनाची निर्मिती झाली.

अर्थव्यवस्थेत चालणाऱ्या सर्व व्यवहारांबद्दल सरकारने नियम व नियंत्रण करणे म्हणजेच सरकारी हस्तक्षेप होय. अर्थव्यवस्थेत उत्पादन, उपभोग, विनिमय व वितरण या चार क्रिया होत असतात. या चार क्रिया योग्य रितीने होण्यासाठी सरकारकडून नियमावली तयार केली जाते. आणि नियमांचा भंग करणाऱ्यांवर कायदेशीर कारवाई होत असते. अशाप्रकारे सरकारी हस्तक्षेप म्हणजे अर्थव्यवस्थेत चालणाऱ्या क्रियांवर किंवा व्यवहारांवर सरकारने नियंत्रण ठेवणे होय. उदा. विविध प्रकारच्या धोरणांची आखणी व अंमलबजावणी करविषयक धोरण, खर्चविषयक धोरण, आयातनिर्यात विषयक धोरण, परकिय भांडवल विषयक धोरण इ.

१३.२ सामाजिक वस्तू व गुणवत्ता वस्तू (PUBLIC GOODS AND MERIT GOODS)

ज्या वस्तुंचा व सेवांचा उपभोग सामुहिकरित्या घेतला जातो त्यांना सामाजिक वस्तू म्हणतात अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था, प्रजेचे संरक्षण, वाहतुक दळणवळण व्यवस्था, विजपुरवठा, पाणीपुरवठा, पोस्ट, दुरध्वनी व तारसेवा यांचा उपभोग सामुहिकरित्या घेतला जातो. या सेवा पुरवठ्याचे कार्य शासनच करू शकते. खाजगी व्यक्तीला या सेवा पुरविणे शक्य नसते. त्याचप्रमाणे शिक्षण, आरोग्य, अन्नाची तरतुद यासारख्या गुणवत्ता वस्तू शासनामार्फत पुरवल्या जातात. अशाप्रकारच्या वस्तुंमुळे समाजकल्याणात भर पडते.

सामाजिक वस्तु व गुणवत्ता वस्तुंची तरतुद अर्थव्यवस्थेत व्हावी आणि लोकांच्या कल्याणात भर पडावी यासाठी सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक असतो.

१३.३ सामाजिक वस्तुंची वैशिष्ट्ये (FEATURES OF PUBLIC GOODS)

- १) **अविभाज्यता (Indivisible)** : सावर्जनिक वस्तू अविभाज्य स्वरूपाच्या असतात म्हणजेच या वस्तूंचा उपभोग सर्वच उपभोक्त्यांकडून एकाचवेळी सामुहिकरित्या घेतला जातो.
- २) **अवर्तन (Non-exclusion)** : खाजगी वस्तूच्या बाबतीत जे त्या वस्तूची किंमत देत नाहीत त्यांना त्या वस्तुचा उपभोग घेता येत नाही. याऊलट सावर्जनिक वस्तुंच्या बाबतीत अवर्तन तत्वाचा वापर करता येत नाही. उदा. समुद्रातील दीपस्थंभाचा उपयोग सर्वच जहाजांना सारखाच होतो व कोणालाही अवर्तन करता येत नाही.

- ३) नफा हेतू नसतो (No Profit Motive) : खाजगी वस्तुंचा हेतू नफा हा असतो तर सार्वजनिक वस्तुंचा हेतू सामाजिक उद्घार हा असतो.
- ४) घटता उत्पादन खर्च (Diminishing Production Cost) : सर्व वस्तूच्या उत्पादनासाठी सीमांत खर्च शून्य असतो. म्हणजेच एका उपभोक्त्यात वाढ झाल्यामुळे एकूण उत्पन्न खर्चात वाढ होत नाही व सरासरी उत्पादन खर्चात घट होते.

१३.४ सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्रोत (SOURCES OF PUBLIC REVENUE)

सरकारला सर्व मार्गानी मिळणारे उत्पन्न म्हणजे सार्वजनिक उत्पन्न होय. सरकारला विविध मार्गानी उत्पन्न मिळते, त्यात कर, कर्ज, जामीन, दंड, नुकसान भरपाई, देणग्या, अनुदान स्टॅम्प ऊटी, नोंदणी फी, परवाना फी, विविध प्रकारचे आकार, लाभांश, खंड, भाडे, तुटीचा अर्थभरणा इ. मार्गाचा समावेश केला जातो. या सर्व मार्गामध्ये कर हे सरकारी उत्पन्नाचे प्रमुख व प्रभारी साधन आहे. बहुतेक सर्व देशात शासनाला करांपासून जास्त उत्पन्न प्राप्त होते. तसेच कर परत करण्याची जबाबदारी नसते. वर्तमान काळात सरकारी खर्चात प्रचंड वाढ झाली आहे. हा खर्च भरुन काढण्यासाठी सरकारला जास्तीचे उत्पन्न मिळवावे लागते व उत्पन्नाच्या नविन स्रोतांचा शोध घ्यावा लागतो. सामान्यत: सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्रोत दोन घटकांत विभागले जातात.

- अ) कर उत्पन्न
- ब) करेत्तर उत्पन्न

१३.४.१ कर उत्पन्न :

कर हे सरकारी उत्पन्नाचे प्रमुख व प्रभावी साधन आहे. करांपासून सरकारला जास्तीत जास्त उत्पन्न प्राप्त होते. कराची व्याख्या वेगवेगळ्या अर्थतज्ञांनी पुढीलप्रकारे केल्या आहेत.

- १) अँडम स्थित : “कर म्हणजे राज्यासाठी लोकांनी केलेले योगदान होय.”
- २) फेड्रीक टेलर : “कोणत्याही लाभाची अपेक्षा न करता नागरिकांनी सरकारला दिलेले सक्तीचे अंशदान म्हणजे कर होय.”
- ३) डॉ. डाल्टन : कर हे सक्तीचे देणे असून त्याचा सममूल्य सेवेशी काहीही संबंध नसतो.

करांची वैशिष्ट्ये :

- १) कर हे सक्तीचे देणे असते.
- २) कराच्या रक्कमेचा वापर समाज कल्याणासाठी केला जातो.
- ३) कर भरल्याने व्यक्तीला प्रत्यक्ष फायदा मिळत नाही.
- ४) कर वसुलीला कायद्याची मान्यता असते.

करांचे वर्गीकरण :

- अ) प्रत्यक्ष कर
- ब) अप्रत्यक्ष कर

अ) प्रत्यक्ष कर : प्रा. मिलच्या मतानुसार जेव्हा सरकारचा उद्देश ज्या व्यक्तीवर कर आकारला त्याच व्यक्तीने तो भरावा असा असतो. तेव्हा तो प्रत्यक्ष कर होय. प्रत्यक्ष कराचा कारभार जेव्हा एकाच व्यक्तीवर किंवा संस्थेवर पडतो त्यास प्रत्यक्ष कर संबोधतात. प्रत्यक्ष कराच्या बाबतीथ संक्रमण (shifting) मुळीच होत नाही.

अ) प्रत्यक्ष कराचे गुण (Merits of direct tax) : प्रत्यक्ष करात पुढील गुण प्राकर्षने दिसून येतात.

- १) समता (Equity) :** प्रत्यक्ष कराचा भार गरिबांच्या तुलनेत श्रीमतांवर अधिक पडतो. कारण प्रत्यक्ष कर हे पुरोगामी स्वरूपाचे असतात व त्यामुळे ते समता तत्वाची प्रतिस्थापना करतात.
- २) काटकसर (Economy) :** प्रत्यक्ष करात काटकसरीचे किंवा आर्थिकतेचे तत्व दिसून येते. प्रत्यक्ष कर वसूल करण्याचा खर्च तुलनेत कमी येतो कारण करदाता स्वतःच प्रत्यक्ष कराची रक्कम सरकारला देतो.
- ३) निश्चितता (Certainty) :** प्रत्यक्ष कराबाबत करदात्याला तो किती भरावयाचा, केव्हा व कुठे द्यावयाचा, कराचे दर त्याबाबत निश्चित अशी माहिती असते. तसेच प्रत्यक्ष करापासून सरकारला किती उत्पन्न मिळेल. याचा अंदाज घेता येतो व त्यानुसार खर्चाची व्यवस्था करता येते.
- ४) लवचिकता (Elasticity) :** प्रत्यक्ष कर उत्पादक लवचिक आहेत. त्याचा उत्पादनावर अनिष्ट परिणाम होत नाही. तसेच प्रत्यक्ष कराच्या दरात बदल करून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करता येते एवढे नव्हे तर लोकांच्या उत्पन्नात जसजशी वाढ होते तसतशी या करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात आपोआप वाढ होते.
- ५) आर्थिक विषमतेत घट (Reduction in Inequalities) :** प्रत्यक्ष कर हे पुरोगामी स्वरूपाचे असतात. वाढत्या उत्पन्नाला कराचे दर वाढते असतात. त्यामुळे प्रत्यक्ष कराचा श्रीमतांवर अधिक भार पडतो. परिणामतः आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.
- ६) जागरूकता (Consciousness) :** प्रत्यक्ष कराच्या बाबतीत सरकार व करदाते यांचा प्रत्यक्ष संबंध येत असल्यामुळे ते सरकारच्या खर्चाविषयी जागरूक असतात. कर देता याची जाणीव होत असल्यामुळे करदाते सरकारच्या खर्चाकडे बारकाईने लक्ष ठेवतात.
- ब) प्रत्यक्ष कराचे दोष (Demerits of Direct Taxes) :**
प्रत्यक्ष करांचे दोष खालीलप्रमाणे आढळून येतात.
- १) अप्रिय कर (Unpopular) :** प्रत्यक्ष कर हा अप्रिय असतो कारण तो इतरांवर ढकलता येत नाही. करदात्याला कराचा भार स्वतःच सहन करावा लागतो.

- २) **कर टाळणे (Tax Fusion)** : अप्रामाणिक व्यक्ती सरकारला खोटी माहिती पुरवून प्रत्यक्ष कर टाळू शकते. परंतु प्रत्यक्ष कर पूर्णपणे भरावा लागतो म्हणूनच प्रत्यक्ष कर हा प्रामाणिकपणा वरील कर आहे असे म्हटले आहे.
- ३) **गैरसोय (Inconvenient)** : कर निर्धारण होण्यासाठी करदात्याला द्यावे लागतात. उत्पन्नाचे स्त्रोत करावे लागतात व कराची रक्कम एकाच हप्त्यात भरावी लागते. त्यामुळे हे कर गैरसोयीचे ठरतात.
- ४) **काटकसरीचा अभाव (Uneconomical)** : प्रत्यक्ष कर वसूल करताना प्रत्येक करदात्याला कागदपत्रांची तपासणी व मूल्यांकन करावे लागते. त्यामुळे करवसुलीचा खर्च वाढतो. हे मितव्ययता तत्वाच्या विरुद्ध आहे.
- ५) **अन्यायाची शक्यता (Possibility of Injustice)** : आयकर हा उत्पन्नावरील कर होय. परंतु लोकांच्या उत्पन्नाचे व संपत्तीचे बिनचूक मोजमाप करणे कठीण असते त्यामुळे काही करदात्यांवर अन्याय होण्याची शक्यता असते.

प्रत्यक्ष कराचे हे दोष प्रशासकीय यंत्रणेच्या कारभारातून निर्माण झालेले आहेत. त्यांना मुलभूत तत्वाचा आधार नाही. विद्यमान परिस्थितीला प्रत्यक्ष कर हे लाभदायक व अनिवार्य ठरलेले आहेत.

अ) अप्रत्यक्ष कर (Indirect Taxes) : अप्रत्यक्ष कराची व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

- १) कराधात व करभार एकाच व्यक्तीवर न पडता निरनिराळ्या व्यक्तीवर पडत असेल तर त्यास अप्रत्यक्ष कर म्हणतात.
- २) प्रो. जे. एस. मिल : “एखाद्या व्यक्तीवर कर आकारल्यानंतर ती व्यक्ती तो कर दुसऱ्या व्यक्तीकडून वसूल करून भरेल अशी शासनाची अपेक्षा करते. अशा कराला अप्रत्यक्ष कर म्हणतात.”
- ३) डॉ. डाल्टन : “ज्या व्यक्तीवर कर आकारला जातो त्या व्यक्तीकडून तो भरला जात नाही तर दुसऱ्या व्यक्तीकडून भरला जातो तेव्हा त्यास अप्रत्यक्ष किंवा परोक्ष कर असे म्हणतात.”

अप्रत्यक्ष कराचे गुण व दोष (Merits and Demerits of Indirect Taxes) :

अ) अप्रत्यक्ष कराचे गुण (Merits of Indirect Taxes) :

- १) **लवचिकता (Elasticity)** : सरकार या करामध्ये केव्हाही वाढ करू शकते व आपले उत्पन्न वाढवू शकते. त्यामुळे अप्रत्यक्ष कर हे लवचिक असतात.
- २) **सोयीस्कर (Convenient)** : अप्रत्यक्ष कर हे एकाच हप्त्यात द्यावे लागत नाही. हे वस्तू व सेवांच्या किमतीमध्ये समाविष्ट असतात. त्यामुळे कर देतो त्याची जाणीव होत नाही व त्यांचाही भार वाटत नाही.
- ३) **पुरोगामी होवू शकतात (Can be Progressive) :** चैनीच्या वस्तूवर मोठ्या प्रमाणावर कर आकारून व आवश्यक वस्तू करमुक्त ठेवून अप्रत्यक्ष कर पुरोगामी बनू शकतात.

- ४) कर टाळता येत नाही (**Difficult to Avoid Tax**) : अप्रत्यक्ष कर वस्तूच्या किंमतीत समाविष्ट असल्यामुळे ते टाळता येत नाहीत. वस्तु खरेदी करतानाच हे कर द्यावे लागतात.
- ५) उत्पादक (**Productive**) : अप्रत्यक्ष करात उत्पादकता हा गुणधर्म असतो. ज्या वस्तूची मागणी अलवचिक आहे. अशा ठराविक वस्तूवर अधिक करारोपण केल्यास सरकारला अप्रत्यक्ष करापासून भरपूर उत्पन्न मिळू शकते.
- ६) व्यापक आचार (**Broad Based**) : अप्रत्यक्ष कर हे समाजातील सर्व व्यक्तीवर आकारण्यात येतात त्यामुळे ह्या कराचा आचार व्यापक असतो.
- ७) सामाजिक कल्याण (**Social Welfare**) : ज्या वस्तू आरोग्य, विधातक तसेच अनावश्यक आहेत अशा वस्तूंवर मोठ्या प्रमाणात कर लावून त्याचा उपयोग मर्यादित किंवा बंद करणे अप्रत्यक्ष करामुळे शक्य होते.
- ब) अप्रत्यक्ष कराचे दोष (**Demerits of Indirect Taxes**) :
- १) प्रतिगामी स्वरूपाचे (**Regressive in Nature**) : अप्रत्यक्ष करामुळे श्रीमंतापेक्षा गरीबावर अधिक कर भार पडतो. म्हणून अप्रत्यक्ष कर हे प्रतिगामी स्वरूपाचे असतात.
  - २) अनिश्चितता (**Uncertainty**) : अप्रत्यक्ष करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा सरकारला निश्चित अंदाज करता येत नाही.
  - ३) वसुलीचा खर्च जास्त (**Uneconomical**) : अप्रत्यक्ष कराच्या वसुलीचा खर्च मोठ्या प्रमाणावर येतो. कर निर्धारण व वसूली ह्याकरिता फार मोठी प्रशासकीय यंत्रणा सज्ज ठेवावी लागते. अप्रत्यक्ष कर लहान लहान रक्कमांपैकी असंख्य लोकांकडून वसूल करावे लागतात. त्यामुळे वसुलीचा खर्च बराच जास्त असतो.
  - ४) बचतीवर प्रतिकूल परिणाम (**Unfavourable effect on Saving**) : हे वस्तूवरील कर असल्यामुळे वस्तूच्या किंमतीत समाविष्ट असतात. त्यामुळे लोकांचा खर्च वाढून बचत कमी होते.
  - ५) जागरूकता नसते (**Unconsciousness**) : अप्रत्यक्ष करांचा हा वस्तूच्या किंमतीत समाविष्ट असल्यामुळे तो देताना जाणवत नाहीत त्यामुळे करदात्यामध्ये जागरूकता निर्माण होत नाही. सरकार आपल्या पैशाचा कसा उपयोग करते ह्याबाबत नागरिक उदासीन असतात.

१३.४.२ करेतर उत्पन्न (**Non Tax revenue**) :

सरकारला मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा सर्वात महत्त्वाचा मार्ग हा कर जरी असला तरी कराव्यतिरिक्त मिळणाऱ्या उत्पन्नाचाही, एकूण खर्चात महत्त्वाचा वाटा असतो. करेतर उत्पन्नामध्ये खालील मार्गाचा समावेश होतो :

- १) अनुदान व देणग्या (**Grants and Gifts**) : एक सरकार दुसऱ्या सरकारला जे अर्थसहाय्य करते त्यास अनुदाने म्हणतात. म्हणजेच केंद्र सरकारकडून राज्यसरकारला तसेच राज्यसरकारकडून स्थानिक सरकारला जी सार्वजनिक अथवा विशेष आर्थिक मदत

केली जाते त्यास अनुदाने म्हणतात. उदा. भारत सरकार पाणीपुरवठा योजना, पुनर्वसन योजना, झोपडपट्टी सुधारणा, रस्ते बांधणे, घरकुल योजना इत्यादी.

सरकारला जे खाजगी संस्थेकडून अथवा व्यक्तीकडून जी आर्थिक मदत मिळते त्यास देणग्या असे म्हणतात. देणग्या ह्या नैसर्गिक आपत्ती, युद्ध यावेळी देशप्रेम व जनकल्याण या भावनेने दिल्या जातात. उदा. महाराष्ट्रातील लातूर परिसरात भूकंप झाल्यानंतर अनेक संस्थांनी भूकंपग्रस्तांना पुनर्वसनासाठी देणग्या दिल्या होत्या.

२) प्रशासकीय उत्पन्न (Administrative Revenue) : प्रशासकीय उत्पन्नात पुढील बाबींचा समावेश केला जातो.

- i) शुल्क (Fees)
- iii) परवाना शुल्क (Licenses)
- iii) दंड (Fine)

जर सरकार एखादी सेवा उपभोगावयाची असेल तर त्यास शुल्क भरावे लागते. उदा. जन्म, मृत्यु, विवाह नोंदणी शुल्क इ.

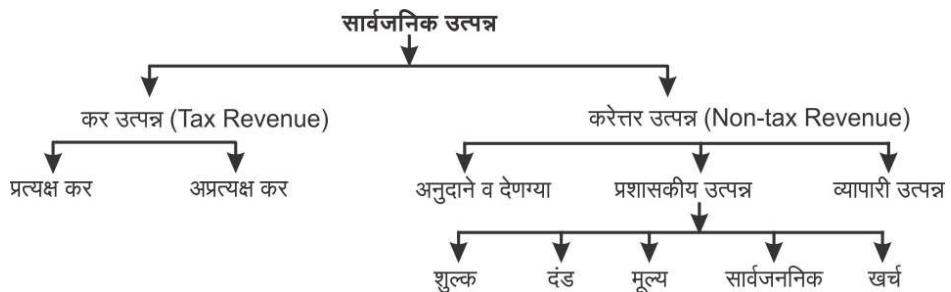
व्यक्तींना किंवा संस्थांना एखादा उद्योग किंवा सेवा सुरु करण्यापूर्वी सरकारकडून परवाना मिळवावा लागतो. तेव्हा त्यास परवाना शुल्क भरावे लागते. उदा. मोटार, वाहतूक, उद्योग परवाना.

एखाद्या व्यक्तीने किंवा संस्थेने सरकारच्या नियमावलीचे उल्लंघन केल्यास त्यास दंड भरावा लागतो. उदा. वाहतूक नियमाचे उल्लंघन, रेल्वे नियमांचे उल्लंघन, कर नियमांचे उल्लंघन केल्यास दंड भरावा लागतो.

३) व्यापारी उत्पन्न (Commercial Revenue) : सरकार, सरकारी उद्योगाद्वारे काही आवश्यक वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन होऊन त्यांचा पुरवठा करीत असते. हा सरकारी उत्पन्नाचा प्रमुख भाग आहे. उदा. पोस्ट खात्याचे उत्पन्न, रेल्वेचे उत्पन्न, व्याज, सरकारी कारखाने यांचे उत्पन्न इ.

अशाप्रकारे सार्वजनिक उत्पन्नाचे कर व करेतर उत्पन्न असे दोन मार्ग आहेत व पुढील तक्त्याद्वारे ते समजणे अजून सोपे होईल.

तक्ता क्र. ५.१ सार्वजनिक उत्पन्न

१३.५ कराघात, करभार आणि करसंक्रमण (IMPACT, INCIDENCE & SHIFTING OF TAX)

कराघात, करभार आणि करसंक्रमण या तिन्ही संकल्पना कर आकारणीशी संबंधित आहेत. कर आकारणी व वसूली या प्रक्रियेत वरील तीन्ही संकल्पनांचा समावेश केला जातो. ज्या व्यक्तीवर कर आकारला जातो त्याच व्यक्तीकडून तो वसूल केला जात नाही. कर आकारला जाणारी व्यक्ती वेगळी असते आणि कर देणारी व्यक्ती वेगळी असते. या बाबींशी कराघात, करभार, करसंक्रमण या संकल्पना संबंधित आहेत.

अ) कराघात (Impact of tax) :

कराचा आघात ज्या व्यक्तिवर सुरुवातीला पडतो त्यास कराघात म्हणतात. ज्या व्यक्तीवर सुरुवातीला कराघात पडतो ती व्यक्ती कायदेशीररित्या कर भरण्यास जबाबदार असते. त्या व्यक्तीवर कराघात होत असतो. उदा. शासन उत्पादकांवर सुरुवातीला कर आकारतो तेव्हा उत्पादकांना सरकारने त्यांच्यावर जेवढ्या रकमेची कर आकारणी केलेली आहे तेवढा कर भरावा लागतो. म्हणजेच त्यांच्यावर कराघात पडत असतो.

ब) करभार (Incidence of tax) :

सार्वजनिक सत्तांनी लावलेल्या कराचे ओझे अंतिमत: कुणावर पडते हे सांगणे म्हणजे करभार होय. कराचा भार शेवटी ज्या व्यक्तीला सहन करावा लागतो त्यास करभार म्हणतात. करसंक्रमणाची प्रक्रिया जेथे संपते तेथे करभार पडतो. कराचा भार सहन करणारी व्यक्ती अंतिम उपभोक्ता असते. ती कुणाकडेही कर ढकलू शकत नाही तर स्वतः कराचा भार सहन करत असते.

करभारावर परिणाम करणारे घटक (Factors affecting incidence of tax) :

१) वस्तु व सेवांची मागणी - वस्तु व सेवांच्या मागणीवर करभार अवलंबून असतो. वस्तु व सेवांची मागणी वाढल्यास करभारात वाढ होते. याउलट वस्तु व सेवांच्या मागणीत घट झाल्यास करभारात घट होते.

२) वस्तुचे स्वरूप - अन्नधान्यासारख्या जीवनावश्यक वस्तुंच्या किंमतीत वाढ झाली तर लोकांची मागणी कमी होत नाही म्हणून जीवनावश्यक वस्तुंवर जास्त करभार असतो. याउलट चैनीच्या वस्तुंची मागणी लवचिक असल्याने, त्यांच्या किंमती वाढल्यास त्यांची मागणी कमी होते. म्हणून चैनीच्या वस्तुंवर कमी करभार असतो.

३) करांचे दर - करांचे दर जास्त असल्यास करभार जास्त असतो, आणि करांचे दर कमी असल्यास करभार कमी असतो. कारण शासनाकडून आकारल्या जाणाऱ्या कराचे पूर्णपणे संक्रमण पुढच्या व्यक्तीकडे होत असते.

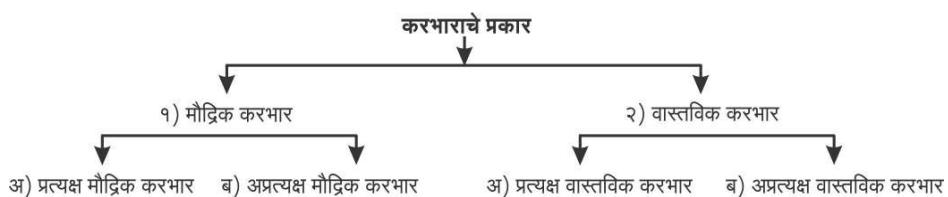
४) पुरवठाचे स्वरूप - पुरवठा लवचिक असेल व त्यात तात्काळ वाढ करता येत असेल तर करभार कमी असतो. कारण ज्या वस्तुंचा पुरवठा जास्त, त्यांची खरेदी आवश्यकतेप्रमाणे केली जाते. याउलट पुरवठा अलवचिक असल्यास व त्यात तात्काळ वाढ होत नसेल तर मनुष्य अशा वस्तुंची खरेदी करून ठेवतो म्हणून पुरवठा अलवचिक असेल तर करभार जास्त असतो.

५) उत्पन्नाचे स्वरूप - व्यक्तीचे उत्पन्न जास्त असल्यास मागणी जास्त असते आणि मागणी जास्त असते म्हणून करभार जास्त असतो. याउलट उत्पन्न कमी असल्यास मागणी कमी असते आणि मागणी कमी म्हणून करभारही कमी असतो.

६) तेजी, मंदीची परिस्थिती - तेजीच्या परिस्थितीत लोकांच्या हातात उत्पन्न जास्त असते व ते मागणी जास्त करत असतात म्हणून करभार जास्त असतो. याउलट मंदीच्या परिस्थितीत लोकांच्या हातात उत्पन्न कमी असते, मागणीत घट झालेली असते त्यामुळे करभार कमी असतो.

करभाराचे प्रकार :

डॉ. डाल्टन यांनी पुढील करभाराचे प्रकार सांगितले आहेत.

१) मौद्रिक करभार - मौद्रिक करभार म्हणजे पैशाच्या रुपात दिल्या जाणारा कर. व्यक्ती आपल्या उत्पन्नातून विशिष्ट रक्कम कर म्हणून देते तेव्हा तिच्यावर मौद्रिक करभार घडत असतो. मौद्रिक करभाराचे पुढील दोन प्रकार आहेत.

अ) प्रत्यक्ष मौद्रिक करभार - व्यक्ती मुद्रेच्या किंवा पैशाच्या स्वरूपात जी रक्कम सरकारला देते तो कराचा प्रत्यक्ष मौद्रिक भार होय. व्यक्ती आपल्या उत्पन्नातून हा कर देत असते.

ब) अप्रत्यक्ष मौद्रिक करभार - ज्यावेळेस कर उत्पन्न मिळविण्याआधीच वसूल केले जातात त्यास अप्रत्यक्ष मौद्रिक करभार असे म्हणतात. उदा. उत्पादन, व्यापारी, उत्पन्न मिळण्याआधीच कर देत असतात. वस्तुची विक्री झाल्यानंतर ते हा कर वसूल करतात.

२) वास्तविक करभार - कर दिल्यामुळे व्यक्तींना जो त्याग सहन करावा लागतो त्याला वास्तविक करभार असे म्हणतात. वास्तविक करभाराचे दोन प्रकार पुढीलप्रमाणे -

अ) प्रत्यक्ष वास्तविक करभार - कर दिल्यामुळे व्यक्तीला आपल्या सुखाचा त्याग करावा लागतो. आपल्या गरजा कमी कराव्या लागतात, हा त्याग म्हणजेच वास्तविक करभार होय.

ब) अप्रत्यक्ष वास्तविक करभार - कर आकारणीमुळे वस्तुची किंमत वाढते त्यामुळे त्या वस्तुची मागणी कमी होते. म्हणजेच तीचा उपभोग कमी होतो हा अप्रत्यक्ष वास्तविक करभार होय.

क) कर संक्रमण -

कर दुसऱ्याकडे ढकलण्याच्या प्रक्रियेस कर संक्रमण म्हणतात. ज्या व्यक्तीवर कर आकारला जातो ती व्यक्ती शासनाला कर देते पण ती व्यक्ती कराचा भार सहन करतेच असे नाही. ती व्यक्ती तो कर पुढे किंवा मागे ढकलते. या कर ढकलण्याच्या प्रक्रियेत करसंक्रमण म्हणतात. त्याचे दोन प्रकार पुढीलप्रमाणे -

१) पुढे होणारे कर संक्रमण / पुरोगामी कर संक्रमण -

जेव्हा कर पुढे ढकलला जातो तेव्हा त्याला पुरोगामी कर संक्रमण म्हणतात. उदा. जेव्हा उत्पादकावर कराघात होतो तेव्हा हा कर तो किरकोळ विक्रेत्याकडे ढकलतो व किरकोळ विक्रेता ग्राहकाकडे ढकलतो, अशाप्रकारे पुरोगामी करसंक्रमण होऊन ही प्रक्रिया ग्राहकांवर येऊन थांबते.

२) मागे होणारे करसंक्रमण / प्रतिगामी करसंक्रमण -

जेव्हा कर मागे ढकलला जातो तेव्हा त्यास प्रतिगामी करसंक्रमण म्हणतात. उदा. उत्पादकाकडून कच्च्या मालाचा पुरवठा करणाऱ्या व्यापाराकडे आणि कच्च्या मालाचा पुरवठा करणाऱ्या व्यापार्याकडून कराच्या मालाच्या उत्पादकाकडे कराचे संक्रमण होऊ शकते. या प्रक्रियेला मागे होणारे करसंक्रमण असे म्हणतात.

करसंक्रमणाचे सिद्धांत :

करदाता करसंक्रमण का करतो? कसे करतो? कोणत्या दिशेने करतो? त्यामागचे कारण, या सर्व प्रश्नांची योग्य उत्तरे मिळाली तरच करभारासंबंधी अचूक अभ्यास करणे शक्य होते. निरनिराळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी करांचे संक्रमण कसे होते, यावर पुढील प्रमुख सिद्धांत मांडले आहेत.

१) केंद्रिकरण सिद्धांत (Concentration Theory) : करसंक्रमाचा केंद्रिकरण सिद्धांत मांडण्याचे श्रेय निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञांना दिले जाते. त्यांच्यामते सर्व करांचे ओझे शेवटी समाजातील एका घटकावर केंद्रित होते. म्हणून त्याला केंद्रिकरण सिद्धांत म्हणतात. निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते कराचा भार शेवटी जमिनदार वर्गावर पडतो. कारण ही निर्वाहपातळी खाली असल्याने त्यावर कर बसविता येत नाही. व्याज हे भांडवलाच्या वापराबद्दल दिले जाते. त्यामुळे भांडवलावरही कर बसविता येत नाही. फक्त भूमीवर कर बसविणे शक्य असते. म्हणून सर्व करांचा भार शेवटी भूमीमालकावर किंवा जमिनदारावर पडतो, म्हणून सर्व कर भूमीच्या उत्पन्नातूनच दिले जातात. निसर्गवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते विविध प्रकारचे कर रद्द करून फक्त भूमीच्या उत्पन्नावर कर आकारण्यात यावा.

२) विकेंद्रीकरण किंवा प्रसरण सिद्धांत (Diffusion Theory) : फ्रेंच अर्थतज्ज प्रो. मॅन्सफिल्ड व कॅनार्ड यांच्या मते, कराचा भार कोणत्याही एका वर्गावर केंद्रित होत नसतो तर करभाराचे वितरण होऊन सर्व समाजघटकाला कर भरावे लागतात. करसंक्रमणाच्या सहाय्याने कराच्या ओळ्याचे विभाजन किंवा वाटणी होत राहते. याचा अर्थ कराचे संक्रमण होत असल्याने करभार विकेंद्रित होतो. प्रा. मॅन्सफिल्ड यांनी याबाबतीत असे म्हटले आहे, तक्यात पडणाऱ्या दगडाने जशी वलये तयार होतात तसेच करभाराचे असते.

प्रा. कॅनार्ड यांनी असे म्हटले आहे की, भूमी, श्रम व भांडवल कर योग्य अधिवयाची निर्मिती करतात आणि क्रय विक्रयाच्या व्यवहारातून करांचे समाजाच्या विविध घटकांमध्ये वितरण होते. याचाच अर्थ करभार विकेंद्रित होतो.

३) आधुनिक सिद्धांत : करसंक्रमणाच्या आधुनिक सिद्धांत हा डॉ. मार्शलच्या सिद्धांतावर आधारित आहे. प्रा. सेलिगमन आणि प्रा. एजवर्थ यांनी डॉ. मार्शल यांचा मूल्य सिद्धांत आधारभूत

मानून करसंक्रमणाबाबत जे विचार मांडले आहेत त्यांना करसंक्रमणाचा आधुनिक सिद्धांत म्हणतात.

आधुनिक सिद्धांतानुसार कर हा उत्पादन खर्चाचा एक भाग असतो आणि तो किंमतीमध्ये समाविष्ट केला जातो. म्हणूनच कर संक्रमण किंमतीत बदल होऊनच घडून येते. जर कराचा काहीच परिणाम किंमतीवर होत नसेल तर ते संक्रमित केले जात नाही. करसंक्रमण व करभार या दोन्ही गोष्टी किंमत निर्धारण प्रक्रियेवर अवलंबून असतात. आणि किंमत निर्धारण प्रक्रिया ही मागणी पुरवठ्याच्या संकलनातून ठरते. म्हणून जे घटक मागणी आणि पुरवठ्याला प्रभावित करतात तेच घटक करभार, करसंक्रमण प्रक्रियेवरही परिणामकारक ठरतात.

१३.६ सार्वजनिक खर्च (PUBLIC EXPENDITURE)

सार्वजनिक अपव्ययाचा महत्त्वाचा भाग म्हणजे सार्वजनिक खर्च हा होय. अलिकडच्या काळात सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व वाढत आहे. पूर्वीच्या काळी सरकारची कार्ये मुख्यत्वे करून अंतर्गत शांतता व परकीय आक्रमणापासून संरक्षण यापर्यंत मर्यादित होती. परंतु आज सरकारची कार्ये मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहेत. आणि लोक कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना सर्वसामान्य झाली आहे. १९३० च्या महामंदीच्या काळानंतर खर्चाचे महत्त्व प्रा. जे.एम. केन्स यांनी पूर्ण रोजगार निर्माण करण्याच्या दृष्टीने मान्य केले होते.

ॲडॉल्फ वॅगनर या जर्मन अर्थशास्त्रज्ञाने फार पूर्वी आधुनिक अर्थव्यवस्थेत राज्याच्या वाढत्या उपक्रमाबाबतच्या सिद्धांत मांडला होता. त्यांच्या निरिक्षणात आले की जगात सर्वत्र सरकारी खर्च वेगवेगळ्या कारणाने वाढत गेला आहे. सरकारला विविध स्वरूपाची कार्ये तर करावी लागतात पण याशिवाय संरक्षण, शिक्षण, दलवळण इत्यादी परंपरांगत स्वरूपाच्या कार्यावर सरकारला खर्च करावा लागतो. विकसित व अविकसित अशा दोन्ही अर्थव्यवस्थेत हा खर्च सतत वाढतो आहे.

सार्वजनिक खर्चाची वैशिष्ट्ये :

- १) संरक्षण मुलभूत उद्योग त्यावरील सरकारचा खर्च अनिवार्य असतो तो खाजगी संस्था किंवा व्यक्ती करू शकत नाही.
- २) सार्वजनिक खर्चाचा उद्देश हा नफा मिळवणे नसून महत्तम सामाजिक लाभ हा असतो. खाजगी खर्चाचा उद्देश महत्तम नफा प्राप्त करणे हा असतो.
- ३) काही अतिमहत्त्वाचे खर्च देखील सरकार स्वतः करतो. उदा. शिक्षण, स्वास्थ्य, म्हातारपणाची तरतुद.
- ४) सरकारी खर्चाचा व्याप सतत वाढत असल्यामुळे सरकारी खर्चात वाढ सतत वाढ होत असते.
- ५) सरकारी खर्च हा काही वेळा अनावश्यक असतो. काही विशिष्ट भावना जाणण्याकरिता, काही रुढी व संकेत पाळण्याकरिता तो करावा लागतो म्हणून तो अनावश्यक असला तरी टाळता येत नाही.

१३.७ सार्वजनिक खर्चाचे प्रकार (CLASSIFICATION OF PUBLIC EXPENDITURE)

---

१) महसूली खर्च आणि भांडवली खर्च:

भारताच्या अंदाजपत्रकाचे दोन भागात विभाजन केले जाते, अ) महसूली खाते, ब) भांडवली खाते. महसूली खात्यावर महसूली उत्पन्न आणि महसूली खर्चाचा समावेश केला जातो. तर भांडवली खात्यावर भांडवली उत्पन्न आणि भांडवली खर्चाचा समावेश केला जातो.

अ) महसूली खर्च - महसूली खर्चालाच ‘चालू खर्च’ असे म्हणतात. महसूली खर्च म्हणजे असा खर्च वाढ होत नाही किंवा सरकारची देणी समाप्त होत नाही. महसूली खर्च हा सरकारच्या दैनंदिन बाबींवर होणारा खर्च असतो. महसूली खर्चाचे योजना खर्च व योजनेवर खर्च असे वर्गीकरण केले जाते. केंद्र सरकारच्या योजना महसूली खर्चात कृषी व कृषीशी संबंधित व्यवहार, ग्रामीण विकास जलसिंचन व पूरनियंत्रण, ऊर्जा, उद्योग व खनिज, वाहतूक व दळणवळण, विज्ञान, तंत्रज्ञान व पर्यावरण, सामान्य व सामाजिक सेवा, शिक्षण, आरोग्य इ. वरील चालू खर्चाचा समावेश केला जातो तर योजनेतर महसूली खर्चाचा व्याज, संरक्षण, अनुदान, निवृत्ती वेतन, पोलिस, अर्थ साहाय्य, नैसर्गिक आपत्ती निवारण खर्चाचा समावेश केला जातो.

ब) भांडवली खर्च - भांडवली खर्च म्हणजे असा खर्च की ज्यामुळे देशाच्या मालमत्तेत वाढ होते. सरकारची देणी कमी होतात. भांडवली खर्चाचा संबंध दीर्घकाळाशी येत असतो. भांडवली खर्चाचेही योजना खर्च व योजनेतर खर्च असे वर्गीकरण केले जाते. योजना खर्चात केंद्रसरकारच्या विविध विकासात्मक योजना, राज्यांना विकासात्मक योजनांसाठी दिलेले अनुदान, मदत इ. चा समावेश केला जातो. तर योजनेतर खर्चात भांडवली संरक्षण खर्च, सार्वजनिक उपक्रमांना कर्ज, राज्यांना कर्ज, विदेश सरकारला कर्ज इ. खर्चाचा समावेश केला जातो.

२) विकास व विकासेतर खर्च (Development and Non-development expenditure) : अंतर्गत सुरक्षितता, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी केला जाणारा खर्च हा विकासेतर खर्च समजला जातो. उदा. सार्वजनिक कर्जाचे व्याज, पोलिस, तुरुंग, न्यायालय, सैन्य इत्यादी बाबींवरील खर्च या स्वरपाचा असतो.

विकास खर्चात जलसिंचन, प्रकल्प, रेल्वे व रस्ते वाहतूक, शेती व औद्योगिक विकास इत्यादी दिर्घकालीन खर्चाचा समावेश केला जातो. शिक्षण व संशोधन यावरील खर्चाची विकास खर्च मानला जातो.

अनुदान (Subsidy) : शासकीय अनुदान हे शासनाने व्यक्ती, व्यापारी वा संस्थांना दिलेले लाभ होय. बहुतेकवेळा हे पैसा किंवा करसवलत अशा प्रकारे दिली जाते. भारतात अनुदान खर्च हा शासनाचा मोठा खर्च आहे.

१३.८ तुटीच्या संकल्पना (CONCEPTS OF DEFICIT)

देशाचे अंदाजपत्रक तयार करताना आघासी आर्थिक वर्षात जमा होणारा महसूल आणि करावा लागणारा खर्च यांचा विचार होत असतो. अनेक राष्ट्रांमध्ये विकासखर्च व विकासेतर खर्च वाढल्याने अंदाजपत्रकात तूट निर्माण होत असते. अशावेळी त्या देशाच्या शासनास तुटीचा अर्थभरणा करावा लागतो. लोकांकडून उचल घेणे, मध्यवर्ती बँकेकडून उचल घेणे अशा मार्गाचा अवलंब केला जातो.

तुटीच्या विविध संकल्पना :

१) **महसूली तूट (Revenue deficit) :** शासनाच्या अंदाजपत्रकात जमा होणारी महसूली प्राप्ती आणि महसूली खर्च यांचा समावेश होतो. जेव्हा महसूली खर्च हा महसूली प्राप्तीपेक्षा जास्त असतो तेव्हा महसूली तूट निर्माण होते. शासनाला महसूली प्राप्ती दोन स्त्रोतांपासून होते, ते म्हणजे कर व करेतर स्त्रोत अनेक प्रत्यक्ष कर जसे आयकर, व्यवसाय कर, इत्यादी तसेच अप्रत्यक्ष कर जसे, विक्रिकर यांपासून आणि विविध करेतर स्त्रोतांपासून उदा. कर्जावरील प्राप्त झालेले व्याज, दंड, शिक्षा, शुल्क, लाभांश इत्यादी मार्गातूनही सरकारी तिजोरीत महसूल जमा होतो. त्याचप्रमाणे सरकारला घेतलेल्या कर्जावरील देणी देणे, संरक्षण, सामान्य प्रशासन, आरोग्य, दळणवळणाची सुविधा यावर महसूली खर्च करावा लागतो.

अंदाजपत्रकातील महसूली खात्यावर जेव्हा असा महसूली खर्च हा महसूली प्राप्तीपेक्षा अधिक होतो, तेव्हा महसूली तूट उद्भवते. ही तूट कमी करण्यासाठी शासनास एकतर करांचे प्रमाण वाढवून महसूली प्राप्ती वाढवावी लागते. अन्यथा महसूली खर्चात कपात करावी लागते. महसूली तूटीत भांडवली खात्यावरील तुटीचा समावेश होत नाही.

२) **अंदाजपत्रकीय तूट (Budgetary deficit) :** अंदाजपत्रकीय तूट ही महसूली तूटीपेक्षा व्यापक अशी संकल्पना आहे. यात शासनाची एकूण प्राप्ती आणि एकूण खर्च यातील तूट विचारात घेतली जाते. अर्थात याप्रकारच्या तुटीत महसूली खात्यावरील तसेच भांडवली खात्यावरील तूटही समाविष्ट होत असते. अशी ही व्यापक तूट भरून काढण्यासाठी शासनाला आपल्या रिझर्व बँकेकडील ठेवीमध्ये कपात करावी लागते किंवा ११ दिवसांची ट्रेझरी बिले जारी करून रिझर्व माध्यमातून पैसा उभारावा लागतो. अशा रीतीने अंदाजपत्रकीय तूट भरून काढण्याच्या प्रक्रियेलाच तुटीचा अर्थभरणा असे म्हटले जाते. परंतु त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत चलनविस्तार होतो आणि भाववाढ होण्याचा धोका असतो.

अंदाजपत्रकीय तूटीचे समीकरण पुढीलप्रमाणे मांडले जाते.

$$BD = (RE + CE + NDL) - (RR + G + DB + FB) = TB + CB$$

येथे	BD - अंदाजपत्रकीय तूट RE - महसूली खर्च CE - भांडवली खर्च NDL - निव्वळ देशांतर्गत कर्ज वितरण

- RR - महसूली प्राप्ती
 G - अनुदाने
 DB - देशांतर्गत उत्पन्न
 FB - विदेशी उत्पन्न
 TB - ट्रेझरी बिले
 CB - रोख शिल्लक (रिझर्व बँकेकडील)

३) राजकोषीय तूट (Fiscal deficit) : १९८५ च्या चक्रवर्ती समितीच्या मते अंदाजपत्रकीय तूट ही खन्या अर्थाने तूट मापण्याचे योग्य साधन आहे. राजकोषीय तूट ही अंदाजपत्रकीय तूटीपेक्षा व्यापक संकल्पना असून त्यात सरकारची बाजारातील उत्पन्न आणि देयतेचाही समावेश होतो. थोडक्यात राजकोषीय तूट ही महसूली आणि भांडवली खात्यावरील शासनाच्या जमाखर्चाशिवाय कर्जपरतफेड होणे तसेच अनुदान मिळणे यासारख्या भांडवली प्राप्तीचाही समावेश होतो.

सुत्ररूपात : $FD = RR + CR - TE$

- FD - राजकोषीय तूट
 RR - महसूली प्राप्ती
 CR - भांडवली प्राप्ती
 TE - एकूण खर्च
 BD - अंदाजपत्रकीय तूट

राजकोषीय तूट ही शासनाची बाजारातील उचल व देयता यांचाही उल्लेख करीत असल्याने सरकारचा कर्जबाजारीपणा दर्शविणारे ते एक साधन आहे असे मानतात. देशी व विदेशी उचल होवून राजकोषीय तूट कमी केली जाते.

४) प्राथमिक तूट (Primary deficit) : याआधी पाहिलेल्या राजकोषीय तूटीत शासनाने यापूर्वी उचललेल्या कर्जावरील व्याजाचाही समावेश केला जातो. सध्याची तूट रास्तपणे दर्शविण्यासाठी प्राथमिक तूट ही संकल्पना वापरली जाते. अर्थात राजकोषीय तूटीतून मागील कर्जावरील व्याजाची रक्कम वजा केल्यास आपणास प्राथमिक तूट उपयोगी ठरते.

५) मुद्राधारित तूट (Monetised deficit) : पारंपारिक पद्धतीने जी अर्थसंकल्पीय तूट मांडली जाते असे. त्यात श्री. सुखमय चक्रवर्ती (१९८५) यांनी सुधारणा सुचविली आणि मध्यवर्ती बँकेकडून शासनाला दिलेल्या पैशाच्या शासनाचे राजकोषीय व्यवहार तपासता येतील. थोडक्यात रिझर्व बँकेच्या शासनास होणाऱ्या पतपुरवठ्यातील बदलानुसार व्यक्त होणाऱ्या तुटीस मुद्राधारित तूट असे म्हणतात.

सुत्ररूपात :

- $MD = TB + GS \text{ with RBI}$
 MD - मुद्राधारित तूट
 TB - ट्रेझरी बिले
 GS - रिझर्व बँकेकडील तारणे

१३.१ तूटीचा अर्थभरण (IMPORTANCE OF DEFICIT FINANCING)

१९२९ च्या जागतिक महामंदीच्या पाश्वर्भूमीवर १९३६ मध्ये केन्सने 'केन्सन थिअरी' नावाचे पुस्तक लिहिले व त्यानंतर तूटीचा अर्थभरण ही संकल्पना जगभरात प्रचलित झाली. तत्कालीन बेरोजगारी कमी करण्याचा उपाय म्हणून केन्सने तूटीच्या अर्थभरणाची शिफारस केली होती. "जेव्हा सरकारी अंदाजपत्रकातील खर्च हा प्राप्तीपेक्षा अधिक असतो तेव्हा त्यात तूट निर्माण होते. ही तूट विविध मार्गानी भरून काढण्याची प्रक्रिया म्हणजेच तूटीचा अर्थभरण होय." तूटीच्या अर्थभरणाचे महत्त्व खालीलप्रमाणे -

१) पैशाच्या पुरवठ्यात वृद्धी - तूटीच्या अर्थभरणा करण्यासाठी शासन एकत्र मध्यवर्ती बँकेकडून उचल घेते किंवा नवीन चलननिर्मिती करून ते अर्थव्यवस्थेत विकासकामांच्या माध्यमातून आणते. परिणामी लोकांची उत्पन्नपातळी आणि क्रयशक्ती वाढते. मध्यवर्ती बँकेचा शासनाला होणारा पतपुरवठा वाढल्याने बँकेला राखीव निधीत वाढ करावी लागते. परिणामी मद्रागुणक तत्त्वानुसार राखीव निधीच्या काही पटीने पैशाचा अर्थव्यवस्थेतील पुरवठा वाढतो. आर्थिक मंदीची परिस्थिती दूर करण्यासाठी केन्सच्या मते परिणामकारक मागणीच्या कमतरतेमुळे आर्थिक मंदी येते. यापरिस्थितीत लोकांकडे उत्पन्न नसते व मागणी कमी होते, या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी सरकार सार्वजनिक खर्चात वाढ करून रोजगार संधी निर्माण करू शकतो. परंतु मंदिच्या काळात तेही शक्य नसल्याने नवीन चलनाची निर्मिती करून तूटीचा अर्थभरण केला जातो.

२) युद्धकालीन खर्च भागविण्यासाठी : युद्धकाळात सरकारच्या खर्चात अचानकपणे वाढ होते. युद्धकालीन खर्च टाळता येत नाही. हा अचानकपणे निर्माण झालेला खर्च करण्यासाठी तूटीच्या अर्थभरण्याचा अवलंब केला जातो.

३) आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी - अल्पविकसित राष्ट्रांना आर्थिक विकासाचा दर उंचावण्यासाठी अनेक विकासात्मक योजना राबवाव्या लागतात. त्यासाठी प्रचंड प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. हा खर्च करण्यासाठी अल्पविकसित राष्ट्रांकडे पुरेसे भांडवल नसते म्हणून तूटीचा अर्थभरणा करून हा खर्च केला जातो.

४) गुंतवणूकीचा दर वाढविण्यासाठी : अल्पविकसित देशातील लोकांचे दरडोई उत्पन्न कमी असते त्यामुळे त्यांची बचत कमी असते. आणि त्यामुळे गुंतवणूक कमी असते व भांडवलनिर्मिती करण्यासाठी अडचणी येतात. अशा स्थितीत गुंतवणूक करण्यासाठी सरकारला पुढाकार घ्यावा लागतो. सरकार तूटीचा अर्थभरणा करून देशातील सार्वजनिक उपक्रमामध्ये गुंतवणूक करते. त्यातून उत्पादनात, रोजगारात आणि उत्पन्नात वाढ होते.

५) कल्याणकारी योजनांवर खर्च करण्यासाठी - आधुनिक काळात जगातील अनेक राष्ट्रांनी कल्याणकारी राज्याचा स्विकार केला आहे. त्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, राहणीमान, स्वच्छता, पाणीपुरवठा, विजपूरवठा, वाहतूक व्यवस्था यांच्यावर सरकारला प्रचंड प्रमाणावर खर्च

करावा लागतो. देशातील प्रत्येक नागरिकाच्या हिताच्या दृष्टीने हा खर्च केला जातो. या कल्याणकारी योजनांवर खर्च करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा आवश्यक असतो.

६) अर्थव्यवस्थेतील पैशाची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी - अर्थव्यवस्थेत अनेक कारणांनी पैशाची मागणी केली जाते. वर्तमानकाळात वस्तुविनिमय जाऊन पैसारूप विनिमय होऊ लागला आहे. तसेच गुंतवणूकीत वाढ करण्यासाठी पैशाची मागणी केली जाते. त्याचप्रमाणे विकासामुळे लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होते, लोक रोखतेला प्राधान्य देतात व पैशाची मागणी वाढते. ही वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी तुटीचा अर्थभरणा उपयुक्त असतो.

१३.१० सरावासाठी प्रश्न (QUESTIONS)

- १) सामाजिक वस्तु म्हणजे काय ? त्यांची वैशिष्ट्ये लिहा.
- २) टीप लिहा - गुणवत्ता वस्तू
- ३) सार्वजनिक उत्पन्नाच्या स्त्रोतांचे वर्गीकरण करा व स्पष्ट करा.
- ४) टीपा लिहा.
  - १) कर उत्पन्न
  - २) करेतर उत्पन्न
  - ३) प्रत्यक्ष कर
  - ४) अप्रत्यक्ष कर
  - ५) करघात
  - ६) करभार
  - ७) करसंक्रमण
- ५) प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर यांतील फरक स्पष्ट करा.
- ६) करभार, करघात व करसंक्रमण या संकल्पना स्पष्ट करा.
- ७) सार्वजनिक खर्च म्हणजे काय ? त्याची वैशिष्ट्ये लिहा.
- ८) सार्वजनिक खर्चाचे प्रकार कोणते आहेत ?
- ९) तुटीच्या विविध संकल्पना स्पष्ट करा.
- १०) तुटीच्या अर्थभरणाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

१४

वस्तू व सेवा कर (GOODS AND SERVICE TAX - GST)

घटक रचना :

- १४.० उद्दिष्ट्ये
- १४.१ संकल्पना
- १४.२ भारतात GST
- १४.३ GST मध्ये वर्ग होणारे कर
- १४.४ GST चे फायदे
- १४.५ GST ची व्याप्ती
- १४.६ सरावासाठी प्रश्न
- १४.७ संदर्भसूची

१४.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- वस्तू व सेवा कराची संकल्पना अभ्यासणे.
- GST चे वर्गीकरण अभ्यासणे.
- GST चे फायदे व व्याप्ती यांचा आढळवा घेणे.

१४.१ संकल्पना (CONCEPT)

वस्तू व सेवा कर ही उत्पादकापासून उपभोक्त्यापर्यंत वस्तू आणि सेवांच्या पुरवठ्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर लागू केलेली एकेरी करप्रणाली आहे, जेणेकरून संपूर्ण देशासाठी एकच अप्रत्यक्ष कर असेल ज्यामुळे भारत एक एकीकृत सामाईक बाजार प्रस्थापित होईल. हा कर मूल्यवर्धनावर लागू होईल व ग्राहकावर केवळ शेवटच्या विक्रेत्याने आकारलेल्या कराचे ओझे पडेल. त्यामुळे संपूर्ण पुरवठा साखळीतील ‘करावरील कर’ परिणाम (tax on tax) नष्ट होण्यास मदत होईल.

सध्या जगातील सुमारे १६० देश VAT / GST प्रणालीचा वापर करीत आहेत. त्यामधील सर्वाधिक देश युरोपातील आहेत. तर चीनमध्येदेखील GST लागू करण्याची प्रक्रिया चालू आहे.

१४.२ भारतात GST (GST IN INDIA)

GST ही संकल्पना सर्वप्रथम २००४ च्या विजय केळकर समितीने मांडली. २००६-०७ च्या अर्थसंकल्पनात अर्थमंत्री पी. चिंदंबरम यांनी १ एप्रिल २०१० पासून GST लागू

करण्याची घोषणा केली. मात्र ते शक्य न झाल्याने दरवर्षी पुढे ढकलण्यात आले. दरम्यान तत्कालीन कॉंग्रेस सरकार GST लागू करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या घटनादुरुस्तीसाठी ११५ वे घटनादुरुस्ती विधेयक २०११ साली संसदेत मांडले. मात्र १५ वी लोकसभा विसर्जित झाल्याने विधेयक व्यपणत झाले.

- नरेंद्र मोदी सरकारने ११ डिसेंबर २०१४ रोजी, नविन १२२ वे घटनादुरुस्ती विधेयक, २०१४ लोकसभेत माडले. ६ मे २०१५ रोजी लोकसभेत विधेयक पारित केल्यानंतर ते राज्यसभेकडे पाठविण्यात आले. २२ जुलै, २०१५ रोजी प्रवर समितीने आपला अहवाल राज्यसभेला सादर केला.
- ३ ऑगस्ट, २०१६ रोजी राज्यसभेने विधेयक काही सुधारणासहित पारित केले. त्यांपैकी काही सुधारणा लोकसभेने स्विकारल्या, तर काही स्विकारल्या नाहीत.
- त्यानंतर विधेयक राज्यांच्या संमतीसाठी पाठविण्यात आले. विधेयकाला संमती देणारे आसाम हे पहिले, महाराष्ट्र १० वे तर ओडिशा १६ वे राज्य ठरले. एकूण २३ राज्यांनी विधेयक पारित केले.
- ८ सप्टेंबर, २०१६ रोजी राष्ट्रपतीनी विधेयकास संमती दिली. १२२ वे घटनादुरुस्ती विधेयक १०१ वा घटनादुरुस्ती कायदा म्हणून स्विकारण्यात आले.
- १ एप्रिल, २०१७ पासून देशभरात GST लागू करण्याचे निश्चित करण्यात आले आहे.

१४.३ GST मध्ये वर्ग होणारे कर (TAXES TO BE SUBSUMED IN GST)

भारतात कॅनडाप्रमाणे ‘दुहेरी GST’ (Dual GST) व्यवस्था असेल त्यामध्ये केंद्र सरकारमार्थ आकारला जाणारा ‘केंद्रीय जी.एस.टी.’ (Central GST) आणि राज्यामार्फत आकारला जाणारा ‘राज्य जी.एस.टी.’ (State GST) यांचा समावेश असेल. त्यामध्ये वर्ग होणारे कर पुढीलप्रमाणे :

A) CGST मध्ये वर्ग होणारे कर :

- i. केंद्रीय उत्पादन शुल्क / अबकारी कर
- ii. अतिरिक्त उत्पादन शुल्क
- iii. औषधी व सौंदर्य प्रसाधने कायद्यांतर्गत आकारले जाणारे उत्पादन शुल्क
- iv. सेवा कर
- v. अतिरिक्त सीमा शुल्क (काऊंरवेलिंग ड्युटी)
- vi. विशेष अतिरिक्त सीमा शुल्क
- vii. केंद्रीय अधिभार व उपकर

B) SGST मध्ये वर्ग होणारे कर :

- i. विक्री कर / व्हॅट
- ii. करमणूक कर

- iii. केंद्रीय विक्री कर
- iv. लकड़ी कर
- v. लॉटरी, जुगार व सद्गुण यांवरील कर
- vi. खरेदी कर
- vii. राज्य अधिभार व उपकर

१४.४ GST चे फायदे (BENEFITS OF GST)

अ) उद्योग व व्यवसायांच्या दृष्टीने फायदे :

- १) कर पालन सोपे - GST व्यवस्था एका सर्वसमावेशक माहिती तंत्रज्ञान व्यवस्थेवर आधारित असेल, त्यामुळे नोंदणी, परतावे, पेंट इत्यादी करसेवा ऑनलाईन उपलब्ध होतील. त्यामुळे करपालन सोपे व पारदर्शक होईल.
- २) कर दरांची एकरूपता - संपूर्ण देशात चे कर दर सारखेच असल्याने कर दरांची एकरूपता निर्माण होईल. त्यामुळे व्यवसाय करण्याची निश्चितता व सुगमता वाढेल. देशात कोठीही व्यवसाय करणे कर तटस्थ (tax neutral) बनेल.
- ३) करावर कर परिणाम दूर होईल - देशभरात संपूर्ण पुरवठा साखळीत अखंडितपणे आदान कर पत (input tax credit) प्राप्त झाल्याने करावर कर लावला जाण्याचा परिणाम जवळजवळ संपुष्टात येईल. त्यामुळे व्यवसाय करण्यातील छुपे खर्च कमी होतील.
- ४) स्पर्धा क्षमतेमध्ये सुधारणा - व्यवसाय करताना होणारा व्यवहार खर्च कमी झाल्याने उद्योगव्यापारांच्या स्पर्धा क्षमतेमध्ये सुधारणा होईल.
- ५) निर्यातदारांना फायदे - देशात उत्पादित वस्तू व सेवांचे मूल्य कमी झाल्याने आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारतीय वस्तू व सेवांची स्पर्धाक्षमता वाढल्याने निर्यातदारांना फायदा होईल.

ब) अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने फायदे :

- १) GST लागू झाल्याने वरील अपेक्षित फायदे होऊन जी.डी.पी. मध्ये १ ते २ टक्यांची वृद्धी होईल असा अंदाज वर्तविण्यात आला आहे.
- २) एकेरी राष्ट्रीय बाजार - संपूर्ण भारतातील कराचे सारखे दर व कायद्यांमुळे भारत वस्तू व सेवांचे एक सिंगल मार्केट बनेल.

क) केंद्र व राज्य सरकारांना फायदे :

- १) प्रशासनाची साधी व सोपी प्रणाली - केंद्र व राज्य स्तरावरील विविध अप्रत्यक्ष कर संपुष्टात आल्याने कर प्रशासन सोपे व सुलभ होईल.
- २) गळतीवर चांगले नियंत्रण - माहिती तंत्रज्ञानाच्या आधारामुळे व अखंडित आदान कर पत व्यवस्थेमुळे व्यापार्यांमार्फत होणारी कर चुकवेगिरीला आम्ला बसेल.
- ३) अधिक महसुली कार्यक्षमता - GST मुळे सरकारचा कर वसुलीचा खर्च कमी झाल्याने महसुली कार्यक्षमता सुधारेल.

ड) ग्राहकांसाठी फायदे - एकंदरीत कर ओळ्यात घट - गळतीवर नियंत्रण व कर वसुली कार्यक्षमतेमध्ये सुधारणा झाल्याने ग्राहकांसाठी बहुतेक वस्तुंच्या बाबतीत कर ओळ्यात घट होऊन त्यांच्या किंमती कमी होण्याची शक्यता आहे.

१४.५ GST ची व्याप्ती (SCOPE OF GST)

- १) GST जवळजवळ सर्वच वस्तू व सेवांना लागू होईल. मात्र तो मानवी वापराच्या अल्कोटोलवर होणार नाही.
- २) सुरुवातीला पुढील पाच प्रकारच्या पेट्रोलियम पदार्थावर लागू होणार नाही. कच्चे पेट्रोलियम, हाय स्पिड डिझेल, मोटर स्पिरिट (पेट्रोल), नैसर्गिक वायू आणि एव्हिएशन टर्बाइन फ्युअल. मात्र भविष्यात GST परिषदेमार्फत त्यांवर केव्हा कर लावायचा ते ठरविले जाईल.
- ३) तंबाखू व तंबाखू पदार्थावर GST लागू असेल. तसेच त्यांच्यावर केंद्र सरकार केंद्रीय उत्पादन शुल्क सुद्धा लागू करू शकेल.
- ४) निर्यातीवर GST लागू होणार नाही.
- ५) CGST तसेच SGST लागू होण्यासाठी टर्नओवरची सारखीच कमकुवत मर्यादा असेल. त्यापेक्षा कमी टर्नओवर असलेले व्यापारी करापासून मुक्त असतील.
- ६) GST लागू न होण्याच्या वस्तू व सेवांची संख्या कमीत कमी असेल. तसेच त्यांची यादी केंद्र व राज्यांसाठी अधिकाधिक सारखी ठेवण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

१४.६ सरावासाठी प्रश्न (QUESTIONS)

- १) GST ची संकल्पना सखोल स्पष्ट करा.
- २) GST मध्ये करांचे वर्गीकरण कशाप्रकारे केले जाते ?
- ३) GST चे फायदे लिहा.
- ४) टीप लिहा - GST ची व्याप्ती

१४.७ संदर्भसूची (REFERENCE)

- १) N. Gregory Mankiw, Principles of Macro-Economics, Cengage Learning, 2015
- २) डॉ. महादेव देशमुख, डॉ. सोमनाथ विभूते - प्रगत आर्थिक सिद्धांत.
- ३) H.L. Ahuja, Macro Economics, S. Chand.

१५

व्यवहारतोल (BALANCE OF PAYMENT - BOP)

घटक रचना :

- १५.० उद्दिष्ट्ये
- १५.१ प्रस्तावना
- १५.२ व्यवहारतोल रचना
- १५.३ व्यवहारतोल असमतोलाचे प्रकार व कारणे
- १५.४ व्यवहारतोल असमतोल दुरुस्त करण्याचे उपाय
- १५.५ सारांश
- १५.६ सराव प्रश्न

१५.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

अर्थशास्त्रात रुढ असलेल्या सुक्ष्म व स्थुल या संकल्पना आंतरराष्ट्रीय व्यापारातही वापरल्या जातात. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात आंतरराष्ट्रीय व्यवहारतोल किंवा आंतरराष्ट्रीय व्यवहारशेष ही संकल्पना समष्टी (स्थुल) दृष्टीकोनातून अभ्यासली जाते. आपण सदर प्रकरणात आंतरराष्ट्रीय व्यवहारतोलाचा अभ्यास करणार आहोत. या पाठाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. आंतरराष्ट्रीय व्यवहारतोलाची संकल्पना व संरचना समजवून घेणे.
२. द्विनोंद पद्धती समजून घेणे
३. प्रतिकूल व्यवहारतोलाचा अर्थ व त्याचे विविध प्रकार व कारणे अभ्यासणे.

१५.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

एका देशाचे दुसऱ्या देशाबरोबरचे पैशातील देणे-घेणे फक्त व्यापारी वस्त्राच्या आयाती - निर्याती मधूनच निर्माण होते असे नाही तर अशा अनेक बाबी आहेत की, त्याच्यामुळे देश दुसऱ्या देशाला काही देणे लागतो व त्याचवेळेस दुसऱ्या देशातून काही उत्पन्नही येत असते.

व्यापारी बाबींना किंवा वस्त्राच्या आयात निर्यातीला दृश्य बाबी असे म्हणतात. या बाबींची नोंद बंदरावरील कस्टम अधिकाऱ्यांकडे असते. म्हणजे आपल्या देशातून किंती वस्तू

बाहेरच्या देशात निर्यात झाल्या आणि किती आयात झाल्या याची प्रत्यक्ष नोंद बघण्यास मिळते. म्हणून या बाबींना दृश्य बाबी असे म्हणतात.

‘अदृश्य बाबी म्हणजे ज्याची नोंद बंदरावरील कस्टम अधिकाऱ्याकडे होत नाही, परंतु देशाच्या बाबतीत देणे आणि घेणे निर्माण होत असते. उदा. वाहतूक, बँक व विमानसेवा, पर्यटन इत्यादी. उदा. समजा, आपल्या देशातील बँकेने परकीयांना सेवा दिली तर परकीय लोक त्याचा काही मोबदला आपल्या बँकेला देतील. त्यामुळे ते आपल्या देशाचे उत्पन्न असते.’ आंतरराष्ट्रीय व्यवहार देणे आणि घेणे अशा दोन गटात वर्गीकरण केले जाते.

$$B = RF - PF$$

व्यवहारतोल = परकीय येणे - परकीय खर्च

$$B = \text{व्यवहारतोल}$$

$$RF = \text{परकीय येणे}$$

$$PF = \text{परकीय खर्च}$$

परिस्थिती ऋण फरकाची असेल तर त्यास तुटीचा व्यवहारतोल असे म्हणतात.

१५.२ व्यवहारतोल संरचना (STRUCTURE OF BOP)

व्यवहारतोलात समाविष्ट केल्या जाणाऱ्या बाबी (Components of Balance of payment) :

व्यवहारतोलात दोन विभाग समाविष्ट आहेत.

- १) चालू खाते (Current Account)
- २) भांडवली खाते (Capital Account)

त्याचप्रमाणे आर्थिक व्यवहारांचे (१) वास्तव व्यवहार व (२) वित्तीय व्यवहार असे दोन प्रकार केले जातात. उदा. आयात निर्यात. निर्यात उत्पन्न निर्माण करते, तसेच देशातील लोक परकीयांकडून वस्त्र व सेवा खरेदी करतात. त्याला आपण आयात म्हणतो. ती परकीयांसाठी उत्पन्न निर्माण करते. म्हणून वस्त्र व व्यवहार उत्पन्न निर्माण करणारे असतात. याउलट पैशाच्या किंवा चलनाच्या स्वरूपात होणारे व्यवहार वित्तीय व्यवहारात मोडतात. वित्तीय व्यवहार बन्याचदा भांडवली व्यवहार म्हणून ओळखले जातात. हे व्यवहार देशाच्या उत्पन्न पातळीवर प्रत्यक्षपणे परिणाम करत नाहीत व व्यवहारामध्ये फक्त भांडवल व भांडवली संपत्ती तसेच देशाची देशता यांच्यात बदल होत असतो. म्हणून उत्पन्न निर्माण करणारे व्यवहार किंवा वास्तव व्यवहार व्यवहारतोलाच्या चालू खात्यांमध्ये येतात तर वित्तीय किंवा भांडवली व्यवहार भांडवली खात्यात येतात.

व्यवहारतोलाची संरचना (Structure of BOP)

प्राप्ती (पत) / येणे (जमा)		देणी (खर्च)	
१.	मालाची निर्यात	अ)	मालाची आयात
व्यापारी (खाते) (१ - अ)			
२.	सेवांची निर्यात	ब)	सेवांची आयात
३.	व्याज नफा आणि लाभांश प्राप्ती	क)	व्याज, नफा आणि लाभांश देणी
४.	एकपक्षी प्राप्ती	ड)	एकपक्षी देणी
चालू खाते			
(१ + २ + ३ + ४) - (अ + ब + क + ड)			
५.	परकिय गुंतवणूक	इ)	परदेशात केलेली गुंतवणूक
६.	अल्पकालीन कर्जे	ई)	अल्पकालीन कर्जे
७.	मध्यम आणि दीर्घकालीन कर्जे घेणे	प)	मध्यम व दीर्घकालीन कर्जे देणे
भांडवली खाते			
(५ + ६ + ७) - (इ + ई + प)			
८.	दोष आणि त्रुटी	फ)	दोष आणि त्रुटी
९.	साठ्यातील बदल (FER) (+)	ग)	साठ्यातील बदल (FER) (-)
(८ + ९+)		-	(फ + ग)
एकुण प्राप्ती = एकुण देणी			
Total Receipts = Total Payments			
(१ ते ९) - (अ ते ग)			

१) चालू खाते :

चालू खात्यामध्ये दोन मुख्य बाबी असतात.

- १) दृश्यबाबी किंवा दृश्य खाते
- २) अदृश्यबाबी किंवा अदृश्य खाते

दृश्य खात्यामध्ये वस्तूची आयात आणि निर्यात समाविष्ट होते तर अदृश्य खात्यामध्ये सेवांचे मोबदले किंवा देणगया यांचा समावेश होतो. म्हणजेच बदली देण्यांचा समावेश या खात्यात होतो. सर्वसाधारणपणे बँक, विमा, कर्जावरील व्याज, पर्यटकांचा खर्च, वाहतूक शूलक आणि

देणग्या यांचा समावेश या विभागात होतो. आंतरराष्ट्रीय नाणे निधीने (IMF) पुढील बाबींचा समावेश अदृश्य बाबींमध्ये केला आहे.

- १) वस्तूंची आंतरराष्ट्रीय वाहतूक, यामध्ये वाहतूक करताना कराव्या लागणाऱ्या साठवणूक खर्च आणि इतर खर्चाचाही समावेश होतो.
- २) व्यवहार, शिक्षण, आरोग्य आंतरराष्ट्रीय समारंभ इत्यांदीसाठीचा प्रवास खर्च.
- ३) विम्याचे हप्ते आणि दावे.
- ४) व्याज, खंड, लाभांश आणि नफा यांसारखे गुंतवणूक उत्पन्न.
- ५) जाहिरात, दलाली, सिनेमांचे भाडे, निवृत्तीवेतन, पेटंट फी, रॉयल्टीज आणि नियतकालीकाची वर्गणी.
- ६) देणग्या
- ७) भांडवली गुंतवणूकीवरील घसारा.

२) भांडवली खाते :

कर्ज आणि इतर दावे भांडवली खात्यात येतात. आयात-निर्यातीसाठी करण्यात येणारा भांडवल पुरवठा तसेच आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून येणारा भांडवल पुरवठा होणाऱ्या कर्जाऊ व्यवहाराचा समावेश या खात्यात होतो. त्यानुसार खाजगी भांडवली, आंतरराष्ट्रीय संस्था भांडवली खाते आणि सरकारी भांडवली खाते, अशी विविध खाती भांडवली खात्यात येतात.

खाजगी भांडवली खात्यात महामंडळे आणि व्यापारी बँका यांचे आंतरराष्ट्रीय भांडवली व्यवहार येतात. हे व्यवहार अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन असू शकतात. आंतरराष्ट्रीय भांडवली खात्यात जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय वित्त पुरवठा महामंडळ, आंतरराष्ट्रीय विकास संस्था, बँक फॉर इंटरनॅशनल सेटलमेंट यासारख्या संस्थानी अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन केलेल्या भांडवली व्यवहारांचा समावेश होतो. सरकारी भांडवली खात्यात अनुदाने, अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन कर्जांचे सरकारी पातळीवर होणारे व्यवहार समाविष्ट असतात.

३) समायोजन खाते :

यालाच सरकारची संरक्षित मालमत्ता असेही म्हटले जाते. इंग्लंड आणि अमेरिकेच्या बाबतीत प्रदेश-देश स्वतंत्र दाखवता येतात. त्याचे व्यवहार स्वतंत्र असल्याने सरकार निव्वळ सरकारी राखीव संपत्ती ठेवते. सरकार तडजोडीने देयता बदलते. देयकाची जबाबदारी सरकारवर असते. प्रत्येक वर्षा सरकारी राखीव संपत्तीत बदल होतो. सरकारी राखीव संपत्ती परकीय चलनात बदलता येते आणि तशी तरतूद आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (IMF) मध्ये आहे.

४) चूक आणि भूल :

जमाखर्चाची तिन्ही खाती बरोबर असल्यास त्यामुळे समतोल होतो ही देशाच्या व्यवहारतोल समतोलाची बाब आहे. देशाच्या व्यवहारतोल द्विनोंदी लेखाकर्म पढूतीने तयार केला जातो. त्यामुळे प्रत्येक बाब देणे आणि घेणे बाजूला येते. त्यामुळे लेखाकर्माच्या दृष्टीने येणे आणि घेणे दोन्ही सारखे दिसतात.

आपली प्रगती तपासा :

- १) व्यवहारतोल म्हणजे काय ?
  - २) व्यवहारतोलाच्या संरचनेतील प्रमुख घटक / खाते सांगा.
  - ३) व्यवहारतोलाची दिनांद पद्धत म्हणजे काय ?
-
-
-
-
-

१५.३ व्यवहारतोल असमतोलाचे प्रकार व कारण (TYPES AND REASONS OF BOP DISEQUILIBRIUM)

जेव्हा एखाद्या देशाच्या एकूण दृश्य व अदृश्य आयातीचे मूल्य हे एकूण निर्यात मूल्यापेक्षा जास्त असते तेव्हा देशाचा व्यवहारतोल प्रतिकूल होतो. या उलट एखाद्या देशाच्या एकूण दृश्य व अदृश्य आयात मूल्यापेक्षा निर्यात मूल्य जास्त असेल तर त्या देशाला व्यवहार शेष अनुकूल आहे असे म्हणतात. एकूण व्यवहारतोलाचा विचार केल्यास त्यामध्ये नेहमी समतोल असतो.

देशाच्या व्यवहारतोलात समतोल साधणे हे भांडवली खात्यातील समायोजनातून शक्य होते. जेव्हा चालू खात्यावरील येणी आणि देणी समान होतात; तेव्हा व्यवहारतोलाचा समतोल साधला जातो. तथापि, अशा प्रकारचा समतोल क्वचित दिसून येतो. चालू खात्यावरील तूट किंवा शिल्लक ही भांडवली खात्यावर हस्तांतरित करून समतोल साधला जातो. यासाठी प्रामुख्याने पुढील तीन निर्णय घेतले जातात.

- १) देशाच्या राखीव निधीचा वापर केला जातो.
- २) विदेशातून कर्ज घेतले जाते.
- ३) सोन्याची निर्यात केली जाते तसेच नाणे निधीकडून अल्पकालीन मदत घेतली जाते.

व्यवहारतोलातील प्राप्ती खर्चाच्या असमतोलातून संतूलन निर्माण होते त्याचे प्रमुख चार प्रकार पडतात.

पुढील सूत्रानुसार व्यवहारतोल समतोल अभ्यासता येईल.
वरील सूत्रानुसार,

$$\text{BOP} = R - P$$

R = एकूण प्राप्ती

P = एकूण खर्च

वरील सूत्रानुसार,

जर $R > P$ तर $BOP = 0$ किंवा +ve BOP असमतोल

जर $R < P$ तर $BOP = 0$ किंवा -ve BOP असमतोल

जर $R = P$ तर $BOP = 0$ - असमतोल

व्यवहारतोल असमतोलाचे प्रकार :

१) संरचनात्मक असमतोल :

देशात निर्माण होणाऱ्या रचनात्मक बदलातून आयात आणि निर्यात वस्तुंच्या मागणी पुरवठ्यात रचनात्मक स्वरूपाचे बदल होतात आणि त्यातून व्यवहारतोलात संरचनात्मक असमतोल निर्माण होतो.

समजा, भारताची ज्यूट वस्तुंची विदेशातील मागणी कमी झाली म्हणून भारताचा ज्युट उद्योगांतील साधनांना इतर निर्यात उद्योगात स्थानांतरीत करावे लागेल. जर ते शक्य झाले नाहीतर भारताच्या निर्यातीत घट होईल आणि त्याच वेळेला आयात पूर्वीसारखीच राहील आणि व्यवहारतोलात असमतोल निर्माण होईल. या असमतोलाला संरचनात्मक असमतोल असे म्हणतात.

२) दीर्घकालीन असमतोल :

हा समतोल काही मूलभूत कारणांमुळे निर्माण होत असतो आणि तो दीर्घकाळ टिकून राहतो. भांडवलनिर्मिती, लोकसंख्या वाढ, प्रादेशिक विस्तार, तांत्रिक सुधारणा, नवनिर्मिती इत्यादी. यासारख्या कारणांमुळे असा असमतोल निर्माण होतो. नवीन विकसनशील अर्थव्यवस्थेत आर्थिक वृद्धीसाठी अंतर्गत

३) दीर्घकालीन असमतोल :

हा समतोल काही मूलभूत कारणांमुळे निर्माण होत असतो आणि तो दीर्घकाळ टिकून राहतो. भांडवलनिर्मिती, लोकसंख्या वाढ, प्रादेशिक विस्तार, तांत्रिक सुधारणा, नवनिर्मिती इत्यादी. यासारख्या कारणांमुळे असा समतोल निर्माण होतो. नवीन विकसनशील अर्थव्यवस्थेत आर्थिक वृद्धीसाठी अंतर्गत बचतीपेक्षा मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागते. म्हणून आयात मोठ्या प्रमाणात होऊन व्यवहारतोलात असमतोल निर्माण होतो. असा असमतोल एकाएकी दुरुस्त करता येत नाही. तो दीर्घकाळ टिकून राहतो. म्हणून त्याला दीर्घकालीन असमतोल असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे एखादा देशामध्ये लोकसंख्या वाढ वेगाने होत असेल तर, या देशाची आयात वाढते. त्याचवेळेला निर्याती घट होते आणि अर्थव्यवस्थेत दृढमूल (Chronic) स्वरूपाचा असमतोल निर्माण होतो.

४) अल्पकालीन असमतोल :

व्यवहार शेषातील जो असमतोल अस्थायी किंवा तात्पुरत्या स्वरूपाचा असतो त्यास अल्पकालीन असमतोल म्हणतात. जेव्हा एखादा देश नाणे निधीसारख्या संस्थेकडून अल्पकाळासाठी पैशाची उचल होतो तेव्हा असा असमतोल उद्भवण्याची शक्यता असते. परंतु जेव्हा विशिष्ट कालावधीत ही उचल परत केली जाते तेव्हा असा असमतोल आपोआप दूर होत असतो. परंतु जर हा असमतोल योग्य वेळेत सोडविला नाही तर त्याचे जुनाट स्वरूपाच असमतोलात रूपांतर होते.

५) चक्रीय असमतोल :

व्यापारचक्रिय बदलांच्या प्रभावामुळे व्यवहारतोलात चक्रिय असमतोल निर्माण होतो. त्याची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

अ) व्यापारचक्राचे स्वरूप :

वेगवेगळ्या देशात व्यापारचक्राचे स्वरूप वेगवेगळे असते तसेच व्यापारचक्राचा कालावधी आणि निर्माण होण्याची वेळ वेगवेगळ्या देशात वेगवेगळी असते.

ब) वेगवेगळ्या देशात समतोलासाठी सारख्याच प्रकारचे कार्यक्रम आणि उपाययोजना केल्या जात नाहीत.

क) वेगवेगळ्या देशात आयात मागणीची किंमत लवचिकता वेगवेगळी असते.

ड) वेगवेगळ्या देशातील आयातीच्या मागणीची उत्पन्न लवचिकताही वेगवेगळी असते.

त्याचप्रमाणे लोकांची पसंती, फॅशन, सवयी, उत्पन्न, आर्थिक प्रगती यांसारख्या कारणानेही मागणीत बदल होतो. आयात प्रवृत्तीत बदल होतो. काही आयात वस्तूची मागणी वाढते. तर काही वस्तूची मागणी घटते. त्यामुळे देखील व्यवहारतोलात असमतोल निर्माण होतो.

प्रतिकूल व्यवहारतोलाची कारणे (Causes of disequilibrium in BOP) :

एक किंवा अनेक घटकांतील बदलांमुळे व्यवहारतोलात असमतोल निर्माण होत असते. हे घटक क्लिष्ट स्वरूपाचे असतात. त्यांचा एकमेकांवरही परिणाम होत असतो. व्यवहारतोलावर दिसणारा प्रत्यक्ष परिणाम पुन्हा वेगळा असतो. व्यवहारतोलातील असमतोलाचे स्वरूप देशागणिक वेगवेगळे असते. व्यवहारतोलाच्या रचनेवर अनेक बाबी परिणाम करत असतात. त्यामध्ये दृश्य-अदृश्य आयात-निर्यातीचे देशांचे एकमेकांबरोबरचे परिणाम करत असतात. एखाद्या घटकांमध्ये एकाच बाजूचे कायमस्वरूपी बदलत असेल तर त्यामुळेही व्यवहारतोलात असमतोल निर्माण होतो. व्यवहारतोलात असमतोल निर्माण करणारी काही प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

याची विभागणी दोन गटात केली जाते.

- अ) आर्थिक कारणे
- ब) आर्थिकेतर कारणे

अ) आर्थिक कारणे :

१) विकास कार्यावरील खर्च :

अनेक विकसनशील राष्ट्रांकडून जलद आर्थिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला जातो. परिणामी देशातील लोकांच्या क्रयशक्तित वाढ घडून येते. वाढत्या क्रयशक्तिमुळे लोकांच्या आयात क्षमतेत वाढ होते आणि देशाची आयात वाढते. मात्र याचवेळी देश विकासाच्या प्राथमिक अवस्थेत असल्याने अशी देशांची निर्यातक्षमता कमी असते. याचा परिणाम म्हणून व्यापारतूट निर्माण होते आणि कालांतराने त्याचे रूपांतर व्यवहारशेषातील असमतोलात होतो.

२) व्यापार चक्रे :

अनेक देशातील आर्थिक घटनांमध्ये सातत्याने चक्रिय स्वरूपाचे बदल घडून येतात. अर्थव्यवस्थेत कधी तेजी तर कधी मंदीची चक्रे सतत येत असतात. त्याचा परिणाम संपूर्ण जागातिक अर्थव्यवस्थेवर होत असतो. ज्या देशातील तेजीची अवस्था दीर्घकाळ राहते. त्या देशाची आयात वाढते. परिणामी त्या देशाची व्यापारतूट वाढते आणि व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

३) आयात लवचिकतेतील बदल :

जेव्हा आपल्या देशाची आयात लवचिकता बदलते तेव्हा आपली आयातीची क्षमता बदलते. तसेच जेव्हा देशांची आयात लवचिकता बदलते तेव्हा त्या देशाची आयातक्षमता बदलत असते. तर आयात लवचिकता बदलल्यामुळे एखाद्या देशाची आयात वाढत असेल तर अन्य देशातील उत्पादन, रोजगार, गुंतवणूक आदी गोष्टींना चालना मिळते. आणि त्याची निर्यातक्षमताही बदलते. परिणामी व्यापार असमतोल व नंतर व्यवहार असमतोल निर्माण होतो.

४) बाह्य उचल :

जेव्हा एखाद्या देशाकडून मोठ्या प्रमाणावर विदेशी उचल घेतली जाते तेव्हा भांडवली खात्यावर पैसा जमा होत असले तरीही त्यामुळे भविष्यातील देयता मोठ्या प्रमाणावर वाढते. याचा परिणाम म्हणून व्यवहारशेषात तूट असेच असमतोल निर्माण होतो.

५) भाववाढ :

आर्थिक विकासासाठी केलेल्या खर्चामुळे देशातील लोकांची क्रयशक्ती मोठ्या प्रमाणावर सुधारते. परिणामी जनतेकडून देशी तसेच विदेशी वस्तूंची आयात मोठ्या प्रमाणावर होते. देशी वस्तूंच्या वाढत्या मागणीमुळे वस्तूंची टंचाई निर्माण होते. त्यामुळे त्या देशाची निर्यात घटण्याची शक्यता असते. तसेच वाढत्या मागणीमुळे देशात भाववाढीची स्थिती निर्मान होऊन आयातवृद्धी होण्याची शक्यता असते त्यामुळेही व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

६) वाढती लोकसंख्या :

अविकसित देशात लोकसंख्या झापाट्याने व मोठ्या प्रमाणावर वाढत असते. अशा सतत वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे देशाच्या आयातीत वाढ होते तर निर्यातीत घट होते आणि त्यामुळे देशाचा व्यवहार समतोल बिघडतो.

७) प्रदर्शन प्रभाव :

प्रदर्शन प्रभाव हे विशेषत: अविकसित देशाच्या व्यवहारशेषातील असमतोलाचे कारण होय. जेव्हा अविकसित देश आर्थिक, राजकीय, सामाजिक बंधनामुळे विकसित देशांच्या संपर्कात येतात तेव्हा विकसित देशांच्या राहणीमानाचा प्रभाव पडून अविकसित देशांची विविध वस्तूंकरिता मागणी वाढते त्यामुळे आयात वाढते.

८) विकसित देशांकडून गुंतवणूकीचा अभाव :

विकसित देशांनी अविकसित देशात जर मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली तर अविकसित देशात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली तर अविकसित देशात उद्योगधंदे वाढून रोजगार निर्मिती व उत्पादनात वाढ होते. परिणामी निर्यात वाढते आणि त्यामुळे व्यवहारशेषातील असमतोल दुर होऊ शकतो. परंतु अलिकडच्या काळात विकसित देश अविकसित देशात गुंतवणूक करण्यास असमती ठरले आहेत त्यामुळे अविकसित देशांच्या व्यवहारशेषात असमतोल आढळून येतो.

९) नावलौकिक :

बन्याच विकसनशील देशांनी आपल्या मालाविषयी नावलौकिकता कमावलेली आहे कारण त्या देशांत माल चांगला, टिकाऊ, दर्जेदार व खात्रीलायक असतो अशी जगभर प्रसिद्धी

झालेली असते. त्यामुळे बहुतांशी देशात अशा देशातीलच मालाची मागणी केली जाते. आज Made in U.S.A., Made in Japan असा शिवका असणाऱ्या मालाला भरपूर मागणी आहे. त्यामुळे जागतिक अनेक देश अशा देशांकडून मालाची मोठ्या प्रमाणावर आयात करतात. परिणामी आयातीत झालेल्या वाढीमुळे व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

१०) आर्थिक विषमता :

अविकसित देशाच्या विकास होत असताना देशात आर्थिक विषमता वाढते. आर्थिक विषमतेमुळे अविकसित देशात श्रीमंतांचा एक वर्ग निर्माण होतो. हा श्रीमंतांचा वर्ग परदेशी प्रवास करणे, परदेशी वस्तू अधिक प्रमाणात वापरणे अशा अनेक गोष्टी करतात. त्यामुळे अविकसित देशातील पैसा परदेशात जातो. देशाची परदेशी मालाची आयात वाढते आणि त्याचा परिणाम म्हणून देशाच्या व्यवहारशेषात असमतोल निर्माण होतो.

ब) आर्थिकेत्तर कारणे :

१) राजकीय घटक :

देशात जर राजकीय अस्थिरता असेल तर मोठ्या प्रमाणावर प्रकीय भांडवल देशाबाहेर जाऊ शकते तसेच देशांतर्गत गुंतवणूकीचे प्रमाणही घटत जाते. परिणामी देशातील उत्पादन प्रक्रियेत अडथळे येतात व ती मंदावते. या सर्वाचा परिणाम त्या देशाच्या व्यवहारशेषात तूट किंवा असमतोल निर्माण होतो.

२) सामाजिक घटक :

लोकांच्या सवयी, आवडी, सामाजिक चालीसिती, रुढी-परंपरा, सतत बदलणारी फॅशन इत्यादी अनेक घटकांचा प्रभाव देशाची आयात प्रभावित करतात. तसेच लोकसंख्यावाढ, देशी वस्तुंबाबतच पूर्वग्रह इत्यादी अनेक घटकांमुळेही त्या देशाच्या निर्यातक्षमतेवर प्रभाव पडतो. अशा प्रकारे या सामाजिक घटकातील बदलांमुळेही व्यवहारशेष असमतोल आढळतो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) व्यवहारतोल असमतोलाचे प्रकार सांगा.
  - २) व्यवहारतोल असमतोलाची विविध कारणे कोणती आहेत ?
-
-
-
-
-

१५.४ व्यवहारतोल असमतोल दुरुस्त करण्याचे उपाय (MEASURES TO CORRECTING DISEQUILIBRIUM IN BOP)

देशाच्या व्यवहारतोलात दीर्घकाळ असंतुलन टिकून राहत असेल तर ते आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी आणि त्या देशाच्या अर्थव्यवस्थेसाठी अयोग्य असते. व्यवहारतोलात जेव्हा तूट

असते, तेव्हा त्या देशांच्या वस्तूंची व सेवांची निर्यात आयातीच्या तुलनेने अधिक घटते. व्यवहारतोलात सतत तूट किंवा आधिक्य राहणे, अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या दृष्टीने अयोग्य राहते.

व्यवहारतोलातील तूटीचे आधिक्यापेक्षा देशाच्या आर्थिक वृद्धीवर अधिक गंभीर परिणाम होत असतात. म्हणून व्यवहारतोलातील तूट लवकरात लवकर भरून काढण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. पतिकूल व्यवहारतोल दुरुस्त करण्यासाठी निर्यातीला प्रोत्साहन आणि आयातीला प्रतिबंध असू शकेल. अशा प्रकारच्या उपाय योजना कराव्या लागतात.

प्रतिकूल व्यवहारतोल दुरुस्त करण्यासाठी वापरण्यात येणारे उपाय दोन प्रकारात स्पष्ट केले जातात.

अ) चलनी साधने :

- १) चलनसंकोच
  - २) चलनाच्या बाह्यमूल्यात घट / न्हास
  - ३) अवमूल्यन
  - ४) विनिमय नियंत्रण
- या साधनांचा समावेश होतो.

ब) गैरचलनी साधने :

- १) आयात जकाती
- २) आयात कोटा
- ३) निर्यात प्रोत्साहन धोरण आणि कार्यक्रम इत्यादींचा समावेश होतो

व्यवहारतोल स्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी योजण्यात येणाऱ्या चलनी साधनांचा दुहेरी परिणाम होत असतो. चलनी साधने एका बाजूला निर्यात वृद्धीसाठी उपयुक्त होतात तर दुसऱ्या बाजूला आयात कमी करण्यासाठी मदत करतात, चलनी साधनांचा परिणाम अप्रत्यक्षपणे होत असतो. तर दुसऱ्या बाजूला गैरचलनी साधनांचा परिणाम अप्रत्यक्षपणे होत असतो. हा परिणाम प्रभावी असला तरी तो एकांगी असतो.

अ) चलनी साधने (Monetary Measures) :

प्रतिकूल व्यवहारतोल दुरुस्त करण्यासाठी सामान्यपणे चलनीसाधने निर्माण वाढीला आणि आयात घटीला मदत करत असतात. काही प्रमुख चलनी साधने पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) चलनसंकोच :

व्यवहारतोलातील असमतोल दुरुस्त करण्यासाठी सनातन अर्थशास्त्रज्ञांनी हा उपाय सुचविला होता. चलनसंकोच म्हणजे महाग पैसा आणि पतधोरण स्वीकारून देशातील पैशाच्या संख्येत घट केली जात असते. त्यामुळे देशी वस्तूंचा खर्च आणि किमतीमध्ये घट होते. त्यामुळे देशाच्या निर्यात वस्तू विदेशी बाजारपेठांमध्ये स्वस्त होतात. म्हणून विदेशी बाजारपेठांमधील त्यांची मागणी वाढून देशाच्या चलनसंकोचामुळे उत्पन्न घट होऊन लोकांच्या देशी वस्तूंची मागणी

कमी केली जाते. त्यामुळे जास्तीत जास्त वस्तू निर्यातीसाठी उपलब्ध होतात व देशाची निर्यात वाढण्यास मदत होते. चलन संकोचामुळे देशातील लोकांचे उत्पन्न घटते त्यामुळे त्याची आयात प्रवृत्ती कमी होऊन आयात घटीस चालना मिळते. म्हणून चलन संकोचकारक चलनी धोरणामुळे जेव्हा निर्यात वाढते आणि आयात कमी होते तेव्हा व्यवहारतोलातील तूट आपोआप दुरुस्त होते.

२) चलनाच्या बाह्य मूल्यात घट :

प्रतिकूल व्यवहारतोल दुरुस्त करण्यासाठी वापरण्यात येणारे महत्त्वाचे साधन म्हणून देशी चलनाच्या बाह्य मूल्यात घट करण्याचे धोरण याकडे बघितले जाते. जेव्हा देशात बदलते विनिमयदर धोरण स्वीकारलेले असते तेव्हाच या साधनांचा वापर करता येतो आणि चलनाच्या बाह्य मूल्यात घट करणे शक्य होते. एका देशाच्या चलनाचे दुसऱ्या देशातील चलनातील मूल्य जेव्हा कमी होते तेव्हा त्याचा अर्थ चलनाच्या बाह्य-मूल्यात झास होत आहे असा होतो.

देशी चलनाच्या बाह्य मूल्यात झास झाल्याने देशी वस्तू परकीयांना स्वस्त वाटतात. त्यामुळे निर्यात वाढीस चालना मिळते. याउलट आयात वस्तू देशी लोकांना महाग होतात. म्हणून त्यांची मागणी कमी होऊन आयातीत घट होते. त्यामुळे व्यवहारतोलात असलेली तूट कमी होऊन व्यवहारातील देशासाठी अनुकूल होण्यास मदत होते. देशाची आयात आणि निर्यात वस्तूंची मागणीची लवचिकता बन्यापैकी लवचिक असेल तर चलनाच्या बाह्य-मूल्यातील नाममात्र घट देखील व्यवहारतोलातील तूट सहजपणे दुरुस्त करण्यास मदत करणारी ठरते.

३) अवमूल्यन :

प्रतिकूल व्यवहारतोल असलेल्या देशामध्ये वापरले जाणारे महत्त्वाचे साधन म्हणजे चलनाचे अवमूल्यन होय. अवमूल्यन म्हणजे कायदेशीररित्या चलनाचे बाह्यमूल्य कमी करणार आहे. हे अवमूल्यन सर्व देशांच्या चलनाच्या बाबतीत किंवा सोन्याच्या संदर्भात केलेले असते. परंतु कधी-कधी काही निवडक देशांच्या चलनाच्या बाबतीतही केलेले असते. उदा. ६ जून १९६६ रोजी भारतीय डॉलरच्या संदर्भातील मूल्य ५७.५% कमी केले जाते. त्यामुळे अमेरिकन डॉलरच्या रुपयातील विनिमय दर = २२ सेंट ऐवजी १ = १३.३% सेंट असा निश्चित करण्यात आला.

चलनाच्या अवमूल्यनामुळे नियमित वृद्धीसाठी मदत होते. कारण परकीयांना आपल्या वस्तू स्वस्त वाटू लागतात. त्यामुळे ते आपल्या वस्तू अधिक प्रमाणात खरेदी करतात. याउलट परकीय वस्तू आपल्या देशातील ग्राहकांना देशी वस्तूंच्या तुलनेत महाग वाटतात. म्हणून आपले लोक त्या वस्तूंना फारशी पसंती देणार नाहीत. या सर्वांचा एकत्रितपणे परिणाम असा होतो की निर्याती मोठी वाढ होते आणि आयातीत घट होते.

४) विनिमय नियंत्रण :

व्यवहारतोलातील असमतोल दुरुस्त करण्यासाठी विविध देशांमध्ये वापरण्यात येणारे आणखी एक महत्त्वाचे साधन म्हणजे विनिमय नियंत्रण होय. व्यवहारतोलातील असमतोल खात्रीशिरपणे दूर करण्यासाठी या साधनांचा वापर होतो. या पद्धती अंतर्गत विनिमय नियंत्रण मंडळ किंवा मध्यवर्ती बँक निर्यातदारांना त्यांचे परकीय चलनातील सर्व उत्पन्न मध्यवर्ती बँकेकडे जमा करण्यास सांगते आणि हे परकीय चलन परवानाधारक आयातदारांना नियंत्रित दराने वाटते.

म्हणूनच विनिमय नियंत्रणामध्ये फक्त आयात परवाना धारकांनाच वस्तूची आयात करण्याची परवानगी असते. आयातीचा कोटाही निश्चित केलेला असतो त्यामुळे देशाची आयात-निर्यात उत्पन्नाच्या मर्यादेमध्येच ठेवली जाते आणि व्यवहारतोल असमतोल निर्माण होऊ दिला जात नाही.

ब) गैरचलनी साधने किंवा राजकोषीय साधने (Non Monetary or Fiscal Measures) :

गैरचलनी साधनांमध्ये आयात जकाती आणि कोटा यांचा प्रामुख्याने उपयोग केला जात असतो. या साधनांमुळे निर्यातीला प्रोत्साहन मिळत असते. आयातीत घट घडून येते आणि देशी उद्योगांना संरक्षण मिळून आयात पर्यायीकरण आणि त्याचवेळेला काही प्रमाणात निर्यात वाढीला चालना मिळत असते त्यामुळे देशाच्या प्रतिकूल व्यवहारतोलात दुरुस्त होण्यास मदत होते.

१) आयात जकाती :

प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून आयात शुल्क या साधनांचा वापर केला जातो. निवडक आयात वस्तुंवर आयात शुल्क लादल्यामुळे त्यांच्या आपल्या देशातील किंमती वाढतात. म्हणून त्या वस्तूंच्या मागणी घट होते. जर निर्यात परिणाम काय राहत असेल किंवा वाढत असेल आणि आयातीत घट होत असेल तर देशाच्या प्रतिकूल व्यवहारतोलात दुरुस्त होण्यास मदत होते.

२) आयात कोटा :

प्रतिकूल व्यवहारतोलात दुरुस्त करण्यासाठी आयात कोटा हे एक उपयुक्त साधन म्हणून वापरण्यात येते. या आयात कोटा पद्धतीत सरकार आयात वस्तूंची परिणाम किंवा मूल्य निश्चित करते आणि तेवढेच त्या विशिष्ट कालावधीमध्येच आयात करता येते. त्यामुळे विदेशातील होणारी आयात मर्यादित साधली जाते आणि व्यवहारातील तूट त्या प्रमाणात कमी केली जाते.

व्यवहारतोलातील असमतोल दुरुस्त करण्याची एक प्रत्यक्ष पद्धती म्हणून आयात कोटा हे एक उपयुक्त साधन मानले जाते. कोटा पद्धतीचा लगेच परिणाम होतो. पाहिजे असल्यास आयात शून्यावर देखील आणता येते.

३) निर्यात प्रोत्साहन धोरण आणि कार्यक्रम :

वरील साधनांव्यतिरिक्त व्यवहारतोलात तूट असलेला देश निर्यात प्रोत्साहनाचे धोरण आणि कार्यक्रम राबवितो. निर्यात शुल्क कमी करणे, निर्यात उद्योगांना अनुदाने देणे यासारख्या साधनांचा वापर करून निर्यातीला वेगाने चालना देता येते. आयात पर्यायी वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांना सरकार वेगवेगळ्या प्रकारे आर्थिक मदत आणि सहकार्य करून त्यांच्या विकासासाठी प्रयत्न करते.

प्रतिकूल व्यवहारतोल दुरुस्त करण्यासाठी ही गैरचलनी साधने अधिक परिणामकारक असतात. त्यामुळे या साधनांचा वापर उपयोग चलनी साधनांएवजी केला जातो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) असमतोल व्यवहारतोल दुरुस्त करणाऱ्या मौद्रिक पद्धती (उपाय) कोणत्या आहेत ?
  - २) अवमूल्यन म्हणजे काय ?
  - ३) असमतोल व्यवहारतोल दुरुस्त करण्याची गैरचलनी साधने कोणती ?
-
-
-
-
-

१५.५ सारांश (CONCLUSION)

समष्टी अर्थशास्त्रात व्यवहारतोल ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची आहे. विशिष्ट काळात स. आयात व निर्यात होणाऱ्या सर्व आर्थिक व्यवहाराची पद्धतशीरपणे नोंद ठेवणे म्हणजे व्यवहारतोल होय. व्यवहारतोलाची रचना व व्यवहार दुहेरी नोंद पद्धतीप्रमाणे होत असतात. व्यवहारतोल असमतोलाचे अल्पकालीन, दिघकालीन, मुलभूत चक्रीय असे विविध प्रकार आहेत. तसेच अनेक आर्थिक व आर्थिकेतर घटकांचा प्रभाव व्यवहारतोल असमतोल होण्यास दिसून येतो. प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था किंवा शासन व्यवहार तोल असमतोल दुरुस्त करण्यासाठी मौलिक (Monetary), राजस्व (Fiscal) आणि प्रत्यक्ष उपयांचा उपयोग करून व्यवहारतोलातील असमतोल साधण्याचा प्रयत्न करते. साधारणत: जागतिक अर्थव्यवस्थेत प्रामुख्याने अविकसित, विकसनशील देश चालु खात्यावरील आणि भांडवली खात्यावरील व्यवहारतोल समायोजनासाठी प्रयत्नशील असतात.

१५.६ सराव प्रश्न (QUESTIONS)

- १) व्यवहारतोल म्हणजे काय ? व्यवहारतोलाची संरचना स्पष्ट करा.
- २) व्यवहाराची संज्ञा स्पष्ट करून व्यवहाराच्या संरचनेचे आणि घटकांचे थोडक्यात वर्णन करा.
- ३) व्यवहारतोल असमतोलाची विविध कारणे कोणती आहेत ?
- ४) व्यवहारतोल असमतोलास जबाबदार असणाऱ्या विविध घटकांची चर्चा करा.
- ५) व्यवहारतोल असमतोल दुरुस्त करण्याचे विविध उपाय थोडक्यात स्पष्ट करा.
- ६) व्यवहारतोल असमतोल दुरुस्त करण्याचे मौद्रिक व राजकोषीय उपाय स्पष्ट करा.
- ७) टिप लिहा. व्यवहारतोल असमतोलाचे विविध प्रकार.

१६

विनिमय दर निर्धारण (DETERMINATION OF EXCHANGE RATE)

घटक रचना :

- १६.० उद्दिष्ट्ये
- १६.१ प्रस्तावना
- १६.२ विनिमय दर निर्धारण
- १६.३ विदेशी मुद्रा व त्याचे घटक
- १६.४ माहितीचे स्रोत
- १६.५ सारांश
- १६.६ सराव प्रश्न

१६.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

परकिय विनिमय बाजार आणि परकिय विनिमय दर या संकल्पनांना आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्रात एक आगळे वेगळे स्थान आहे. चलनाची अदलाबदल हे विदेशी विनिमय बाजाराचे प्रमुख कार्य आहे याच अनुषंगाने या पाठात पुढील महत्त्वाच्या उद्दिष्टांचा विचार करणार आहोत.

१. परकिय विनिमय बाजार, विनिमय दर याचा अर्थ समजुन घेणे.
२. विदेशी विनिमय दराचे निर्धारण कसे होते हे अभ्यासणे.
३. विदेशी मुद्रा व त्याचे घटक जाणून घेणे.
४. विदेशी विनिमयदराविषयी माहिती व तिचे स्रोत अभ्यासणे.

१६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात दोन किंवा दोन पेक्षा जास्त देशात व्यवहार होत असतात. प्रत्येक देशाची चलनपद्धती वेगवेगळी असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा विचार करताना विनिमय दराचा विचार करावा लागतो. प्रस्तुत प्रकरणात परकिय विनिमय बाजार, त्याचे घटक व कार्य, विनिमय दर निर्धारण विदेशी मुद्रा (FOREX) व त्याचे घटक इत्यादी घटकांचा अभ्यास विचारात घेतला आहे.

१६.२ विनिमय दर निर्धारण (EXCHANGE RATE DETERMINATION)

प्रक्रिय विनिमय व्यवहारात उत्पन्न आणि संपत्तीच्या हक्कांचे एका देशाच्या चलनाचे परिवर्तन दुसऱ्या देशाच्या चलनात करता येते. या पद्धतीत काही बाबींचा अभ्यास केला जातो.

कोणत्याही देशाचे चलन भौतिकदृष्ट्या (Physically) बदलता येत नाही. त्याचा कायदेशीररित्या संबंधित देशात विनिमय केला जातो व त्याची नोंद घेतली जाते.

ज्या बाजारात प्रकीय चलनाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात त्या बाजारात विनिमय बाजारपेठ असे म्हणतात.

प्रकीय विनिमय बाजार ही एक अशी संख्यात्मक यंत्रणा असते की, त्यामध्ये बँका, व्यापारी, व्यक्ती, संस्था, सरकार इ. च्या द्वारे प्रकीय चलनांची खरेदी विक्री होत असते. या बाजारात व्यापारी, दलाल, बँका आणि मध्यवर्ती बँका प्रकीय विनिमय बाजारातील प्रमुख खरेदीदार असतात. विनिमय बाजारातील मध्यस्थ दलाल प्रकीय चलनाची खरेदी विक्री करून लाभ मिळवतात. प्रकीय विनिमय बाजार हे नाणेबाजाराचे वित्तीय केंद्र आहे.

विदेशी विनिमय बाजार म्हणजेच एक अशी यंत्रणा की, ज्याद्वारे विदेशी चलनाची खरेदी आणि विक्री केली जाते. या बाजारपेठेत विदेशी चलनाचे खरेदीदार आणि विक्रेते यांचा तसेच मध्यस्थांचा समावेश होतो. अत्याधुनिक दलणवळणाच्या साधनाद्वारे या बाजारात चलनांची खरेदीविक्री होत असते. या बाजारात विविध दलालांचा समावेश होतो.

विदेशी चलनाचे व्यवहारकर्ते / घटक :

विदेशी विनिमय बाजारपेठेतील चलनाच्या देवाणघेवाणीचे व्यवहार करणारे प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे :

- १) विदेशी चलनाचे ग्राहक
- २) पर्यटक
- ३) व्यापारी बँका - i) लाभक्षमता ii) धोक्याचे व्यवस्थापन iii) ग्राहकाभिमुख सुविधा
- ४) केंद्रिय (मध्यवर्ती) बँक
- ५) बिलांचे दलाल (Bill brokers)
- ६) स्वीकृती गृहे (Acceptance House)
- ७) वटाव गृहे (Discount Houses)

विदेशी विनिमय दराचा अर्थ :

विदेशी विनिमय दर म्हणजे एक चलनाची दुसऱ्या चलनात व्यक्त केलेली किंमत होय. विनिमय दरामुळे दोन देशातील चलनाचा परस्परांशी असणारा संबंध स्पष्ट होतो. विनिमय दराची अशी व्याख्या करता येते की देशांतर्गत चलनाच्या शर्तीत प्रकीय चलनाच्या एका एकाकाची किंमत होय.

विनिमयाचा दर रुपया आणि डॉलरचा विचार करता किती रुपयामध्ये डॉलरची खरेदी केली जाते किंवा १ डॉलरमध्ये किती रुपये मिळतील यावर विनिमय दर अवलंबून असतो. जर विनिमय दर रुपया आणि डॉलर भारताच्या (point) पासून (expressed) रुपये $45 = \$1$ अमेरिकन डॉलर असा असेल तर त्याचा अर्थ भारताचा १ डॉलर मिळविण्यासाठी ४५ रुपये खर्च करावे लागतात.

विदेशी विनिमय दर निश्चिती :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात विदेशी विनिमय दर ही संकल्पना फारच महत्वाची आहे. परकीय विनिमय दरामुळे दोन देशातील चलनांचा परस्परांशी असणारा संबंध स्पष्ट होतो. विनिमय दर निश्चितीचे अनेक सिद्धांत आहेत त्यापैकी विदेशी विनिमय दर निश्चित व्यवहारातोल सिद्धांतानुसार विनिमय दर हा पुढील दोन घटकांवर आधारित असतो.

- i) विदेशी चलनाची मागणी (Demand for Foreign Exchange DF)
- ii) विदेशी चलनाचा पुरवठा (Supply of Foreign Exchange SF)

$$\text{सूत्र रूपाने } \boxed{F.E.R = f(Df.Sf)}$$

वरील सुत्रात

$F.E.R$ = Foreign Exchange Rate विदेशी विनिमय दर

F = Functional Relationship फलनात्मक संबंध

Df = Demand for Foreign Exchange विदेशी चलनाची मागणी

Sf = Supply of Foreign Exchange विदेशी चलनाचा पुरवठा

विदेशी चलनाची मागणी :

विदेशी चलनाची केली जाणारी मागणी पुढीलप्रमाणे हेतून होत असते.

१) वस्तूची आयात :

हे विदेशी चलनाचे मागणीचे एक प्रमुख कारण आहे. या सेवा पुढील दोन प्रकारच्या असू शकतात.

अ) व्यक्तीगत सेवा - (डॉक्टर्स, वकील, प्राध्यापक, संगीतकार इ.)

ब) संस्थात्मक सेवा - (बँका, विमा कंपन्या, शिक्षण, संस्था, वाहतूक, दळणवळण, पर्यटन इ.)

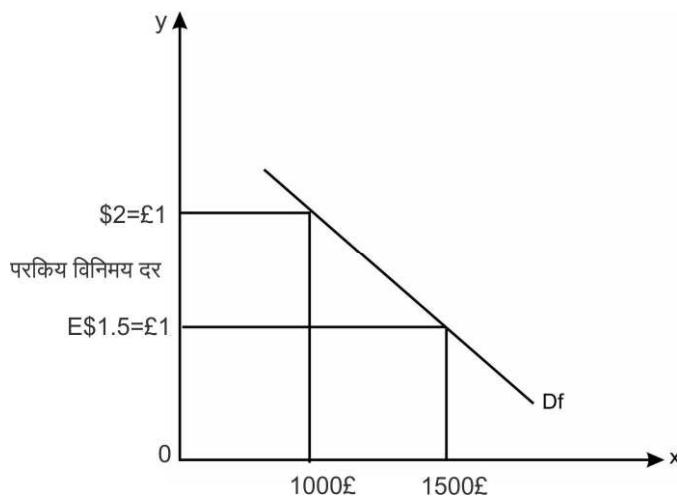
अशा सेवांच्या किमती व्यक्त करण्यासाठी विदेशी चलनाला मागणी होत असते.

२. विदेशातील देणी :

अनेकदा इतर देशांना बक्षीस, देणग्या, अनुदाने, वित्तीय मदत इ. देणी देण्यासाठी विदेशी चलनाची मागणी होत असते.

परकीय चलनाची किमत ज्यावेळी अधिक असते त्यावेळी परकीय चलनासाठी केली जाणारी मागणी कमी असते तर ज्यावेळी परकीय चलनाची किमत कमी असते अशावेळी परकीय

चलनाची मागणी अधिक केली जाते. म्हणूनच विदेशी चलनाच्या मागणीचा वक्र पुढील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे ऋणात्मक उताराचा दिसून येतो.

आकृती १६.१

वरील आकृतीत X अक्षावर डॉलर्स संदर्भात पाऊंडला असलेली मागणी तर Y अक्षावर विदेशी विनिमय दर दर्शविलेला आहे. Df हा विदेशी चलनाचा मागणीचा वक्र असून तो डावीकडून उजवीकडे वरुन खाली येणारा ऋणात्मक उताराचा वक्र आहे. हा वक्र विदेशी विनिमय दर आणि विदेशी चलनाची मागणी यातील व्यस्त संबंध दर्शवतो.

ज्यावेळी डॉलर \$ आणि पाऊंड £ यामधील विनिमय दर $2\$ = 1\text{£}$ असा आहे त्यावेळी इंग्लंडच्या १००००£ पाऊंडला मागणी केली जाते. परंतु ज्यावेळी विनिमय दर घडून १.५ डॉलर्स - १ पाऊंड झाल्यास डॉलरच्या तुलनेत पूर्वीपेक्षा पाऊंड स्वस्त झाल्याने पाऊंडसाठी मागणी वाढून ती १५०० पौंड अशी वाढलेली दिसून येते.

विदेशी चलनाचा पुरवठा :

विदेशी चलनाचा पुरवठा पुढील घटकांमार्फत निर्धारित होतो.

१) सेवांची निर्यात :

सेवा निर्यातीमध्ये व्यक्तीगत सेवा आणि संस्थात्मक सेवा अशा सेवांचा समावेश होतो. अशा सेवांची विदेशातील निर्यात जितकी अधिक तितका विदेशी चलनाचा पुरवठा अधिक राहिल.

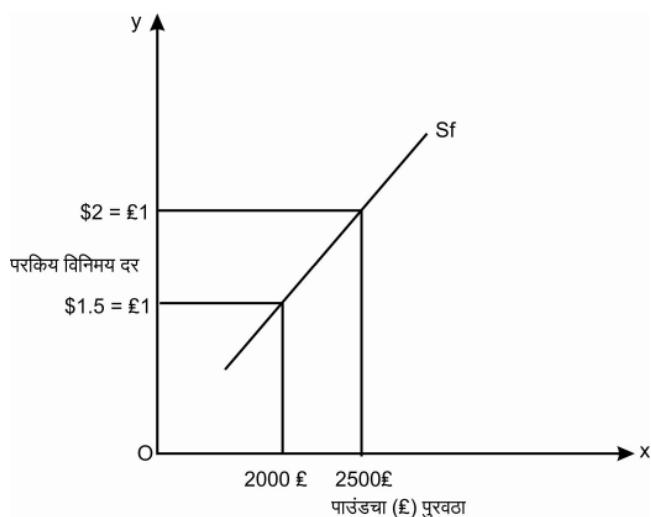
२) वस्तूंची निर्यात :

विदेशी येण्याचा पर्यायाने विदेशी चलनाच्या पुरवठ्याचा हा प्रमुख मार्ग आहे. विदेशी चलनाचा पुरवठा हा वस्तूच्या निर्यातीचा आकार निर्यात वस्तूंची किंमत यावर अवलंबून असतो. निर्यातीचा आकार अधिक असताना किंवा निर्यात मालाच्या किंमती अधिक असताना विदेशी चलनाचा पुरवठा देखील अधिक राहतो.

३) विदेशी येणी :

देणग्या, अनुदाने, विदेशी वित्तीय मदत, व्याज अशा विदेशी येण्यातून विदेशी चलनाचा पुरवठा वाढतो.

ज्यावेळी विदेशी विनिमय दर अधिक त्यावेळी विदेशी चलनाचा पुरवठा अधिक ज्यावेळी विनिमय दरात घट घडून येते त्यावेळी विदेशी चलनाच्या पुरवठा देखील घडू लागतो. विनिमय दर आणि विदेशी चलनाचा पुरवठा यातील सम संबंधामुळे विदेशी चलनाचा पुरवठा वक्र पुढील आकृतीत दर्शविल्याप्रमाणे धनात्मक स्वरूपाचा दिसून येतो.

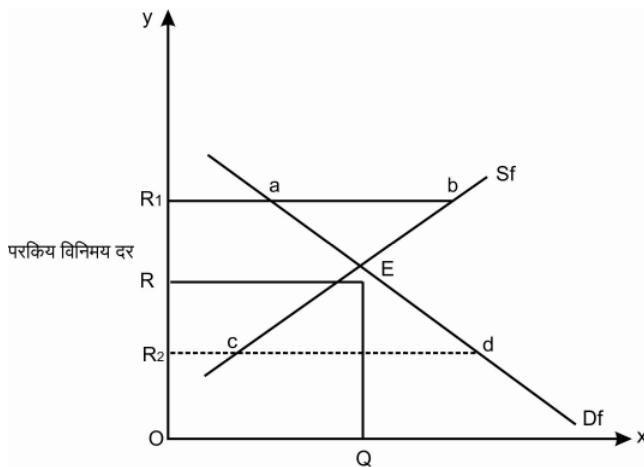
आकृती १६.१

वरील आकृतीत X अक्षावर डॉलरच्या मोबदल्यात पाऊंडचा होणारा पुरवठा दर्शवलेला असून Y अक्षावर विदेशी विनिमय दर दर्शविलेला आहे. हा विदेशी चलनाचा पुरवठा वक्र असून तो धनात्मक स्वरूपाचा आहे.

ज्यावेळी विनिमयाचा दर १.५ डॉलर = १ पाऊंड असा कमी असतो त्यावेळी इंग्लंडमार्फत पाऊंडचा केला जाणारा पुरवठा १००० पाऊंड इतका आहे. परंतु ज्यावेळी विनिमयाचा दर वाढून २\$ = £1 असा होतो त्यावेळी जास्त डॉलर्स मिळवण्यासाठी इंग्लंडमार्फत पाऊंडचा पुरवठा देखील वाढवून तो २५०० पाऊंड झाल्याचे दिसून येते.

संतुलन बिंदू आणि विनिमय दर निश्चिती (Determination of Exchange Rate) :

विदेशी चलनाची मागणी आणि विदेशी चलनाचा पुरवठा ज्या ठिकाणी समान बनतो तो संतुलन बिंदू असून त्या बिंदूत समतोलित विनिमय दराची निश्चिती होते हेच पुढील आकृतीद्वारे स्पष्ट करता येईल.

पाउंडची (£) मागणी व पुरवठा

आकृती १६.२

वरील आकृती X अक्षावर विदेशी चलनाची मागणी व विदेशी चलनाचा पुरवठा विचारात घेतला असून Y अक्षावर विनिमय दर दर्शविलेला आहे. D_f हा विदेशी चलनाचा मागणीवक्र तर S_f हा विदेशी चलनाचा पुरवठा वक्र आहे. हे दोन्ही वक्र परस्परांना E बिंदूत छेदून जातात. या ठिकाणी संतूलनाची अट पूर्ण होऊन E या संतूलन बिंदूत Y अक्षावर संतूलीत विनिमयाचा OR हा दर निश्चित होतो.

OR या संतूलीत विनिमय दरात वाढ झाल्यास नवीन विनिमय दर OR_1 असा निश्चित होतो. परंतु या विनिमय दराला विदेशी चलनाची मागणी a बिंदूमध्ये कमी तर विदेशी चलनाचा पुरवठा 'b' बिंदूमध्ये अधिक अशी असंतूलनाची परिस्थिती निर्माण होवून OR_1 हा विनिमयाचा दर पुन्हा घडून OR अशा पूर्वपदावर येवून स्थिरावेल.

याऊलट जर विनिमयाचा दर OR_2 असा कमी झाला तर d बिंदूत विदेशी चलनाची मागणी वाढून व C बिंदूत विदेशी चलनाचा पुरवठा घटून पुन्हा असंतूलन निर्माण होईल. अशा वेळी विनिमयाचा दर वरच्या दिशेने वाढून पुन्हा OR असा संतूलनाच्या ठिकाणी स्थिरावेल व हाच विनिमयाचा दर टीकून राहील.

आपली प्रगती तपासा :

- १) परकिय विनिमय बाजार म्हणजे काय ?
  - २) परकिय विनिमय बाजाराचे व्यवहारकर्ते / घटक कोणते आहेत ?
  - ३) परकिय विनिमय दर निर्धारण कसे होते ?
-
-
-
-

विदेशी विनिमय बाजारपेठेची कार्ये :

विदेशी विनिमय बाजारपेठेमार्फत पुढील कार्ये केली जातात.

१) चलनाचे परिवर्तन करणे :

विदेशी विनिमय बाजाराचे प्रमुख कार्य म्हणजे विशिष्ट परकीय चलनाचे ग्राहकांच्या मागणीनुसार इतर देशांच्या चलनात परिवर्तन करणे हे असते.

२) खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण :

विनिमय बाजारपठेचे एक महत्त्वाचे कार्य म्हणजे खरेदीशक्तीचे एका देशातून दुसऱ्या देशात हस्तांतरण करणे होय. देशातल्या देशातील खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण मध्यवर्ती बँकेच्या संशोधन गृहामार्फत होत असते. मात्र दोन देशात भिन्न प्रकारचे चलन अस्तित्वात असल्याने क्रयशक्तीचे हस्तांतरण Bank Draft व धनादेशाद्वारे करता येत नाही. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संशोधनाची स्वतंत्र अशी यंत्रणा नसते. त्यामुळे विविध देशातील चलन देण्याघेण्याचे व्यवहार विदेशी विनिमय बाजारामार्फत पार पाडले जातात.

३) परकीय चलनात कर्जपुरवठा :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भाग घेणाऱ्यांना विदेशी चलनातील कर्जपुरवठा करणे हे विनिमय बाजाराचे एक महत्त्वाचे कार्य असते. कारण आयात व्यापारांना आयातीची किंमत परकीय चलनात द्यावी लागते. त्यासाठी त्याला काही कालावधीची आवश्यकता असते. तर निर्यात व्यापारास त्याने निर्यात केलेल्या मालाची तात्काळ किंमत हवी असते असा वेळी आयात व्यापारी विनिमय बाजारातून परकीय चलनाच्या स्वरूपात कर्ज घेवून आयातीची किंमत तात्काळ देवू शकतो. आयात आणि निर्यात व्यापारी भिन्न देशांचे नागरिक असल्याने त्यांना एकमेकांच्या पतविषयक Credit माहिती नसते. अशा परिस्थितीत आयात व्यापारांना विदेशी चलनातील कर्ज देणे हे विनिमय बाजाराचे महत्त्वाचे कार्य असते.

४) हमी स्वीकारणे :

आयात निर्यात व्यापारात भाग घेणारे विविध देशातील असल्याने त्याचा एकमेकांवर विश्वास नसतो अशा वेळी निर्यात व्यापारांना त्यांनी निर्यात केलेल्या मालाची तात्काळ किंमत मिळावी अशी अपेक्षा असते. त्याचप्रमाणे आयात व्यापारी माल ताब्यात मिळविल्याशिवाय त्यांची किंमत देण्यास तयार नसतात. अशावेळी आयात आणि निर्यात व्यापारांच्या व्यवहाराची हमी विनिमय होत असतो. निर्यात व्यापारांना त्यांनी निर्यात केलेल्या मालाची किंमत देण्याची हमी घेतली जाते. त्याचप्रमाणे आयात व्यापारास त्याने खरेदी केलेला माल खात्रीशीर मिळेल अशी हमी घेतली जाते. अशा हमीमुळे व्यापारात विश्वासाचे वातावरण तयार होवून व्यापार वाढण्यास मदत होते.

५) समाशोधन गृह (Clearing House) :

विदेशी विनिमय बाजारामुळे आंतरराष्ट्रीय देण्याघेण्याचे व्यवहार मिटविण्यासाठी समाशोधन गृहाची सुविधा उपलब्ध होते.

६) हुंड्या व विनिमय पत्र व्यवहार :

आंतरराष्ट्रीय व्यापारातून निर्माण होणाऱ्या हुंड्याच्या मागणीनुसार पुरवठा करता येतो. विदेशी विनिमय बँकाकडून विदेशी चलनाच्या स्वरूपातील विनिमय वियंत्रे गोळा करून त्याची विक्री आयात व्यापार्यामध्ये करणे विनिमय बाजारामुळे शक्य होते.

७) चलनाची आदलाबदल :

दोन देशातील चलनांची आदलाबदल करून देणे हे विनिमय बाजाराचे मुख्य कार्य आहे.

८) विनिमय बाजार संरक्षण :

वरील कार्यबोरबरच विनिमय बदलामुळे होणारे संभाव्य नुकसान टाळण्यासाठी विनिमय बाजार संरक्षण म्हणून कार्य करतो. विदेशी विनिमय बाजारातील देण्याघेण्याचे व्यवहार पार पाडण्यासाठी विदेशी चलन, सोन्याची निर्यात, आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाच्या हुंड्या, बँक, ड्राफ्ट, टेलिग्राफिक ट्रान्सफर आणि प्रवासी धनादेश यांचा वापर केला जातो. विदेशी विनिमयाचे व्यवहार करण्यामध्ये विनिमय बाजारातील मध्यस्थ, विनिमय बँका व मध्यवर्ती बँकेचा प्रामुख्याने समावेश होतो. देण्याघेण्याचे व्यवहार करण्यासाठी विनिमय दराला महत्त्व असते. दर निश्चित करताना हुंड्या व कर्जरोख्यांचा विचार केला जातो.

आपली प्रगती तपासा :

- १) विदेशी विनिमय बाजारपेठेची कार्ये कोणती आहेत ?
-
-
-
-
-
-
-

१६.३ विदेशी मुद्रा (FOREX) व त्याचे घटक (FACTORS OF FOREX)

विदेशी मुद्रा म्हणजे परकिय चलनांचा साठा होय. असा परकिय चलनाचा साठा किंवा संपत्ती देशाची मौद्रिक संस्था किंवा अधिकारी व्यवस्थितरित्या ताब्यात ठेवते आणि परकिय विनिमय बाजारातील विनिमय दरातील चढउतार किंवा सट्टेबाजीसारखे व्यवहार रोखण्यासाठी हस्तक्षेप करते.

विदेशी मुद्रा व्यवहारातोलातील असमतोल दुर करण्यासाठीही (Deficit BOP) उपयोगात आणली जाते. विदेशी मुद्रा यामध्ये मुख्यत्वेकरून विदेशी चलन कि जे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारासाठी स्विकारले जाते. यामध्ये शुद्ध सोने, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी राखीव चलन आणि विशेष आहरण अधिकार (SDR) समावेश आहे.

भारताच्या विदेशी मुद्रा यामध्ये (India's Forex) रोख, बँकेच्या ठेवी, रोखे (Bonds) आणि इतर वित्तीय संपत्तीचा समावेश आहे. या सर्व माध्यमातून भारताची मध्यवर्ती बँक (RBI) / (Central Bank) देशाच्या चलनातून (भारतीय रुपया) विदेशी मुद्रेचा साठा राखून ठेवते. भारताची रिझर्व्ह बँक (RBI) भारत सरकारसाठी विदेशी मुद्रेचे व्यवस्थापन करते. विदेशी मुद्रा ही परकिय चलन संपत्तीचे प्रमुख घटक आहे.

विदेशी मुद्रा परकिय व्यापार (External) किंवा बहिर्गत व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहार देणी-घेणी सुलभ करते. तसेच देशाच्या विकासाला व्यवरिस्थित प्रोत्साहन देण्यासाठी भारतातील परकिय विनिमय बाजाराचा प्रतिपाळ करण्यासाठी मदत करतो.

विदेशी मुद्रेचे घटक (Components of FOREX) :

रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया कायदा आणि परकिय विनिमय व्यवस्थापन कायदा, १९९९ नुसार देशासाठी किंवा सरकारसाठी विदेशी मुद्रेची कायदेशीर तरतुद केलेली आहे. भारताची रिझर्व्ह बँक (RBI) खुल्या बाजारात अधिकृत दलालांकडून परकिय चलनाची खरेदी करणे. जेवहा भारताची रिझर्व्ह बँक विदेशी मुद्रेचा उपयोग जागतिक व्याजदर वाढू लागतो तेव्हा रुपयाची अस्थिरता कमी करण्यासाठी करते. यामध्ये रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया महत्त्वाची भूमिका बजावून विनिमय दर स्थैर राखण्याचा प्रयत्न करते.

भारताच्या विदेशी मुद्रेचा समावेश पुढील चार विभागात केला आहे.

- १) परकिय चलन संपत्ती (Foreign Currency Assets)
- २) सोने (Gold)
- ३) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी राखीव चलन (IMF Reserve Tranche)
- ४) विशेष आहरण / उचल अधिकार (SDR)

वरील सर्व विभागांचा थोडक्यात परिचय करून घेऊ.

१) परकिय चलन संपत्ती (Reserve Currencies) :

परकिय चलनसंपत्ती ही आंतरराष्ट्रीय दर्जाची चलन संपत्ती असून ती आंतरराष्ट्रीय व्यवहारासाठी स्विकारली जाते. सध्या ह्या संपत्तीचा समावेश अमेरिकन डॉलर (US\$), युरोपियन डॉलर (Euro €), ब्रिटिश पांडुल (£), जॅपनिज येन (Japanese Yen ¥) आणि अलिकडेच समाविष्ठ झालेले चायनिज युआॅन / रेनमिनही (Chinese Yuon - ¥) अशा प्रमुख पाच विदेशी चलनात आहे.

२) सोने (Gold) :

देशाची मौद्रिक व्यवस्था सरकारी सोन्याचा साठा बाळगत असते. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार देण्या-घेण्याचे साधन म्हणून पूर्वी शुद्ध सोने वापरले जात होते. परंतु त्यास मर्यादा होत्या. दक्षिण आफ्रिका आणि रशिया वगळता इतर सर्व देशांना सोन्याचा पुरेसा साठा बाळगणे शक्य नाही. सोन्याचा तुटवडा किंवा टंचाई हे एक महत्त्वाचे कारण सुवर्णधिष्ठित विनिमय दर पद्धत (Gold Standard Exchange Rate System) किंवा ब्रेटेन गूडस पद्धत कोलमडण्यास कारणीभूत किंवा जबाबदार होते.

३) नाणेनिधी राखीव ट्रान्ची (IMF Reserve Tranche) :

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे सदस्य देश वित्तीय साठ्यामध्ये योगदान करतात. प्रत्येक सदस्य देश आपल्या आर्थिक ताकदीनुसार ठरवून दिलेल्या कोटा (वाटा) हा २५% शुद्ध सुवर्णामध्ये किंवा १०% निव्वळ सरकारी / कार्यालयीन सोने आणि अमेरिकन डॉलरमध्ये योगदान केले जाते किंवा दिलेल्या वाटा पूर्ण केला जातो. हा २५% वाटा त्या देशाला अधिकाराप्रमाणे वापरता येतो. म्हणून सोने / साठा किंवा पतसुविधा (Credit Tranche) या सर्वांना एकत्रितपणे विदेशी मुद्रा (FOREX) असे म्हटले जाते.

४) विशेष आहरण / उचल अधिकार (Special Drawing Rights - SDR) :

विशेष उचल अधिकार हे आंतरराष्ट्रीय रोख (Reserve) संपत्ती असून ते आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने निर्माण केले आहे. याची निर्मिती सोन्याला पर्याय म्हणून केलेली असल्यामुळे याला कागदी सोने (Paper Gold) असेही म्हटले जाते. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने काढलेले हे काल्पनिक चलन असून त्याचा वापर आंतरराष्ट्रीय रोखतेची (International Liquidity) समस्या सोडविण्यासाठी मुख्यत्वे करून केला जातो.

(SDR) ची कल्पना केन्सच्या आंतरराष्ट्रीय निरसन केंद्र (International Clearing Union) व बँकर या आंतरराष्ट्रीय चलन एककाच्या योजनेतून साकार झाली, या योजनेतंत्रंगत नाणेनिधीने (IMF) विशेष उचल खाते सुरु करून त्यानुसार SDR निर्माण करण्यात आले. SDR च्या एका एककाचे मूल्य (Value of 1 unit of SDR = 1.397090 US \$) 1 SDR = 1.397090 अमेरिकन डॉलर इतके २०१६ आकडेवारीनुसार सांगण्यात येते.

१९७४ पासून एका SDR चे मूल्य जगातील १६ प्रमुख राष्ट्रांच्या चलन टोपलीच्या (Basket of Currency) मुल्याएवढे असते. २०१६ पासून SDR च्या चलन टोपलीत प्रमुख पाच चलनांचा समावेश आहे. SDR चे मूल्य हे निर्देशांक पद्धतीनुसार काढले जाते.

SDR = U.S. \$ = 41.73%, Euro € = 30.93%, Renminbi (Chinese Yuan) ¥ = 10.92%, Japanese Yen = 8.33% and British Pound £ = 8.09%.

$$(41.73 + 30.93 + 10.92 + 8.33 + 8.09 = 100)$$

SDR हे गोल्ड ट्रान्ची (Gold Tranche) आणि क्रेडिट ट्रान्ची (Credit Tranche) Tranche - French शब्द आहे याचा अर्थ मूल्य असा होतो.

१६.४ माहितीचे स्रोत (SOURCE OF INFORMATION)

विदेशी मुद्रा व त्याचे घटक तसेच विदेशी मुद्रेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत जाणार आहे. विदेशी मुद्रा व त्याची माहिती व प्रवृत्ती परकीय चलन संपत्ती, सुवर्णासाठा, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडील परकीय चलन साठा, SDR अशा विविध मार्गाने / माध्यमातून उपलब्ध होत असते.

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीचे सदस्य देश आपल्या देशाची रोखतेची समस्या सोडवण्यासाठी व्यवहारतोलातील तुट भरून काढण्यासाठी बाळगलेल्या परकीय चलनाचा साठा (FOREX) उपयोगात आणतात.

भारतानेही परकिय चलनाचा साठा / विदेशी मुद्रेचा बाळगुण आणि वेळोवेळी चलन संकट, वित्तीय संकट आणि कर्जेआरिष्ट्य अशा आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील आर्थिक संकटाचा विदेशी मुद्रेचा वापर करून सामना केला आहे. सध्या भारताची स्थिती विदेशी मुद्रेच्या बाबतीत समाधानकारक किंवा दिलासा देणारी आहे. पुढील तक्यात भारताची विदेशी संपत्ती दर्शविलेली आहे.

भारताचा परकिय चलनाचा साठा / विदेशी मुद्रा (FOREX)
(अमेरिकन डॉलर कोटीमध्ये - US\$ Billions)

वर्ष	विदेशी चलन साठा वित्तीय वर्ष मार्च २०१७ अखेर
२०१० - ११	३०४.५
२०११ - १२	२९४.४
२०१२ - १३	२९२.०
२०१३ - १४	३०४.२
२०१४ - १५	३४१.६
२०१५ - १६	३६७.०
२०१६ - १७	४००.०

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, भारताची विदेशी चलन संपत्ती २००८ मध्ये २४७ US\$ Billion एवढी होती ती आता २०१६-१७ मध्ये ४०० US\$ Billion इतकी वाढलेली दिसून येते. याचा अर्थ सध्या भारत विदेशी मुद्रेबाबत समाधानकारी आहे.

१६.५ सारांश (CONCLUSIONS)

आंतरराष्ट्रीय व्यवहारात किंवा व्यापारात परकिय चलन बाजार, परकिय चलन दर आणि परकिय चलन साठा यांना फार महत्त्व आहे. बाजारपेठेच्या मागणी व पुरवठ्यानुसार विनिमय दराचे निर्धारण होते. चलनाचे मुल्य ठरते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात देवाण-घेवाणीचे व्यवहार विविध विदेशी मुद्रेमार्फत होत असतात. विदेशी चलनासाठ्यामध्ये (FOREX) प्रामुख्याने परकिय चलने, (अमेरिकन डॉलर, युरो डॉलर, जॅपनिज येन, ब्रिटिश पाऊंड, आणि चायनीज युआॅन) शुद्ध सोने, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीकडील चलन साठा SDR इत्यादींचा समावेश होतो. सध्या भारताची विदेशी मुद्रेची स्थिती समाधानकारक आहे. (400 US\$ Billions in 2016-17) देश व विदेशी पातळीवरील आर्थिक संकटाना सामोरे जाण्यास विदेशी मुद्रा उपयुक्त ठरते. देशाची एकुणच पत / दर्जा (Standard) सुधारण्यास विदेशी मुद्रा महत्त्वाची असते.

१६.६ सराव प्रश्न (QUESTIONS)

- १) विनिमय दर म्हणजे काय ? विनिमय दराचे निर्धारण आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.
- २) विनिमय दराची निश्चिती सुयोग्य आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करा.
- ३) परकिय विनिमय बाजारपेठेची विविध कार्ये कोणती आहेत ?
- ४) विदेशी मुद्रा म्हणजे काय ? त्याचे विविध घटक कोणते आहेत ?
- ५) टिपा लिहा.
  - १) विदेशी मुद्रा व त्याचे घटक
  - २) माहितीचे स्त्रोत

